

तत्त्वाख्यान-पूर्वाह्न.

—प्रवर्तक श्री मंगलविजयजी.

श्री धर्मवृद्धि ग्रंथभाषा. (२)

॥ अहम् ॥

तत्त्वाख्यान-पूर्वाह्निकं

कर्ता.

न्यायविशारद—न्यायतीर्थ

प्रवर्तक श्री भगलविजयजी महाराज

प्रकाशक

श्री यशोविजय जैन ग्रंथभाषा-व्यवस्थापक भंडल
तरङ्गिणी

शेठ प्रेमचन्द रतनजी

तथा

यदुलाखी प्रेमचन्द

लावनगरी

१९०५

वीर, सं. २४४७]

[विक्रम संवत् १९७७

વડોદરા—લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં વિઠ્ઠલભાઈ
આશારામ ઠક્કરે પ્રકાશક માટે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું.

તા. ૬-૨-૨૧

ઇતિહાસતત્ત્વ મહોદધિ,
ઉપાધ્યાયજી શ્રી ઇન્દ્રવિજયજી.

ઉત્સર્ગ.

ઇતિહાસના અદ્વિતીય વિદ્વાન્ અને

પ્રાચીનતત્ત્વના પરામર્શમાં

નિરન્તર પરિશ્રમ કરી

રહેનાર પરાયકાર

પરાયણ,

ઉપાધ્યાયશ્રી ઇન્દ્રવિજયશ્રી મહારાજના

કરકમલમાં વિનયપૂર્વક

આ મારી

લઘુકૃતિ

સાદર સમર્પણ

કર્ણકું.

પરિચય.

જે આચાર્યશ્રીની અસીમ કૃપાથી આ ગ્રંથમાળા જૈન સાહિત્યનો બહોળા હાથે પ્રચાર કરી રહી છે, તે પરમગુરૂ શાસ્ત્રવિશારદ-જૈનાચાર્ય શ્રી વિજયધર્મસૂરિ-મહારાજશ્રીના વિનીત અને વિદ્વાન્ શિષ્યરત્ન ન્યાયતીર્થ-ન્યાયવિશારદ પ્રવર્તક શ્રી મંગળવિજયજી મહારાજની વિદ્વત્તાની કસોટીએ કસાયેલી કલમથી લખાયેલ આ પુસ્તકને પ્રકટ કરવાનું સૌભાગ્ય અમને પ્રાપ્ત થયું છે, તે બદલ અમે પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. લેખક મહારાજશ્રીએ દાર્શનિક વિષય જેવા ગહન વિષયને પણ એવી તો સરળ રીતે પ્રતિપાદન કર્યો છે કે ગમે તેવો સામાન્ય બુદ્ધિનો માણસ પણ તે વિષયનું સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે.

આ એકજ પુસ્તક નહિ પરન્તુ પ્રવર્તકજી મહારાજશ્રીનું બીજું પુસ્તક સમ્મલગી પ્રદીપ પણ હમણાંજ અમારા તરફથી બહાર પડ્યું છે. આ બન્ને પુસ્તકોથી, ગુજરાતી ભાષા બહુનારાઓને વડુંદર્શનનું અને સમ્મલગીનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે અપૂર્વ સાધન પૂરું પડશે, એમ અમારું માનવું છે.

(६)

अमे आशा राणीजे छीजे के प्रवर्तकल मडाराजश्री
आवा ने आवा णील पणु उत्तम अथे भनावी तेने प्रकट
करवातुं सौभाग्य अमने प्राप्त करावशे.

प्रकाशक.

विषयानुक्रमणीका.

प्रथम प्रस्ताव.

पृष्ठ

१	मंगला चरण.	१
२	अलिघेय.	१
३	प्रयोजन-अधिकारि.	२
४	प्रारंभ.	३
५	सांख्य मतनुं स्वल्प.	४
६	त्रय प्रकारनां दुःषो.	८
७	आध्यात्मिक दुःष.	६
८	कुष्ठ रोग.	६
९	क्षयरोग.	१०
१०	अपस्मार.	१०
११	नेत्ररोग.	११
१२	जडता.	१२
१३	गर्भाधाननी विकलता.	१२
१४	उदररोग.	१२
१५	मुथरोग.	१३
१६	सोष्ण.	१३
१७	लसभक.	१३
१८	पीठसर्पिं.	१४

१६	मधुमेड.	१४
२०	मानसिक दुःखो.	१५
२१	आधिभौतिक दुःख	१५
२२	आधिदैविकं.	१५
२३	प्रथम प्रस्तावनो उपसंहार.	१५

प्रस्ताव भीजे.

२४	सांख्य तत्त्वानुं निरूपण.	१७
२५	प्रकृतिनुं स्वरूप.	१७
२६	महत्तत्त्वनुं निरूपण.	१७
२७	अहंकार.	१६
२८	धन्द्रियोनुं स्वरूप.	२०
२६	तन्मात्रानो परिचय.	२१
३०	महाभूतनुं स्वरूप.	२२
३१	प्रकृति, विकृति गुणानो समावेश.	२२
३२	पुरुष तत्त्व.	२३
३३	प्रकृति पुरुषनो सम्बन्ध.	२३
३४	प्रकृति पुरुषनी भिन्नता.	२५
३५	प्रकृति पुरुषनो संयोग.	२६
३६	प्रमाणनी भान्यता.	२८
३७	पूर्ववद् अनुमान.	२८
३८	शेषवद् अनुमान.	२६
३६	सामान्यतो दृष्टानुमान.	२६

૪૦	આગમ પ્રમાણુ.	૩૦
૪૧	સત્કાર્યવાદની માન્યતા.	૩૦
૪૨	વિપર્યયની માન્યતા.	૩૧
૪૩	પાંચવૃત્તિઓ.	૩૧
૪૪	અઠ્ઠાવીશ પ્રકારની શક્તિ.	૩૨
૪૫	આધ્યાત્મિક શક્તિરૂપ તુષ્ટિ.	૩૩
૪૬	બાહ્ય તુષ્ટિ.	૩૪
૪૭	સિદ્ધિઓ.	૩૪

પ્રસ્તાવ ત્રીજો.

૪૮	સાંખ્ય તત્ત્વોની સમાલોચના.	૩૫
૪૯	સાંખ્યના પુરુષ તત્ત્વની મીમાંસા	૩૫
૫૦	બુદ્ધિ તત્ત્વનો વિચાર.	૩૮
૫૧	અહંકારની મીમાંસા.	૩૮
૫૨	ઇન્દ્રિયોની મીમાંસા.	૩૯
૫૩	પ્રકૃતિનેજ બન્ધમોક્ષ હોઈ શકે તે સંબન્ધિ વિચાર	૪૦
૫૪	ત્રણ પ્રકારના બન્ધની મીમાંસા.	૪૦
૫૫	વિવેક જ્ઞાન થયા બાદ પ્રકૃતિ પોતાના પ્રવૃત્તિમય સ્વભાવથી જે સમયે વિરામ પામે છે તે સમયમાં પુરુષનું જે સ્વરૂપમાં અવસ્થાન તે મોક્ષ કહેવાય તે સંબન્ધિ વિચાર.	૪૧
૫૬	પ્રકૃતિથી ત્રેવીસ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિનો વિચાર.	૪૨
૫૭	સત્કાર્ય વાદની મીમાંસા.	૪૪

પ્રસ્તાવ યોથો.

૫૮	આર્યસત્યનું નિરૂપણ.	૪૯
૫૯	પરિચય.	૫૧
૬૦	પાંચ સ્કન્ધોનું નિરૂપણ.	૫૨
૬૧	આત્માનો અસ્વીકાર.	૫૪
૬૨	સમુદય તત્ત્વ અને માર્ગ તત્ત્વનું સ્વરૂપ	૫૫
૬૩	ક્ષણિક વાદનું સમર્થન.	૫૬
૬૪	નિરોધ તત્ત્વનું નિરૂપણ.	૬૧
૬૫	આપતનનું નિરૂપણ.	૬૧
૬૬	પ્રમાણોનું નિરૂપણ.	૬૨
૬૭	પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું નિરૂપણ.	૬૨
૬૮	અનુમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ.	૬૪
૬૯	સ્વાર્થ અને પરાર્થોનુમાનનું નિરૂપણ.	૬૫
૭૦	ત્રણ પ્રકારના હેતુનું નિરૂપણ.	૬૫
૭૧	હેતુમાં ત્રિરૂપતાનું નિરૂપણ	૬૬
૭૨	તર્ક અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનનો પ્રમાણ રૂપે અસ્વીકાર	૬૮
૭૩	અવાન્તર ચાર લેહનાં નામો	૬૮
૭૪	વૈભાષિકના મતનું નિરૂપણ.	૬૮
૭૫	સૌપ્રાન્તિકના મતનું નિરૂપણ.	૬૮
૭૬	યોગાચારના મતનું સ્વરૂપ.	૬૯
૭૭	માધ્યમિકના મતનું નિરૂપણ.	૬૯

પ્રસ્તાવ પાંચમો.

૭૮	બૌદ્ધ દર્શનની સમાલોચના.	૭૧
----	-------------------------	----

- ૭૯ પાંચ રકન્ધથી જુદો આત્મા છે કે નહી તે સંબન્ધિ વિચાર. ૭૧
- ૮૦ આત્મા સ્વીકાર્યા શિવાય પાંચ રકન્ધ માની શકાય કે નહી તે સંબન્ધિ વિચાર. ૭૪
- ૮૧ ઐહ્ય લોકો ચિત્તની નિષ્કેલશાવસ્થાને મોક્ષ માને છે તે સંબન્ધિ વિચાર. ૭૬
- ૮૨ ક્ષણિકવાદની મીમાંસા. ૭૭
- ૮૩ ક્ષણિકવાદ માનવામાં દોષોનું પ્રદર્શન. ૭૯
- ૮૪ કૃત કાર્યનો નાશ અને અકૃતનું આગમનરૂપ દોષનું નિરૂપણ. ૮૦
- ૮૫ ભવભંગ દોષનું નિરૂપણ. ૮૦
- ૮૬ મોક્ષભંગ દોષનું નિરૂપણ. ૮૦
- ૮૭ સ્મૃતિભંગ દોષનું નિરૂપણ. ૮૨
- ૮૮ ઉત્પત્તિ પોતેજ વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે, સ્થિતિ સ્થાપન કરે છે, જરા જીર્ણ કરે છે, વિનાશ પોતે નાશ કરે છે, આવા પ્રકારની વૈભાષિકની માન્યતા ઉપર વિચાર. ૮૪
- ૮૯ ઉત્પત્તિજ પદાર્થના નાશનું કારણ છે એવી કેટલાક ઐહ્યોની માન્યતા ઉપર વિચાર. ૮૫
- ૯૦ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર. ૮૬
- ૯૧ યોગાચારની માન્યતા ઉપર વિચાર. ૮૬
- ૯૨ શૂન્યવાદીઓની મીમાંસા. ૯૨

પ્રસ્તાવ છઠ્ઠો.

૬૩	નૈયાયિકના આચારનું નિરૂપણ.	૬૬
૬૪	અષ્ટાદશ અવતારનાં નામો.	૬૭
૬૫	નૈયાયિક દર્શનને શૈવ દર્શન કહેવાનું કારણ.	૬૮

પ્રસ્તાવ સાતમો.

૬૬	શિવને ઇશ્વર તરીકે ઓળખાણ.	૬૯
૬૭	જગતકર્તૃત્વનું નિરૂપણ.	૬૯
૬૮	નૈયાયિકના તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ.	૧૦૨
૬૯	પ્રમાણ વિગેરે સોળ પદાર્થનું સામાન્ય નિરૂપણ.	૧૦૨
૧૦૦	સોળ પદાર્થનું વિરોધ રૂપથી નિરૂપણ.	૧૦૩
૧૦૧	પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું સ્વરૂપ.	૧૦૩
૧૦૨	પ્રત્યક્ષના લક્ષણમાં આવેલ વિશેષણોની સાર્થકતા.	૧૦૫
૧૦૩	પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થવાનો ક્રમ.	૧૦૫
૧૦૪	અવ્યપદેશ્ય પદની ઓળખાણ.	૧૦૬
૧૦૫	અવ્યભિચારિ પદની સાર્થકતા.	૧૦૬
૧૦૬	વ્યવસાયાત્મક પદની સમજણ.	૧૦૬
૧૦૭	પ્રકારાન્તરથી સૂત્રની વ્યાખ્યા.	૧૦૭
૧૦૮	અનુમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ.	૧૦૮
૧૦૯	સૂત્રની બીજી વ્યાખ્યા.	૧૦૯
૧૧૦	કેવલાન્વયિ અનુમાનનું નિરૂપણ.	૧૦૯
૧૧૧	કેવલ વ્યતિરેકિ અનુમાનનું સ્વરૂપ	૧૧૦
૧૧૨	અન્વય વ્યતિરેકિ અનુમાનની વ્યાખ્યા.	૧૧૦

૧૧૩	પૂર્વવદ્ અનુમાનનો ખીલો અર્થ.	૧૧૧
૧૧૪	શેષવદ્ અનુમાનની ખીલો વ્યાખ્યા.	૧૧૧
૧૧૫	સામાન્યતો દષ્ટાનુમાનનું સ્વરૂપ.	૧૧૨
૧૧૬	પૂર્વવદ્ વિગેરે અનુમાનની પ્રકારાન્તરથી વ્યાખ્યા.	૧૧૨
૧૧૭	ઉપમાન પ્રમાણનું નિરૂપણ.	૧૧૪
૧૧૮	આગમ પ્રમાણનું નિરૂપણ.	૧૧૪
૧૧૯	પ્રમેયનું નિરૂપણ.	૧૧૪
૧૨૦	સંશયનું નિરૂપણ.	૧૧૬
૧૨૧	પ્રયોજનનું નિરૂપણ.	૧૧૭
૧૨૨	દષ્ટાન્તનું નિરૂપણ.	૧૧૮
૧૨૩	સિદ્ધાન્તના લેહોનું નિરૂપણ.	૧૧૮
૧૨૪	સર્વતંત્ર સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ.	૧૧૮
૧૨૫	અધિકરણ સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ.	૧૧૯
૧૨૬	અભ્યુપગમ સિદ્ધાન્તનું સ્વરૂપ.	૧૧૯
૧૨૭	અવયવનું નિરૂપણ.	૧૨૦
૧૨૮	તર્કનું નિરૂપણ.	૧૨૦
૧૨૯	નિર્ણયનો વિચાર.	૧૨૧
૧૩૦	વાદનું સ્વરૂપ.	૧૨૧
૧૩૧	જલ્પનું સ્વરૂપ.	૧૨૨
૧૩૨	વિતાંડાનું સ્વરૂપ.	૧૨૨
૧૩૩	હેત્વાભાસનું નિરૂપણ.	૧૨૪
૧૩૪	છળનું નિરૂપણ.	૧૨૪
૧૩૫	ભતિનું નિરૂપણ.	૧૨૭
૧૩૬	નિગ્રહસ્થાનનું નિરૂપણ.	૧૩૩

૧૩૭ નૈયાયિકોની વિશેષ માન્યતા. ૧૩૮

પ્રસ્તાવ આઠમો

૧૩૮	શુ ઇશ્વર જગત્કર્તા હોઈ શકે તે સંબન્ધિ વિચાર	૧૪૦
૧૩૯	નૈયાયિક લોકોએ માનેલ પ્રમાણુની સમાલોચના	૧૬૧
૧૪૦	નૈયાયિક લોકોએ માનેલ ઇન્દ્રિયો ઉપર વિચાર	૧૬૧
૧૪૧	પ્રમાણુનું વાસ્તવિક રીતે દિગ્દર્શન	૧૬૭
૧૪૨	અનુમાન પ્રમાણુ ઉપર વિચાર	૧૬૮
૧૪૩	ઉપમાન પ્રમાણુનું આલોચન	૧૬૮
૧૪૪	આગમ પ્રમાણુ મીમાંસા	૧૬૯
૧૪૫	કુટસ્થ નિત્ય આત્માની મીમાંસા	૧૭૦
૧૪૬	છલભતિ નિગ્રહસ્થાન જલ્પકથા, વિતંડા કથા, હેત્વાભાસ વિગેરે પદ્ધતી મોક્ષના અંગભૂત થઈ શકે કે નહી તેનો વિચાર	૧૭૫
૧૪૭	આત્મામાં સર્વ વ્યાપકતાનો વિચાર	૧૭૮
૧૪૮	મુક્તિની મીમાંસા	૧૮૦
૧૪૯	મુક્તાત્માની અંદર સુખનો વિચાર	૧૮૨
૧૫૦	ઉપસંહાર	૧૮૭

પ્રસ્તાવ નવમો

૧૫૧	કણ્ઠાદ્ ઋષિની ઓળખાણ	૧૮૬
૧૫૨	તત્ત્વોનું નિરૂપણ	૧૯૧
૧૫૩	અધિક દ્રવ્યની આશંકા અને તેનું સમાધાન	૧૯૩
૧૫૪	ગુણોના નામોનો ઉલ્લેખ	૧૯૫

१५५	कर्माना लोहोतुं प्रदर्शन	१६५
१५६	सामान्यना लोहोतुं निरूपण	१६६
१५७	विशेषना लोहो	१६६
१५८	समवायतुं स्वरूप	१६७
१५९	साधर्म्यं वैधर्म्यं तुं स्वरूप	१६७
१६०	द्रव्यतुं विशेष इपथी निरूपण	१६८
१६१	आणुन्द्रियनी ओणभाष	२००
१६२	जलतुं निरूपण	२०१
१६३	तेजतुं निरूपण	२०२
१६४	वायु तत्वतुं निरूपण	२०३
१६५	सृष्टि संडारतुं निरूपण	२०४
१६६	आकाश द्रव्यतुं निरूपण	२०७
१६७	काल द्रव्यतुं निरूपण	२०८
१६८	द्विशा द्रव्यतुं निरूपण	२०९
१६९	आत्म द्रव्यतुं निरूपण	२१०
१७०	मनद्रव्यतुं निरूपण	२१४
१७१	द्रव्य निरूपणतो सार	२१६
१७२	परमाणुमां पाकतुं निरूपण	२१७
१७३	अवयविमां पाक माननार नैयायिकोनो अलिप्राय	२१७
१७४	गुणोमां साधर्म्यं वैधर्म्यं नी ओणभाष	२१८
१७५	गुणतुं विशेष निरूपण	२२२
१७६	पाकथी पेदा थञ्जेल इपादिनी समञ्ज	२२३
१७७	संभ्यातुं निरूपण	२२४
१७८	परिमाणुतुं निरूपण	२२४

૧૭૯	પૃથક્ત્વનું નિરૂપણ	૨૨૫
૧૮૦	સંખ્યા અને પૃથક્ત્વના ભેદની ઓળખાણ	૨૨૫
૧૮૧	સંયોગનું નિપણ	૨૨૬
૧૮૨	વિભાગનું નિરૂપણ	૨૨૭
૧૮૩	પરત્વ અપરત્વનું નિરૂપણ	૨૨૮
૧૮૪	બુદ્ધિનું નિરૂપણ	૨૨૯
૧૮૫	સંશયનું સ્વરૂપ	૨૨૯
૧૮૬	વિપર્યયનું નિરૂપણ	૨૩૦
૧૮૭	અનર્થવસાયનું સ્વરૂપ	૨૩૧
૧૮૮	સ્વપ્નનું નિરૂપણ	૨૩૨
૧૮૯	અદ્ભુતનું ઉદાહરણ	૨૩૩
૧૯૦	વિદ્યાનું નિરૂપણ	૨૩૪
૧૯૧	અનુમાનનું નિરૂપણ	૨૩૪
૧૯૨	ઉપમાનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ	૨૩૫
૧૯૩	અર્થાપત્તિનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ	૨૩૬
૧૯૪	સંભવનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ	૨૩૬
૧૯૫	અભાવ પ્રમાણનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ	૨૩૬
૧૯૬	સ્મૃતિ વિદ્યાનું નિરૂપણ	૨૩૭
૧૯૭	આર્થ વિદ્યાનું નિરૂપણ	૨૩૭
૧૯૮	શેષ ગુણોનું નિરૂપણ	૨૩૮
૧૯૯	દુઃખનું સ્વરૂપ	૨૩૮
૨૦૦	ધ્વિજાનું સ્વરૂપ	૨૩૮
૨૦૧	દ્વેષનું સ્વરૂપ	૨૩૯
૨૦૨	પ્રયત્નનું સ્વરૂપ	૨૩૯

२०३	शुद्धत्वतुं स्वरूप	२४०
२०४	द्रव्यत्वतुं स्वरूप	२४०
२०५	स्नेहत्वतुं स्वरूप	२४०
२०६	संस्कारतुं स्वरूप	२४०
२०७	धर्मतुं स्वरूप	२४१
२०८	अधर्मतुं स्वरूप	२४३
२०९	शब्दतुं निरूपण	२४४
२१०	कर्मतुं स्वरूप	२४५
२११	सामान्यतुं निरूपण	२४५
२१२	समवायतुं निरूपण	२४७
२१३	अभावतुं निरूपण	२४७

प्रस्ताव दशमो.

२१४	वैशेषिकी समालोचना.	२४९
२१५	वैशेषिक दर्शननी उत्पत्ति संबन्धि विचार.	२४९
२१६	सामान्य तथा विशेष नामना जे पदार्थोनी समालोचना.	२५५
२१७	पृथ्वी विगेरे चार द्रव्योनी समालोचना.	२५९
२१८	अेकान्त अनित्यता उपर विचार.	२६१
२१९	शरीरनो विचार.	२६२
२२०	छन्द्रीयोनो विचार.	२६५
२२१	छन्द्रीयोनुं वास्तविक स्वरूप.	२६६
२२२	पृथ्वी विगेरे विषयोनुं निरूपण.	२६९
२२३	आकाश तत्वनो विचार.	२७१

२२४	शण्डभां पौद्गलिक द्रव्यनी सिद्धि.	२७२
२२५	कालतत्व विचार.	२७४
२२६	द्विशातत्व विचार.	२७४
२२७	आत्मतत्व विचार.	२७५
२२८	मनोद्रव्य विचार.	२८६
२२९	शुष्क स'भन्धि विचार.	२८६
२३०	परिष्णाम स'भन्धि विचार.	२९१
२३१	कर्म पदार्थ उपर विचार.	२९६
२३२	समवाय पदार्थ विचार.	२९८
२३३	मुक्ति स'भन्धि विचार.	३००

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃ. પં	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૧	૭ જ	૦
૧૬	૫ તત્વ નિરૂપણ આવા તનામાના	આવા તત્વ નિરૂપણ નામના
૨૦	૧૬ તેને	તે
૨૫	૧૩ નિરાલખિ	નિરાલખિ.
૩૪	૧૧ અધ્યયનાદિ સિદ્ધિનાં પર્યાય નામો	આ પાંચ શબ્દાદિ સિદ્ધિઓનાં પર્યાય નામો.
૫૧	૫ ત	૦
૫૧	૧૪ પરમેલ	પરપેલ.
૬૭	૩ પર્વતાદિ પક્ષમાં	પર્વતાદિપક્ષમાં.
૭૮	૧૮ એ આ	એ વાત
૮૨	૧૩ આ અમુક દેવદત્ત અથવા અન્ય છે	તે આ દેવદત્ત છે આ જિનદત્ત છે.
૯૩	૧૮ નિકારણ	નિરાકરણ.
૯૩	૧૬ પ્રતિતિઓ	પ્રતીતિઓ.
૧૧૨	૩ બન્ને પ્રમાણેથી	બન્ને પ્રમાણેથી.
૧૨૦	૧૩ જેમકે ધૂમાડા વાળું હોય છે	જે જે ધૂમાડા વાળું હોય છે.

१२५	६ सामान्यतोद्द्रष्टुं	सामान्तोद्द्रष्टानुमानतुं.
१६६	६ किरणस्वर्ूपि यक्षु	किरणस्वर्ूपि यक्षुथी.
१७६	१ गतानुगतिको	गतानुगतिकौ.
१८३	१२ अतिञ्चो	तिञ्चो.
१८३	१५ मुकतावस्थानुं	मुकतावस्थानुं.
१८७	१५ धर्माधर्म क्षयोद्धिमोक्ष	धर्माधर्म क्षयोद्धिमोक्ष.
१६३	१ कर्माना लेहो	०
१६५	१ स्नेह	स्नेहप्रयत्न.
२०८	१२ श्रात्ररूप	श्रात्ररूप.
२१०	६ अैशानी	अैशानी.
२२५	१६ श्रात्रेन्द्रिय	श्रात्रेन्द्रिय
२२०	२० विपिनयाना	विपिनयाना
२२१	२ द्वित्व-संख्या	द्वित्व संख्या
२२४	७ अनेक होय ते द्रव्य कहेवाय	अनेक होय ते अनेक द्रव्य संख्या कहेवाय
२३४	१ दोषदर्शन ह्येतुं ज्ञान ते	दोषदर्शन ह्येतुं ज्ञान ते
२४१	१ धनुष	धनुष
२४२	१२ तदहरवाय	तदहरवायं
२४६	१० आकाशनी अन्तर	आकाशनी अन्तर
२५८	६ षष्	षूष्
२७२	१६ तोय	तोय
२८०	१५ अकार्य	अेक कार्यं

૨૮૧ ૧૮ એને

૨૮૬ ૧૦ ગુણવાળું

૨૮૬ ૧૩ ૦

અને

ગન્ધ ગુણવાળું

આથી એ સિદ્ધ થયું કે

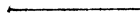
રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ,

આચાર, પુદ્ગલ દ્રવ્યના

પર્યાય સમજવા તેથી

બુદ્ધા નહિ.

૨૯૦ ૧૭ અસમવાયિકારણ છે અસમવાયિકારણતા

નમો નમઃ શ્રીપ્રમુધર્મસૂરયે ।

તત્ત્વાખ્યાન.

મંગલાચરણ.

નત્વા શક્તેશ્વરં પાર્શ્વં ધર્મસૂરિં ગુરું તથા ।
મઘ્યાનાં પ્રતિબોધાય તત્ત્વાખ્યાનં પ્રતન્યતે ॥ ૧ ॥

સર્વ દેવેન્દ્રો અને નરેન્દ્રોને વન્દનીય, સર્વ યોગિરાજોને ક્ષયેય, ત્રિજગત્પૂજનીય, યથાર્થવાદી, પરમમંગલરૂપ એવા વીતરાગદેવતું સ્મરણ કર્યા સિવાય; તથા તેજ પરમાત્માને ઓળખાવનાર, પાપાણુને પણ ચિન્તામણિસમ કરનાર, મૂર્ખને પણ ધંકિતશિરોમણિ કરવામાં તત્પર એવા કૃપાસાગર પરમગુરૂ મહારાજશ્રીની કૃપારૂપ કામધેનુ વિના કોઈ પણ મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ કાર્યમાં ક્ષતેહ મેળવી શકતો નથી, એ વાત સર્વજનપ્રસિદ્ધ છે. એમ ધારી તે પરમપૂજ્ય દેવ-ગુરૂને યાદ કરવા, એ દરેક છોવોની ફરજ છે.

અભિધેય.

શ્રીશ્રુતદેવી પણ મહારા અત્યલ્પ એવા આ 'તત્ત્વાખ્યાન'

નામના ગ્રંથને રચવામાં વિધ્નેને દૂર કરી પડ્દર્શનનાં તત્ત્વોની વ્યાખ્યામાં મને પ્રોત્સાહિત કરો.

પ્રયોજન, અધિકારી.

જગત્માં સર્વ કોઈ જાણે છે કે-હિંસક, અસત્યપ્રલાપી, ચોરી વગેરે અનિષ્ટ કાર્યો કરવામાં લેશમાત્ર પણ સંકોચ નહિ કરનાર; અન્ય જીવોને વધ, બંધન, તાડન, તર્જનાદિ નિર્દય કાર્યમાં પ્રેરક; વ્યભિચારમાં નિપુણ; લોભમાં આસક્ત એવો દુર્ગુણી મનુષ્ય રાજકીય પુરૂષોના હાથમાં આવતાં જેમ કારાગૃહને આધીન બની રાજનિયમાનુસાર અનેક પ્રકારની અસહ્ય વેદનાઓને ભોગવતો આર્ત-રૈદ્ર ધ્યાનમાં લીન થઈ દુઃખદાવાનળની મેદનીના મેદાનમાંથી ગમન કરવાની તૈયારી કરે છે અને જ્યારે તેજ કારાગૃહનો સમય પૂરો થવા આવે, ત્યારે જેમ મંગલમુહૂર્ત અગર સારાં નરસાં ચોઘડીઆંનો વિચાર નહિ કરતાં એક પણ સમય ન ગુમાવતાં જલ્દી બહાર નિકળવાની કોશીશ કરે છે. અને છૂટવાના નજ-દીકના દિવસોને આવતા જોઈ અન્તઃકરણમાં આનંદિત થાય છે; તેમજ કર્મકલેશરૂપી નિગડથી બંધાએલા એવા સમસ્ત જીવોએ પણ આ સંસારરૂપી કારાગૃહમાંથી બહાર નીકળવાના ઉપાયોની શોધખોળમાં રહેવું જોઈએ. એ કથનને કોઈ પણ યુદ્ધિમાન્ અનુચિત નજ ગણી શકે. તે કર્મકલેશરૂપી નિગડથી મુક્ત થવાનો ઉપાય સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, અને સમ્યક્ચારિત્ર-આ ત્રણના સમુદાય સિવાય અન્ય છેજ નહિ. ઉપર્યુક્ત ઉપાય

વિના ખીજ કોઈ પણ ઉપાયની આશા રાખવી, એ વંધ્યાસ્ત્રી પાસેથી પુત્રોત્પત્તિના મનોરથ સમાન જ છે; પરંતુ અન્ય દર્શનકારોના માનેલા ઉપાયોનું પ્રદર્શન કરાવવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી અમોએ ખતાવેલ ઉપાયોની સત્યતા યા ગંભીરતા અન્યલોકોના સમજવામાં ન આવી શકે, એ સ્વાભાવિક છે. અતએવ તે તત્વાતત્વ (સત્યાસત્ય) નો નિર્ણય સ્વયં સમજાય, એવા હેતુથી મધ્યસ્થદષ્ટિ મહાશયોને હિતકર ષડ્દર્શનકારોના વિચારો ખતાવવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરીશું.

પ્રારંભ.

આ ભારતવર્ષમાં ષડ્દર્શનની ઉદ્ઘોષણા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે. જો કે તેના પેટાવિભાગ તરીકે ઘણા વિભાગો છે, પરંતુ આ સ્થળે તો મુખ્ય દર્શનની વ્યાખ્યાનો વિચાર વિચારપથમાં આવવાથી તેના અવાન્તર ભેદોની વિચારણાને મુલતવી રાખવામાં આવી છે. વળી આધુનિક મત-મતાંતર તો મૂલના એક એક અંશને ગ્રહણ કરીને નીકળેલ હોવાથી અથવા તો સ્વકપોલકલિપત હોવાથી તેઓની સાથે વિચારણાની આવશ્યકતા છેજ નહિ; કેમકે જગતમાં જેટલા મનુષ્યો છે, તેટલા મતો છે, તો પછી તેઓની સાથે કયાં સુધી વિચારણા થઈ શકે? આજ વાતની પુષ્ટિ 'મુળ્હે મુળ્હે મતિર્મિન્ના' એ વાક્યથી થઈ શકે છે. માટે મૂળદર્શન પરત્વે કાંઈક વિચારણા ઉચિત સમજવાથી તેનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે.

જૈન ૧, સાંખ્ય ૨, બૌદ્ધ ૩, નૈયાયિક ૪, વૈશેષિક ૫,

મીમાંસક દ. આ છ મુખ્યદર્શનોનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી જૈનેતર દર્શનોએ માનેલ પદાર્થોની સમાલોચના કર્યા પછી જૈનેદર્શનકારોએ સ્વીકારેલા પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રદર્શિત કરવામાં આવશે.

સાંખ્યમતનું સ્વરૂપ.

સાંખ્યમતને માનનારા સાધુઓ પુરૂષચિહ્નને ઠાંકવા કૌર્પીન(લંગોટ) રાખે છે. તથા ગેરૂ વગેરે ધાતુથી રંગેલ વસ્ત્રોને ધારણ કરે છે. તેમાંથી કેટલાક સાધુઓ શિખા-ચોટી રાખે છે. કેટલાક જટા ધારણ કરે છે, જ્યારે કોઈક ક્ષુરમુંડન પણ કરાવે છે. તેઓ મૃગચર્મને આસનના ઉપયોગમાં લે છે તેમ બ્રાહ્મણ સિવાય બીજાના ઘરની ભિક્ષા તેઓ ગ્રહણ કરતા નથી. જો કે શાસ્ત્ર તો સર્વ જાતિવાળાઓના ઘરથી આહારાદિ લેવાનું ફરમાવે છે; પરંતુ તે લોકો પોતાની ઇચ્છાને આધીન થઈ તેમ કરે છે. તેમાંથી કેટલાક ઉત્કૃષ્ટ તપસ્વીઓ પાંચ આસમાત્રનો આહાર કરે છે. અને કેટલાક અત્યંત પરિપક્વ પત્ર, મૂળ, ફલ, ફૂલ ઇત્યાદિથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે. તથા તેઓ પોતાના આમ્નાય પ્રમાણે પ્રતિદિન બાર અક્ષરનો જાપ કરે છે. તે મતના સાધુઓને પરિવ્રાજકના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. મહાભારતમાં તેઓને ‘વીટ’ એવી સંજ્ઞા આપેલી છે. તેમના લકતો તેઓને ‘નમો નારાયણાય’ એ પદનો ઉચ્ચારણ કરી નમસ્કાર કરે છે. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તે પરિવ્રાજકો ‘નારાયણાય નમઃ’ એવા આશીર્વાદના

શબ્દો બોલે છે. મુખ તથા નાસિકાના વાયુદ્વારા જીવોનો વ્યા-
ઘાત ન થાય, તે સારૂ તેઓ લાકડાની પાટલીને મુખ પાસે રા-
ખીને બોલે છે. તે વાતની પુષ્ટિ નીચેનો શ્લોક બરાબર કરે છે:-

ઘ્રાણાદિતોઽનુયાતેન શ્વાસેનૈકેન જન્તવઃ ।

હન્યતે શ્વતશો બ્રહ્મન્નણુમાત્રાક્ષરવાદિનામ્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હે બ્રહ્મન્! લેશમાત્ર અક્ષરને બોલનારાઓની
નાસિકા અને મુખ થકી નિકળેલ એક શ્વાસ વડે સેંકરા જંતુ-
ઓ હણાય છે. ૧

અપૂકાય જીવોની રક્ષાનિમિત્તે નીચેના શ્લોકમાં જણાવેલ
લક્ષણવાળું ગળણું રાખવા તેઓ પોતાના ભક્તોને ઉપદેશ
આપે છે:-

પદ્ત્રિંશદ્દગુલાયામં વિંશત્યદ્દગુલવિસ્તૃતમ્ ।

દ્દઠં ગલનકં કુર્યાદ્ ભૂયો જીવાન્ વિશોધયેત્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—છત્રીશ આંગળ લાંબું, અને વીશ આંગળના
વિસ્તારવાળું મજબૂત ગળણું કરવું. તેમ તેનાથી વારંવાર
જીવોની શુદ્ધિ કરવી. અર્થાત્ પાણી ગળીને જીવો બચાવવા. ૧

ખાન પાણીના જીવો મીઠા પાણીથી અને મીઠા પા-
ણીના જીવો ખારા પાણીથી મરી જાય છે; માટે સિન્ન
સિન્ન પાણીનું મિશ્રણ કરવું નહિ. તેમજ પાણીનો સંખારો
યજ્ઞ તેજ પાણીમાં નાખવો કે જેમાંથી તે પાણી લાવવામાં

આવ્યું હોય. પરંતુ ખીબ કૂવા અગર નદી આદિમાં તે બિલકુલ નાખવું નહિ. આવો સાંખ્યમતાનુયાયિયોનો આમ્નાય છે. પરંતુ વર્તન તદ્દન ઓછા અંશે બેવાય છે. પાણીના એક બિન્દુમાં અસંખ્યાત જીવો હોય છે. તે નીચેના શ્લોકથી સમજાશે.

લૂતાઽઽસ્પતન્તુગલિતે યે વિન્દૌ સન્તિ જન્તવઃ ।

સૂક્ષ્મા ભ્રમરમાનાસ્તે નૈવ માન્તિ ત્રિવિષ્ટપે ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—કરોળીઆના મુખના તાંતણુ (લાળ) થી નીચે પડેલા એવા સૂક્ષ્મ પાણીના બિન્દુમાં એટલા બધા સૂક્ષ્મ જંતુઓ છે કે-બે તે જંતુઓ ભમરાના શરીર સમાન શરીરધારી હોય, તે ત્રણ જગતમાં સમાય નહિ. ૧. અર્થાત્ થોડા પાણીના ટીપામાં પણ એટલા જંતુઓ છે. તે જીવોની રક્ષાને માટેજ ઉપર્યુક્ત ઉપદેશ આપેલો છે.

સાંખ્યમતમાં મુખ્ય બે ભેદો છે:-૧ ઈશ્વરવાદી, અને ૨ અનીશ્વરવાદી. કલેશકર્મ વિપાકાશયથી રહિત એવા પ્રકારની વ્યક્તિવિશેષને માનનારા, તે ઈશ્વરવાદી કહેવાય છે. અને જેઓ તે ઈશ્વરવ્યક્તિને માનતા નથી, તેઓ અનીશ્વરવાદીના નામથી ઓળખાય છે. પાતંજલયોગનાં અનુયાયિઓ ઈશ્વરને બુદ્ધિ વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારે છે. અને કાપિલ લોકો ઈશ્વરને બુદ્ધિ વ્યક્તિ તરીકે સ્વીકારતા નથી, પરંતુ નારાયણને દેવ તરીકે માને છે. તે મતના પ્રકાશક પ્રાચીન આચાર્યો કપિલ, આમુરિ, પંચશિખ, અને ભાર્ગવ વગેરે હતા. કપિલના પ્રફુલ્લ મતને માનનારા સાંખ્યલોકોને ‘કાપિલ’

નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે. પ્રથમ તે મતનો પ્રચાર કાશી વગેરે પ્રદેશોમાં ઘણો હતો. તે સમયમાં તેમનાં તત્ત્વોની ચર્ચા પણ ઘણી ચાલતી હતી, પરંતુ કાલક્રમના કારણથી વર્તમાન સમયમાં આ મતનો બહુ થોડો પ્રચાર રહ્યો છે. કેટલાક વિદ્વાનોની એવી માન્યતા છે કે, વેદાન્તિઓનું જોર થવાથી સાંખ્યતત્ત્વની ચર્ચા ઘણી ઓછી થઈ છે. વર્તમાનકાળમાં સાંખ્યતત્ત્વોને સમજાવવાવાળા અધ્યાપકો પણ વાસ્તવિક રીતે જોઈએ તેવા મળતા નથી. જો કે મિથ્યા આડંબરધારી કેટલા-એક મુખથી એમ જોડે છે કે:—સાંખ્યતત્ત્વોને અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ; પરંતુ અધ્યાપનકાળમાં પ્રતિપાદક શૈલીના અભાવે પાછળથી લજ્જાસ્પદ બને છે. એ અનુભૂત બીના છે. સાંખ્યમતને માનનારા લોકો હિંસ્રોપદેશક વેદવાક્યોને બિલકુલ માન નહિ આપતાં ઘૂણાની દષ્ટિથી જુએ છે. ‘અન્નિવોમીયં પશુમાલમેત ’ ઇત્યાદિ વેદવાક્યો ઉપર ઉદ્દાસીનતા ધારણ કરે છે. તથા તે લોકો ‘ મોક્ષનું કારણ ફક્ત તત્ત્વજ્ઞાન જ છે, ’ એવું માને છે. ક્રિયાઓ ભલે ગમે તેવી હોય, પરંતુ જો હૃદયમાં પચ્ચીશ તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય, તો અવશ્ય મોક્ષ મળી શકે, એવી તેમની માન્યતા છે. તેની પુષ્ટિમાં માઠરભાષ્યના પ્રાન્ત-ભાગમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે:—

હસ પિત્ર લલ સ્વાદ મોદ નિત્યં મુદ્ધન ચ ભોગાન્ યથાભિકામમ્ ।
 યદિ વિદિતં તે કપિલમતં તત્ પ્રાસ્યસિ મોક્ષસૌખ્યમ
 ચિરેણ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—હાસ્ય કરો, યથેષ્ટ પાન કરો, વિલાસ કરો, મોઝ માણો, અને યથારૂચિ યથેષ્ટ લોગો નિરંતર લોગવો, જે કુપિત મુનિનો મત તમારા બહુવામાં આવી ગયો, તો તમે થોડાજ સમયમાં મોક્ષસુખ મેળવશો. વળી તેઓ જણાવે છે કે:—

પञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रમે रतः ।

शिखी मुण्डी जटी वाऽपि मृच्यते नात्र संशयः ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—સાંખ્યમતમાં માનેલાં પચ્ચીશ તત્ત્વોને બાણનાર; ગમે તે આશ્રમમાં આસક્ત હોય, તે શિખાધારી હોય, જટાધારી હોય અથવા મુંડ હોય, પરંતુ તે મુક્ત થાય, તેમાં સંશય નથી.

ઉપર્યુક્ત એ શ્લોકોથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે— મુક્તિના કારણભૂત કુપિલનો મત પચ્ચીશ તત્ત્વોમાંજ રહેલો છે. ઈશ્વરવાદી અને નિરીશ્વરવાદી—એ બંને સાંખ્યાનુયાયિના ભેદોમાં તત્ત્વોની માન્યતા તો સમાનજ છે. એટલે પચ્ચીશ તત્ત્વોની આખતમાં તો ભિન્નતા છેજ નહિ.

ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો.

આ પ્રસંગે તે સાંખ્યમતના સ્વરૂપનો કંઈક નિશેષ ઉલ્લેખ કરવો આવશ્યક સમજાય છે. સાંખ્યમતાનુયાયિઓ આ આધ્યાત્મિક ૧, આધિભૌતિક ૨, અને આધિદૈવિક ૩, એમ ત્રણ

પ્રકારે દુઃખો માને છે. અને એ દુઃખોથી પીડાયેલ જીવોને દુઃખનાશક હેતુઓમાં જ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) આધ્યાત્મિક દુઃખ.

આધ્યાત્મિક દુઃખના શારીરિક અને માનસિક-એમ બે ભેદો પાડવામાં આવ્યા છે. શારીરિક એટલે શરીર સંબંધી દુઃખો. તેનો વિસ્તાર આયુર્વેદ-વૈદક ગ્રંથોમાં આવતાં રોગનાં નામો, લક્ષણો તથા તેનાથી થતી પીડાઓનું વર્ણન જાણવાથી સ્પષ્ટ સમજાશે. અતએવ વિશેષ જિજ્ઞાસુઓને તે તે ગ્રંથોને તપાસી જોવાની જોડે લલામણ કડું છું; તો પણ અહિં સંક્ષેપથી તેનું દિગ્દર્શન કરાવવું ઉચિત સમજીું છું.

કુષ્ઠરોગ.

આચાર્યાંગસૂત્રના ૨૩૫ માં પૃષ્ઠમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે-વાત, પિત્ત અને શ્લેષ્મની વિષમતાના કારણથી થતા જ્વર, શૂળ, અતિસાર, ક્ષય અને ખાંસી વગેરે રોગો એ શારીરિક દુઃખોમાં ગણાય છે. તથા વાતાદિ દે.ષે ની ઉત્કટતાથી અઢાર પ્રકારના કુષ્ઠ રોગ (કોઠ) થાય છે. તેમાંથી અરૂણો-દુંબરકુષ્ઠ ૧, નિશ્યકુષ્ઠ ૨, જિહ્વાકુષ્ઠ ૩, કપાલકુષ્ઠ ૪, કાકનદકુષ્ઠ ૫, પૌંડરિકકુષ્ઠ ૬, અને દંદ્રુકુષ્ઠ ૭, એ સાત મહાકુષ્ઠ કહેવાય છે. કારણ કે-જ્વર એની અંદર સર્વ ધાતુઓનો અનુપ્રવેશ થાય છે, ત્યારે તે અશક્ય બને છે. સ્થલારૂકુષ્ઠ ૧, મહાકુષ્ઠ ૨, એકકુષ્ઠ ૩, અમલકંતકુષ્ઠ ૪, પરિસપકુષ્ઠ ૫, સિદ્ધકુષ્ઠ ૬, વિચચિકાકુષ્ઠ ૭, કિટ્વિલકુષ્ઠ ૮, પામાકુષ્ઠ ૯, શતારૂકુષ્ઠ ૧૦,

વિસર્પક્રુષ્ક ૧૧, એ અગીયાર લઘુક્રુષ્કનાં નામો છે. સામાન્ય રીતે જ્ઞેતાં એ ક્રુષ્કરોગની ઉત્પત્તિ સંનિપાતના કારણથી થાય છે. પરંતુ અવાંતર લેદોનો પ્રાદુર્ભાવ વાતાદિ દોષોની પ્રબલતાથી થાય છે.

ક્ષય.

ત્રિદોષો જાયતે યક્ષ્મા ગદો હેતુચતુષ્ટયાત્ ।

વેગરોઘાત્ ક્ષયાચ્ચૈવ સાહસાદ્ વિષમાસનાત્ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ઘાતુ વિગેરે વેગના આવેશને રોકવાથી, ઘાતુઓના ક્ષયથી, સાહસ કરવાથી અને વિષમ રીતે આસનને સેવવાથી—એમ ચાર હેતુઓથી આ ત્રણ દોષવાળો ક્ષયરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચાર મુખ્ય કારણો સિવાય બીજાં અધાનંતરે કારણો પણ ઘણાં છે.

અપસ્માર.

વાત, પિત્ત, શ્લેષ્મ અને સંનિપાત—એ ચાર કારણોના લેદથી અપસ્મારના પણ ચાર લેદો પાડવામાં આવ્યા છે. આ રોગનો જ્યારે ઉપદ્રવ થાય છે; ત્યારે પ્રાણી સદ્અસદ્ વિવેકથી વિકલ બની ભ્રમિ, મૂર્છા ઇત્યાદિ અનેક અવસ્થાઓ અનુભવે છે. ભ્રમિ અવસ્થાના આવેશથી મનની ઘણી નિર્મલતા માલૂમ પડે છે. અર્થાત્ કોઈ પણ કાર્યમાં મનની સ્થિરતા બિલકુલ રહેતી નથી. સંરંભ અવસ્થામાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પો મનની અંદર થયા કરે છે. દ્વેષનું આધિક્ય યા ચીડ

પ્રકૃતિપણું, યાદશક્તિની અત્યલ્પતા, મૂર્છા અથવા બેભાન-પણું—એ સર્વ ચિન્હો અપરમાર રોગના ઉદયથી થાય છે.

નેત્રરોગ.

ગર્ભાવસ્થામાં અથવા ઉત્પન્ન થયા પછી—એમ બંને પ્રકારે જીવોને આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગર્ભમાં બાલકને જો દષ્ટિ સુધી તેજ પ્રાપ્ત થયેલું ન હોય, તો તે બાળક જન્મમાં જ જન્મે છે. અને જો તે જ તેજ એક આંખમાં જ આવ્યું હોય, તો તે બાળક જન્મથી એકાક્ષ અર્થાત્ કાણું પેદા થાય છે. રૂધિર નામની ધાતુની સાથે તે તેજ મિશ્ર થયેલું હોય, તો તે બાળક લાલનેત્ર વાળું થાય છે. પિત્તની સાથે અનુગત હોય, તો પીળાનેત્ર વાળું અને વાતાનુગત તેજથી વિકારીનેત્ર વાળું બાળક જન્મે છે.

ઉપર્યુક્ત ગર્ભાવસ્થામાં થતા નેત્રરોગ સિવાય ઉત્પન્ન થયા પછી પણ નીચેના શ્લોકમાં બતાવેલાં કારણોથી અનેક પ્રકારના આંખ સંબંધિ રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ જોવામાં આવે છે.

વાતાત્ પિત્તાત્ કફાદ્ રક્તાદભિષ્યન્દશ્ચતુર્વિધઃ ।

પ્રાયેણ જાયતે ઘોરઃ સર્વનેત્રામયકરઃ ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—વાત, પિત્ત, કફ અને રૂધિર—એ ચાર કારણોથી ચાર પ્રકારે નેત્રમાં અભિષ્યન્દ રોગની ઉત્પત્તિ થાય છે. કે જેના આલંબનથી સર્વ પ્રકારનાં આંખનાં દર્દો ઉદ્ભવે છે. માટે તે ભયંકર ગણાય છે. ૧

જડતા.

બહુરોગની ઉત્પત્તિથી શરીરના સર્વ અવયવો પરવશ-જડસ્વરૂપ વાળા બને છે. એ રોગની ઉદ્ધવાવસ્થામાં પ્રાણી બેહોશ-બેભાન-જડસમાન બની બાય છે.

ગર્ભાધાનની વિકલતા.

ગર્ભાધાનની વિકલતાથી એક પગ ન્હાનોટૂંકો થાય છે, યા એકજ પગ થાય છે. બીજો પગ તો ક્રૂર નામ માત્ર જ હોય છે. તથા હાથ વડે ઠુંઠો પેદા થાય છે.

गर्भे वातप्रकोपेन दौहृदे वाऽपमानिते ।

भवेत् कुब्जः कुणिः पङ्गुर्भૂको मन्मन एव च ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ—ગર્ભમાં વાતના પ્રકોપથી અથવા ગર્ભવતીને ઉત્પન્ન થયેલા અભિલાષોની પૂર્તિ ન કરવાથી બાળક કૂબડું, ઠુંઠું, પાંગળું, મૂંગું અને બોમડું પેદા થાય છે. ૧ ઇલાદિ અનેક પ્રકારની વિકલતા માત-પિતાના શોષિત તથા શુક્રગત દોષોથી થએલી બેવામાં આવે છે.

उदररोग.

વાત, પિત્ત ઇલાદિ કારણોના મળનાથી પેટમાં આઠ પ્રકારના રોગોનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જલે દર, બરોળ, ગાંઠ, બદ્ધગુદા વગેરે રોગો પણ પૂર્વોક્ત કારણોથી પેદા થયેલા બેવાય છે.

મુક્તરોગ.

મુખમાં સાતસ્થાન વિશેષના મળી પાંચઠ રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૧) ઓઠસ્થાનમાં ૮, (૨) દંતના મૂળમાં ૧૫, (૩) દંતના ળીબ પેટા ભાગમાં ૮, (૪) જિહ્વામાં ૫, (૫) કંઠમાં ૧૭, (૬) સર્વસ્થાનમાં સાધારણ ૩, (૭) તાલુમાં ૬. એમ સર્વ મળી ૬૫ રોગો મ્હોઢાની અંદર પેદા થાય છે.

સોજા.

૧ વાતથી, ૨ પિત્તથી, ૩ શ્લેષ્મથી, ૪ સંનિપાતથી, ૫ રક્તથી, ૬ અભિઘાતથી. આ છ પ્રકારથી સોજાની ઉત્પત્તિ થાય છે.

મસ્મક.

વાત-પિત્તની ઉત્કટતા તથા શ્લેષ્મની ન્યૂનતાના કારણથી ભસ્મક નામના રોગનો ઉદ્ભવ થાય છે.

પીઠસર્પિ.

ગર્ભના દોષથી પીઠસર્પિરોગ વાળું પણ બાળક પેદા થાય છે. તે રોગના કારણથી હાથમાં લાકડી વગેરે સાધન રાખ્યા સિવાય બિલકુલ ચાલી શકાતું નથી. વાત, પિત્ત તથા શ્લેષ્મના કોષથી પ્રથમ વક્ષઃસ્થળમાં ત્યાર પછી ઊરમાં, જંઘામાં એમ અનુક્રમે ધીરે ધીરે આ રોગ વધતો જાય છે. જ્યારે તે પગતું આલંબન લઈ સોજાપણુના સ્વરૂપને ધારણ કરે છે; ત્યારે તે 'શ્લીપદ' એવા નામથી ઓળખાય છે. આ રોગ પ્રાય જો

ભૂમિમાં ઘણા વખત સુધી જૂતું પાણી રહ્યા કરતું હોય તથા સર્વ ઋતુમાં જ્યાં ઠંડ પડતી હોય તેવા પ્રદેશોમાં પ્રકટ થાય છે. એમ અનુભવિ વૈદ્યોતું માનવું છે.

મધુમેહ.

મધુમેહ, એ નામનો રોગ ખસ્તિ-પુરૂષ ચિન્હમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ રોગની વિદ્યમાનતાથી પેશાબ મધની માફક મીઠો બની જાય છે. આ રોગ અસાધ્ય કહેવાય છે. જો કે સર્વ પ્રમેહો અર્થાત્ પરમીઆઓ પ્રાયઃ સર્વદોષોથી ઉત્પન્ન થાય છે; છતાં વાતાદિની પ્રબળતાથી તેના વીશ લેહો પાડવામાં આવે છે. કફની ઉત્કટતાથી ૧૦ પ્રકારના પ્રમેહો, પિત્તની પ્રબળતાથી ૬ પ્રકારના તથા વાયુના વિશેષ વિકારથી ૪ પ્રકારના—એમ સર્વ મળી ૨૦ સંખ્યા થાય છે. દરેક પ્રમેહો જ્યારે અસાધ્ય અવસ્થાને આધીન બને છે, ત્યારે તે ‘મધુમેહ’ નામથી ઓળખાય છે. કારણ કે બીજા પ્રમેહોનો ઉપચારથી કદાચ આરામ થવાનો સંભવ રહે છે, પરંતુ મધુમેહની અવસ્થામાં પરિણુમેલ પ્રમેહને કોઈ પણ ઉપચાર લાગુ નહિ પડતો હોવાથી અતિશય અસાધ્ય મનાય છે. માટે તેને જીવનચાત્રાની સમાપ્તિનો સૂચક જાણવો જોઈએ.

ઉપર દર્શાવેલ રોગો શારીરિક દુઃખમાં ગણાય છે. તેના અવાન્તર લેહો હજારો થઈ શકે છે, પરંતુ આ ન્હાના ગ્રંથમાં તે વિષયનું વિશેષ વર્ણન કરવાનો અવકાશ ન હોવાથી વિસ્તારથી વિવેચન કરવાના વિચારપ્રવાહને અટકાવી હવે ઓગળ વધીશું.

એવીજ રીતે આધ્યાત્મિક દુઃખોનો ખીજો લેહ માનસિક દુઃખો છે.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, માન, ઈર્ષ્યા, અભિનિવેશ, અને વિષયનું અદર્શન-ઈત્યાદિ કારણોથી મનમાં જે દુઃખ, સંતાપ, ધીકા ઉત્પન્ન થાય તેને માનસિક દુઃખો એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. શારીરિક અને માનસિક એ બન્ને પ્રકારનાં દુઃખોનો આન્તરિક ઉપાય સાધ્ય હોવાથી તેની આધ્યાત્મિકદુઃખમાં ગણના થાય છે.

(૨) આધિભૌતિક દુઃખ.

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, સરીસૃપ અને સ્થાવર વગેરે નિમિત્તોથી જે કાંઈ પણ દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને આધિભૌતિક દુઃખ કહેવામાં આવે છે.

(૩) આધિદૈવિક દુઃખ.

યક્ષ, રાક્ષસ, ભૂત, પિશાચ અને ગ્રહ ઈત્યાદિ નિમિત્તોથી જે કાંઈ પણ દુઃખો અનુભવાય, તે આધિદૈવિક દુઃખના નામથી ઓળખાય છે. આ બન્ને પ્રકારનાં દુઃખો બાહ્ય ઉપાયોથી સાધ્ય છે, એમ મનાય છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવનો ઉપસંહાર.

સાંખ્યમતાનુયાયિ લોકો મહત્ત્વનું ખીજું નામ જે બુદ્ધિતત્ત્વ કહે છે, તેની વૃત્તિરૂપ તથા રજ્જેગુણના પરિણામ સ્વરૂપ આધ્યાત્મિક ૧, આધિભૌતિક ૨, આધિદૈવિક ૩, એ

અણુ પ્રકારનાં દુઃખોની સાથે ચૈતન્યશક્તિનો જે પ્રતિકૂળ સંબંધ, તેને 'અભિઘાત' નામથી ઓળખાવે છે. તે દુઃખોનો નાશ કરવા જીવોને તત્ત્વજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. તે તત્ત્વો સંપૂર્ણ જગત્માં પચ્ચીશ જ છે. અધિક નથી, એવી તેમની માન્યતા છે. તત્ત્વનિરૂપણ આ વાત નામના ખીબા પ્રસ્તાવમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવશે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

द्वितीयः प्रस्तावः ।

सांख्यतत्त्वानुं निरूपय.

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः॥३॥

(सांख्यतत्त्वकौमुदि)

प्रकृतिनुं स्वरूप.

प्रसाद-मननुं प्रसन्नपणुं, बुद्धिपाटव-बुद्धिनुं तीक्ष्ण-
पणुं, लाघव-शरीरनुं लघुपणु, अनलिष्वंग-आसक्तिरहित
पणुं, द्वेषनो अलाव अने प्रीति-अे विगेरे लक्षणोधी सत्त्व-
गुणु ओणभाय छे. ताप, शोष-आंतरिक द्वेषादि कारणोधी
सूकावापणुं, लेद-हृदयनी लिन्नता, अलायित्ता-यित्तनुं
अव्यवस्थितपणुं, स्तंभ-महावस्था, उद्वेग-मननो जेदधत्यादि
चिह्नोधी रत्नेगुणु लणुी शकाय छे. दैन्य-दीनपणुं, मोड-
मुंजावापणुं, मरणना जेवी अवस्था, भीलत्सपणुं, अज्ञान,
जडता, प्रमाद, गौरव, रौद्र-आकृतिनी लयंकरता-विगेरे
प्रकारथी तमोगुणु ओणभी शकाय छे.

जेथी मनुष्ये आ जगतमां सरलस्वभावी, निरलिमानी
अने स्वस्थयित्तवाणा थधं सत्य, शैत्य, बुद्धिपाटव अने शरीर-
लाघव विगेरे गुणोमां कुशणता भेणवे छे, तेने सत्त्वगुणुने

પ્રભાવ સમજવો જોઈએ. જેથી મનુષ્યો દ્વેષ, દ્રોહ, માત્સર્ય, નિંદા, અન્ધન અને તાપ વગેરેનો અનુભવ કરે છે, તે રજ્જેગુણનો પ્રતાપ કહી શકાય. તેમજ જેનાથી જીવો અજ્ઞાન, અભિમાન, આલસ્ય, દીનતા, ક્રિયાનો અભાવ, નાસ્તિકપણું, ખેદ, અને ઉન્માદ વગેરે દુર્ગુણોને સેવે છે, તે તમોગુણનું જ પરિણામ છે. ઉપર બતાવેલ ત્રણગુણોથી સમસ્ત જગત્ વ્યાપ્ત છે, છતાં ગ્રાહ્ય, પ્રાણપત્ય, સૌમ્ય, ઐન્દ્ર, ગાંધર્વ, રાક્ષસ, પિશાચ અને યક્ષ-આ આઠ પ્રકારની દેવસૃષ્ટિરૂપ ઊર્ધ્વલોકમાં સત્ત્વગુણની પ્રધાનતા કહેવામાં આવે છે. તથા અધોલોક-પશુ, પક્ષી, મૃગ, સરીસૃપ, સ્થાવર, નરક વગેરેની સૃષ્ટિમાં તમોગુણની મુખ્યતા મનાય છે. અને મનુષ્યોની રજ્જેગુણની વિશેષતા માનવામાં આવેલી છે. પૂર્વોક્ત સત્ત્વાદિ ત્રણે ગુણોની સમાન અવસ્થાને સાંખ્યમતાનુયાયિ લોકો પ્રકૃતિતત્ત્વના નામથી ઓળખે છે. જે કે દેવ વગેરેની કોઈ એક સૃષ્ટિમાં સત્ત્વાદિ ગુણોમાંથી એકાદ ગુણની અધિકતા માલૂમ પડે છે; તો પણ પરસ્પર પ્રમાણની અપેક્ષાથી ત્રણે ગુણની સામ્યાવસ્થાને જ પ્રકૃતિ કહેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ, પ્રધાન, અવ્યક્ત વગેરે પર્યાયવાચી શબ્દો છે. આ પ્રકૃતિતત્ત્વને તેઓ નિત્ય માને છે. નિત્યનું લક્ષણ તેઓના મતમાં આ પ્રમાણે છે:-

‘ અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં નિત્યમ્ ’ અર્થાત્ જેનો કદાપિ નાશ કે ઉત્પત્તિ થતી નથી અને જે નિરંતર સ્થિર રૂપે જ રહે છે, તે નિત્ય કહેવાય. પ્રકૃતિની પણ આદિ-મધ્યાવસ્થા નથી, પ્રકૃતિના અવયવો નથી, તે સર્વસાધારણ તથા શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાથી બિલકુલ ભિન્ન અને અવ્યય

હોવાથી નિત્ય મનાય છે. દરેક આત્મા ઉપર આ પ્રકૃતિ નામના તત્ત્વને ભિન્ન ભિન્ન માને છે. તેથી જગત્માં જેટલા જીવો તેટલાં પ્રકૃતિતત્ત્વો કહીશકાય. આધુનિક સાંખ્યમતાનુયાયિ લોકો સમસ્ત જીવો ઉપર એક જ પ્રકૃતિતત્ત્વ છે. એમ જણાવે છે.

મહત્ત્વનું નિરૂપણ.

પ્રકૃતિનું પ્રથમ પરિણામ મહત્ત્વ છે અને તે બુદ્ધિ-તત્ત્વના નામથી પણ ઓળખાય છે. આપણી સમીપમાં રહેલી ગાયને જોઈ એમ કહેવામાં આવે કે—‘આ ગાય છે. પણ ઘોડો નથી;’ અથવા લોકડું દેખી ‘આ લોકડું છે, માણસ નથી’ આવી રીતે નિશ્ચય કરાવનાર અધ્યવસાયને બુદ્ધિતત્ત્વ અથવા મહત્ત્વનામ આપેલું છે. બુદ્ધિતત્ત્વમાં ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય, અધર્મ, અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય-એ આઠ ગુણો માનવામાં આવે છે. આ આઠ ગુણોમાંથી પ્રથમના ચાર સાત્ત્વિક ગુણો અને અધર્મ વગેરે ચાર તામસ ગુણો છે.

અહંકાર.

બુદ્ધિતત્ત્વથી અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. અહંકાર, અભિ-માન, દર્પ, ગર્વ, અભિનિવેશ, આગ્રહ, મદ, માન વિગેરે અહંકારના સમાનાર્થક શબ્દો છે. હું સાંભળું છું, હું સ્પર્શ કરું છું, હું સુગંધને ગ્રહણ કરું છું, હું આસ્વાદ લઉં છું, હું જોઉં છું, હું પોતે જ આને મારવાનો છું, હું અલ્પજ્ઞ છું, હું સર્વજ્ઞ છું, આને હું જલદી મારી નાંખીશ, હું સૌભાગ્ય-

શાલી છું. હું દર્શનીય છું, ઇત્યાદિ પ્રકારનું ભાન મમત્વબુદ્ધિને સૂચવે છે. અને તે અહંકારતત્ત્વ સિવાય થઈ શકે નહિ; માટે મમત્ત્વ જ અહંકારતત્ત્વની સત્તાનો નિશ્ચાયક કહી શકાય.

ઇન્દ્રિયોનું સ્વરૂપ.

અહંકારતત્ત્વથી ૧૬ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ મનાય છે. ૫ જ્ઞાનેન્દ્રિય અને ૫ કર્મેન્દ્રિય-એ દસ અને એક અંતઃકરણ-એમ ૧૧ ઇન્દ્રિયો માનવામાં આવે છે.

૧ સ્પર્શનેન્દ્રિય-ચામડી. જેથી શીત, ઉષ્ણ સ્પર્શનો અનુભવ થાય છે. ૨ રસનેન્દ્રિય-જીભ, જેથી ખારો, મીઠો, ખાટો, કડવો, તીખો વગેરે રસ પારખી શકાય છે. ૩ ઘ્રાણેન્દ્રિય-નાક, જેથી શુભ, અશુભ (સારો-નરસો) ગંધ જાણી શકાય છે. ૪ ચક્ષુરિન્દ્રિય-આંખ. જેથી કાળો, પીળો, રાતો, લીલો ઘોળો વિગેરે રૂપનો અનુભવ થાય છે. ૫ શ્રવણેન્દ્રિય-કાન. જેથી તત, વિતત-શુષિર વંશ ભાષાત્મક વગેરે (શુભ અશુભ) શબ્દો સાંભળી શકાય છે. ન્યારે આ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોની ઓળખાણ કરાવે છે, ત્યારે જ તેને જ્ઞાનેન્દ્રિયના નામથી ઓળખાય છે.

સાંખ્યમત સિવાય બીજા કોઈ પણ મતમાં કર્મેન્દ્રિય માનેલ નથી. તેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે માનવામાં આવ્યું છે:- ૧ પાયુ-ગુહા. મળને નિકળવાનું સ્થાન. ૨ ઉપસ્થ-સ્ત્રી-પુરૂષનું ચિહ્ન. ૩ વચન. ૪ હાથ. ૫ પગ. પાયુ-ગુહાદ્વારા મળનિ-

ષ્કમણુ વિગેરે ક્રિયા, ઉપસ્થ દ્વારા સંભોગ-મૂત્રાદિ ક્રિયા, વચનદ્વારા બોલવાની ક્રિયા, હાથદ્વારા ગ્રહણ કરવાની અને મૂકવા વગેરેની ક્રિયા તથા પગદ્વારા ચાલવું વિગેરે ક્રિયા-કર્મ થતું હોવાથી તે કર્મેન્દ્રિય કહેવાય છે. મનદ્વારા વિચાર કરવામાં આવે છે. મનને જ્ઞાનેન્દ્રિયોની મધ્યમાં જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપ અને કર્મેન્દ્રિયોની મધ્યમાં કર્મેન્દ્રિયરૂપ ગણવામાં આવે છે. તેને દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. જેમ-કોઈ એક ગામમાં 'લાડુ વિગેરે ભોજન મળે છે.' એવું વાક્ય સાંભળતાં જ એક બાળકે વિચાર કર્યો કે—“જે તે ગામમાં જઈશ તો લાડવા, પેંડા અથવા દહીંવડાનું ભોજન મળશે. અથવા તો અમુક પ્રકારનું પણ ભોજન તો જરૂર મળશે.” આવા પ્રકારનો જે અધ્યવસાય અંતઃકરણમાં થાય છે; તેનું કારણ કોઈ એક માનવું જોઈએ. અને તે મન યા અંતઃકરણ છે, કે જે અગીયા-રમી ઇન્દ્રિયરૂપ ગણાય છે.

તન્માત્રા-પરિચય.

જેમ અહંકારતત્ત્વથી ૧૨ ઇન્દ્રિયોનો પ્રાદુર્ભાવ કહેવાય છે. તેમ પાંચ તન્માત્રાની પણ ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧ રૂપતન્માત્રા-શુકલ, નીલ, પીત વગેરે સૂક્ષ્મવર્ણરૂપ સમજવી. ૨ રસતન્માત્રા-મધુર, તિક્ત વિગેરે સૂક્ષ્મરસરૂપ જાણવી. ૩ ગન્ધતન્માત્રા-સૂક્ષ્મ ગંધાદિરૂપ સમજવી. ૪ સ્પર્શતન્માત્રા-શીત, ઉષ્ણ વગેરે સૂક્ષ્મસ્પર્શરૂપ જાણવી. ૫ શબ્દતન્માત્રા-સૂક્ષ્મ શબ્દરૂપ સમજવી. આવી રીતે અહંકારતત્ત્વથી ૧૧ ઇન્દ્રિયો અને ૫ તન્માત્રાઓ મળી ૧૬ તન્મત્રો ઉત્પન્ન થાય છે.

મહાભૂતનું સ્વરૂપ.

ઉપર બતાવેલ તન્માત્રાઓથી પાંચ મહાભૂતનો આવિ-
ર્ભાવ થાય છે. ૧ રૂપતન્માત્રાથી અગ્નિતત્ત્વ, ૨ રસતન્માત્રાથી
જલતત્ત્વ, ૩ ગંધતન્માત્રાથી પૃથ્વીતત્ત્વ, ૪ સ્પર્શતન્માત્રાથી
વાયુતત્ત્વ અને ૫ શબ્દતન્માત્રાથી આકાશ તત્ત્વ—એવી રીતે પાંચ
મહાભૂતની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે.

પ્રકૃતિ-વિકૃતિ-ગુણોનો સમાવેશ.

પ્રકૃતિતત્ત્વમાં કેવળ પ્રકૃતિપણું છે. તેમાં વિકૃતિપણું
નથી. કારણ કે તે દરેકનું મૂળકારણ છે. બુદ્ધિતત્ત્વ વિગેરે સાત
તત્ત્વોમાં પ્રકૃતિપણું અને વિકૃતિપણું—એમ ઉભય ધર્મો રહેલા
છે. ૧૧ ઈંદ્રિયો અને ૫ મહાભૂત. એ ૧૬ તત્ત્વોમાં કેવળ વિકૃતિ
પણું છે. પુરુષતત્ત્વમાં આમાંથી કોઈપણ ધર્મ નથી. બુદ્ધિતત્ત્વ
પ્રકૃતિતત્ત્વથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી પ્રકૃતિની અપેક્ષાએ તેમાં
વિકૃતિપણું છે; વળી અહંકારતત્ત્વનું પણ કારણ હોવાથી તેમાં
પ્રકૃતિપણું પણ ગણી શકાય. અહંકારતત્ત્વ બુદ્ધિતત્ત્વથી પ્રકટ
થએલ હોવાથી વિકૃતિપણું અને પાંચ તન્માત્રાનું કારણ
હોવાથી એમાં પ્રકૃતિપણું પણ મનાય છે. પાંચ તન્માત્રા
અહંકારથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી તેમાં વિકૃતિપણું અને
પાંચ મહાભૂતનું કારણ હોવાથી તેમાં પ્રકૃતિપણું પણ મનાય
છે. એવી રીતે ઉપર જણાવેલ સાત તત્ત્વોમાં ઉભયપણું છે.
તથા ૧૧ ઈંદ્રિયો અને પાંચ મહાભૂત—એ ૧૬ તત્ત્વમાં કેવળ
વિકૃતિપણું જ છે. કારણ કે તે તત્ત્વો કોઈના પણ કારણ
રૂપે નથી.

પુરૂષતત્ત્વ.

પુરૂષતત્ત્વમાં કારણપણું કે કાર્યપણું નથી, માટે તેમાં પ્રકૃતિવિકૃતિપણું પણ નથી. તે તો કમલના પત્રની માફક નિર્લેપ, અમૂર્ત, ચૈતન્યસ્વરૂપ અને લોકતા છે. કોઈ પણ ક્રિયાનું કર્તૃપણું તેમાં નથી. આ આત્માને નિત્ય-શાશ્વત માનવામાં આવે છે. તેઓ, એમાં કૂટસ્થનિત્યપણું માને છે, પરિણામિનિત્યપણું માનતા નથી, તેમજ તેઓ આ આત્માને સર્વવ્યાપક, નિર્ગુણ અને સૂક્ષ્મ કહે છે.

પ્રકૃતિ-પુરૂષનો સંબંધ.

અંધ અને પંચુના સંબંધની માફક પ્રકૃતિ-પુરૂષનો સંયોગ માનવામાં આવે છે. અંધસમાન પ્રકૃતિ અને પંચુસમાન પુરૂષ કહેવાય છે. આત્માની ચૈતન્યશક્તિમાં વિષયનું ભાન કરાવવાની અર્થાત્ પદાર્થોનો નિશ્ચય કરાવનારી શક્તિ નથી; પરંતુ બુદ્ધિતત્ત્વમાં ઈંદ્રિયો દ્વારા સુખ, દુઃખાદિક વિષયોનું પ્રતિબિંબ પડે છે. બુદ્ધિતત્ત્વને અંધને તરફ સુખવાળા દર્પણના જેવું માનેલ હોવાથી ચૈતન્યશક્તિનું પણ તેમાં પ્રતિબિંબ પડે છે. તેજ કારણને લઈ ‘હું સુખી’ ‘હું દુઃખી’ વિગેરે આત્મામાં પ્રતિભાસ થાય છે. આત્મા બુદ્ધિતત્ત્વની સાથે પોતાનું ઐક્ય સમજીને ‘હું સુખી’ ‘હું દુઃખી’, ‘હું જ્ઞાની’ એમ માને છે. સારાંશ એટલોજ છે-કે બુદ્ધિતત્ત્વમાંજ સુખ-દુઃખાદિનું કર્તૃત્વ છે. આત્મામાં તો સુખ-દુઃખાદિનું ભાન ઉપચારથી માનવામાં આવે છે. કારણ કે આત્મા કમલપત્રની માફક

નિર્લેપ છે, એમ પ્રથમ કહેલ છે. ‘આ સ્થાનનો હું અધિકારી છું;’ ‘મહારે આ કર્તવ્ય છે’. એવો પ્રથમ અધ્યવસાય થાય છે. અને ત્યાર પછી પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. આ વાત લોકપ્રસિદ્ધ છે. તેમાં પણ ‘મારે કરવા લાયક છે’ એવો જે નિશ્ચય, તે યુદ્ધિતત્ત્વનો અધ્યવસાય અથવા અસાધારણ વ્યાપાર સમજવો. કેમકે ચિત્તશક્તિની સમીપતાથી યુદ્ધિતત્ત્વમાં (ચૈતન્યશક્તિ નહિ હોવા છતાં પણ) ‘હું ચૈતન્યશાળી છું’, એવો પ્રતિભાસ થાય છે.

“ પુરૂષતત્ત્વ નિર્ગુણ હોવાથી અપરિણામી છે. તો તેને મોક્ષ કેવી રીતે મળી શકે ? કલેશ કર્મ વિપાક આશય વાસનારૂપ અંધનો અપરિણામિ પુરૂષમાં સંભવે નહિ, પુરૂષ અક્રિય હોવાથી તેને સંસાર પણ ઘટી શકે નહિ; પરંતુ પ્રકૃતિનેજ ઘટે. ”

ઉપર પ્રમાણેની શંકાઓ અન્યદર્શનકારો કરે છે; ત્યારે તેનું સમાધાન કરતાં સાંખ્યવાદિઓ કહે છે કે:—

પ્રકૃતિજ, પુરૂષનું વિવિધ પ્રકારે આલંબન લેતી હોવાથી અંધાય છે, પરિભ્રમણ કરે છે. પુરૂષને કંઈ પણ નથી. છતાં ઉપચારથી અંધ, મોક્ષ, સંસાર વિગેરે કાર્યો પુરૂષમાંજ માનવામાં આવે છે. તેમાં દોષ ન ગણાય. જેમ રણસંગ્રામમાં સુલટ લોભ યત્રુઓની સાથે લડાઈ કરી પોતે ફતેહ મેળવે છે, પરંતુ જય-પરાજયનો વ્યવહાર ઉપચારથી રાજનોજ મનાય છે. અને જય-પરાજયનું ક્ષણ દેશ, કે ષ વિગેરે વસ્તુઓનો

લાલ-ગેરલાલ રાજનેજ થાય છે. તેમજ સંસાર, બંધ, મોક્ષ વિગેરે કાર્યો પણ પ્રકૃતિમાંજ છે. પુરૂષને તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી પોતે પોતાની અંદર માની લે છે કે-‘હું સંસારી છું’ ‘બદ્ધ છું’ ‘મુક્ત છું’ વિગેરે તેવી માન્યતાઓ પ્રકૃતિની સાથે અલેદલાવને લઈને થાય છે, તેમ સમજવું.

મહત્ત્વ વિગેરે પ્રકૃતિના વિકારો જ્યારે પ્રકૃતિમાં લય અથવા તિરોલાવ અવસ્થાને પામે છે, ત્યારે પોતાના વ્યક્ત સ્વરૂપને છોડી અવ્યક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ પ્રકૃતિ તે ક્રૂટસ્થનિત્ય હોવાથી પોતાના સ્વરૂપને બિલકુલ ત્યાગ કરતી નથી, કારણ કે પ્રકૃતિનું કેઈ કારણ નહિ હોવાથી તે અકારણ અને નિત્ય મનાય છે. તથા મહત્ત્વ વિગેરે તત્ત્વોને, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી સકારણ અને અનિત્ય માનવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ વ્યાપક, અક્રિય, નિરાલબી અને એક છે. ત્યારે બુદ્ધિતત્ત્વ (મહત્ત્વ) વગેરે તત્ત્વો અવ્યાપક, સક્રિય (અધ્યવસાય આદિ ક્રિયાવાળા), અનંક અને પ્રકૃતિમાં આશ્રિત છે. બુદ્ધિતત્ત્વાદિના અવાંતર લેદો ત્રેવીશ હોવાથી તે અનેક મનાય છે. પરંતુ પ્રકૃતિનો કેઈ પણ અવાંતર લેદ નહિ હોવાથી તે એક મનાય છે. એ સિવાય પ્રકૃતિની સાથે મહત્ત્વાદિમાં બીજી પણ સિન્નતાઓ માનવામાં આવે છે.

પ્રકૃતિ-પુરૂષની સિન્નતા.

પુરૂષ (જીવાત્મા) વિષયસુખાદિનો તથા તેના કારણ-ભૂત પુણ્ય-પાપાદિકનો કર્તા છે. એવી અમારી માન્યતા નથી.

તુલ્યમાત્રને પણ વાળી શકવાને તે અસમર્થ છે. પોતાના સ્વભાવને લઈનેજ પ્રકૃતિ તે દરેક કાર્યોને કરે છે. પ્રકૃતિમાં સત્ત્વ વગેરે ગુણો હોવાથી તેને સગુણ માનવામાં આવે છે. અને પુરૂષ તે ગુણોથી રહિત હોવાથી વિગુણ છે. પુરુષતત્ત્વમાં લોકતૃત્ત્વ માનવામાં આવે છે. પરંતુ તે પણ પ્રકૃતિના વિકારરૂપ મનાય છે. સાક્ષાત્ માનવામાં આવતું નથી. ઉભયમુખ દર્પણના જેવા બુદ્ધિતત્ત્વમાં સુખ-દુઃખાદિતું સંક્રમણ થવાથી પ્રતિબિંબના અવલંબનથીજ નિર્મળ આત્મા બુદ્ધિના અધ્યવસાય રૂપે નિર્ણીત કરેલા પદ્ધત્યોનો અનુભવ કરે છે. જેમ સ્ફટિક રત્ન પોતાની સમીપમાં રહેલ પુષ્પાદિના રંગયુક્ત બને છે, તેમ બુદ્ધિતત્ત્વમાંથી સુખ-દુઃખાદિતું પ્રતિબિંબ આત્મામાં પડતું હોવાથી તે પુરૂષ એમ સમજે છે કે—હું વિષયાદિનો લોકતા છું. પુરુષનો ચૈતન્યધર્મ છે, પણ જ્ઞાન સ્વભાવ નથી. જ્ઞાનસ્વરૂપ તો બુદ્ધિતું છે.

પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંયોગ.

પ્રકૃતિ-પુરુષનો સંયોગ અંધ-પંગુની માફક સમજવાનો છે. જેમ કોઈ અંધપુરૂષ અન્ય સમુદાય સાથે અમુકે શહેર તરફ જવા નીકળ્યો. રસ્તામાં ચોર વગેરેના ઉપદ્રવથી સમુદાય ભિન્ન ભિન્ન થઈ ગયો. અંધ ભાંજ રહ્યો. તેટલામાં દૈવવશાત્ તે વનમાં કોઈ એક પાંગળાએ તે અંધને જોયો. વાતચીત ઉપરથી જણાયું કે આપણે એકજ સ્થળમાં જવાતું છે. લંગડાએ જણાવ્યું કે—હું આવી શકું નહિ. પરંતુ માર્ગ ખતાવ-

વામાં અહચ્ચણ પડશે નહિ. અંધે જણાવ્યું કે—સારું થયું કે આપ જેવા માર્ગદર્શકનો આવા નિર્જન સ્થળમાં મને યોગ થયો. અન્યથા રખડતાં અહિંજ પ્રાણયાત્રા પૂરી થાત. જે કે માર્ગ દેખવાને હું અશક્ત છું. તથાપિ મ્હારામાં ભાર ઉડાવવાની કુદરતી શક્તિ છે, માટે ખુશીથી આપ મ્હારી પીઠ ઉપર સ્વાર થઈ બસો. જેથી આપણે ઘણા આનંદપૂર્વક ઇચ્છિત સ્થળે પહોંચી શકીએ. વિચારપૂર્વક નિશ્ચય કરી તેમ કર્યું; તેથી તે બંને સુખી થયા. તેમજ અહિં પંચુસમાન જડ સ્વરૂપ પ્રકૃતિનું અવલંબન લેવાથી તેના વિકારરૂપ બુદ્ધિએ બાહ્ય શબ્દાદિક વિષયોનું પોતાની અંદર પ્રતિબિંબ પડવાથી ચૈતન્યસ્વરૂપ પુરૂષ પોતે ખુશી થાય છે.

રાગ-દ્વેષ-મોહ ઇત્યાદિ સ્વભાવવાળી પ્રકૃતિને પણ વિવેકજ્ઞાનના અભાવથી પુરૂષ સુંદરસ્વરૂપવતી માનીને સંસારરૂપ કારાગૃહમાં બંધાય છે; પરંતુ વિવેકજ્ઞાન થયા પછી પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિ બંધ થવાથી પુરૂષ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થાય છે. તેને મોક્ષાવસ્થા કહેવામાં આવે છે. તે મોક્ષ જે બંધોના વિચ્છેદ થવાથી થાય છે, તે બંધ ત્રણ પ્રકારના છે. ૧ પ્રાકૃતિક બંધ, રવૈકારિકબંધ અને ઉદાક્ષિણબંધ. તેમાં પુરૂષની બુદ્ધિએ પ્રકૃતિની ઉપાસના કરવાથી જે બંધ થાય તેને પ્રાકૃતિકબંધ કહેવામાં આવે છે. ૧ જીવાત્માના ભ્રમથી પ્રકૃતિના વિકારરૂપ બુદ્ધિતત્ત્વ, અહંકાર તત્ત્વ, પાંચતન્માત્રા વિગેરેની ઉપાસના કરવાથી જે બંધ થાય, તેને વૈકારિકબંધ કહેવામાં આવે છે. ૨ તથા પુરૂષતત્ત્વના બિલકુલ અબાણ, ઇષ્ટાપૂર્તિ કરનાર, જેનું અંતઃક-

રણુ કામનાઓથી વ્યાપ્ત છે, એવી ચેષ્ટાવાળાઓને જે બંધ થાય, તેને દાક્ષિણ્યબંધ કહેવામાં આવે છે. ૩. જન્માન્તરપણુ આ ત્રણ પ્રકારના બંધના પ્રતાપથી જ પ્રાપ્ત થાય છે આ સર્વ કાર્ય પ્રકૃતિતું જ સમજવાતું છે.

પ્રમાણુની માન્યતા

અર્થની ઉપલબ્ધિમાં જે કારણ હોય, તેને પ્રમાણુ તરીકે માનવામાં આવે છે. તેના ત્રણ લેહો છે. ૧ પ્રત્યક્ષ, ૨ અનુમાન ૩ આગમ. બુદ્ધિતત્ત્વ પોતે જ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા ગમન કરી વિષયાકાર પરિણુતિને ધારણુ કરે, તેને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ બુદ્ધિની શ્રોત્રાદિ ઇન્દ્રિયોદ્ધારા શબ્દાદિ વિષયના અધ્યવસાયરૂપ જે પરિણુતિ થાય, તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ ગણાય છે. સાધનદ્ધારા સાધ્યનો જેથી નિશ્ચય થાય. તેને અનુમાન પ્રમાણુ કહેવામાં આવે છે. તેના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧ પૂર્વવત્, ૨ શેષવત્ ૩ સામાન્ય દૃષ્ટાનુમાન.

પૂર્વવત્.

કાર્યદ્ધારા કારણુનો જેથી નિશ્ચય થાય, તે પૂર્વવદનુમાન છે, જેમ કે નદીનો વેગ, કાબ્દાદિતું વહન, ડોળાપાણીવાળું પૂર વિગેરે વરસાદની ઉત્પત્તિનાં કાર્યરૂપ ચિહ્નનો ભેદ વરસાદરૂપ કારણુતું અનુમાન કરવું. બુદ્ધિમાન પ્રેક્ષક વિલક્ષણુ પાણીનું પૂર, લાકડાં તૃણુ વિગેરેતું વહેવું, ડોળું પાણી ઇત્યાદિ ચિહ્નનો ભેવાથી સહેજે અનુમાન બાંધે કે-અહિં વરસાદ વરસેલો હોવો

જોઈએ. કારણ કે આવા કામો આ કારણ સિવાય થઈ શકે નહિ. ઇત્યાદિ.

શેષવત્.

સમુદ્ર, તળાવ, નદી, કૂપ ઇત્યાદિ કોઈ પણ જલાશયના એક ણિંદુમાત્ર જલના આસ્વાદનથી બાકીના સમસ્ત પાણીનું આપણે અનુમાન કરી શકીએ છીએ કે—આ પાણી બાકું આ મીકું છે. કારણ કે આસ્વાદન કરેલું પાણી આવા પ્રકારનું છે, તો બીજું બાકીનું પાણી પણ તેવા પ્રકારનું જ હોવું જોઈએ. આવા અનુમાનને શેષવદનુમાન કહેવામાં આવે છે. ઉપરના દૃષ્ટાંત સિવાય આ દૃષ્ટાંતથી પણ સમજી શકાય તેમ છે. જેમ તપેલી વિગેરે વાસણમાં પકાવેલા ચોખામાંથી એક દાણો દબાવી જોવાથી જો તે કાચો હોય, તો બાકીના ચોખા કાચા. અને તે દાણો પાકો હોય, તો બાકીના ચોખા પણ પાકેલ હોવાનું અનુમાનથી સમજાય છે. કેમકે સમુદાયમાંથી એક આવે છે, તો બાકીના પણ તેવાજ હોય. એવી રીતે કારણ ઉપરથી કાર્યનું અનુમાન કરવું, તે શેષવત્ અનુમાન. ૨

સામાન્યતો વૃષ્ટાનુમાન.

ત્રિદંડ દેખવા થકી ત્રિદંડીનું અનુમાન કરવું, ભગવાં વસ્ત્ર સાથે પરિત્રાજકનાં ચિહ્નો જોઈ પરિત્રાજકનું અનુમાન કરવું, અથવા જેમ મનુષ્યાદિકની એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનની પ્રાપ્તિ, ગમનક્રિયા વિના સંભવતી નથી, તેજ પ્રમાણે

સૂર્યાદિકના ગમનને માટે અનુમાન બાંધવું તે, જો કે આકાશમાં સૂર્યનું ગમન નેત્રથી સ્પષ્ટ જોવામાં આવતું નથી. કારણ કે સૂર્યનાં તીક્ષ્ણ કિરણો હોવાથી નેત્રને અવલોકન કરવાનું બની શકતું નથી, છતાં કાલાંતરે ઉદયાચલથી અસ્તાચલ ઉપર આવેલો સૂર્ય જોવાથી તેની ગતિનું અવશ્ય અનુમાન થાય છે આવા અનુમાનને સામાન્યતો દૃષ્ટાનુમાન કહેવામાં આવે છે. ૩

આગમ પ્રમાણ.

સાંખ્ય લોકો આપ્તપુરૂષના વચનને આગમપ્રમાણ કહે છે. રાગ, દ્વેષ આદિ દોષોથી રહિત પુરૂષને આપ્તરૂપે સ્વીકારે છે. અને તેઓ કપિલ, સનતકુમાર, ઈશ્વર, કૃષ્ણ વિગેરેને આપ્ત તરીકે ગણે છે. પરંતુ અન્ય બુદ્ધાદિને નહિ.

સત્કાર્યવાદની માન્યતા.

સાંખ્યમતાનુયાયી લોકોમાં સત્કાર્યવાદ બહુજ દૃઢતાથી માનવામાં આવે છે. જેમ ઘડો એ માટીમાં રહેલો છે, તેથીજ ઘડાને ઈચ્છનાર મનુષ્ય માટીની તપાસ કરે છે. જો માટીમાં ઘડો ન હોય, તો તેને ચાહનાર મનુષ્ય માટીમાં કેમ તપાસ કરે ? રાખ વગેરેમાં કેમ તપાસ કરતો નથી ? આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે, ઘડો માટીની અંદરજ રહેલો છે. જો કદાપિ કારણમાં કાર્યની સત્તા માનવામાં ન આવે અર્થાત્ અસત્ત્વથી પણ કાર્યની ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કરવામાં આવે, તો જે નાથી નથી બનતું, એવું પણ કાર્ય બનવું જોઈએ. જેમ ભસ્મ,

અસ્થિ, રૂઘિર, અને ઘાસ ઇત્યાદિ વસ્તુઓથી પણ સુવર્ણ, હીરા, માણિક, રત્ન વિગેરે વસ્તુની ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. પરંતુ જ્યારે એવી ઉત્પત્તિ આપણે જોતા નથી, ત્યારે સત્કાર્યવાદ જરૂર સ્વીકારવો જોઈએ.

આવીજ રીતે તેઓ કેવળ દ્રવ્યનેજ પદાર્થરૂપે સ્વીકારે છે. તેથી ભિન્ન ઉત્પાદ વિનાશયુક્ત પર્યાયોને માનતા નથી.

વિપર્યયની માન્યતા.

અવિદ્યા ૧, અસ્મિતા ૨, રાગ ૩, દ્વેષ ૪, અને અભિનિવેશ ૫; આ પાંચને તેઓ વિપર્યયરૂપ માને છે. દુઃખમાં સુખની બુદ્ધિ, અનિત્યમાં નિત્યપણાની બુદ્ધિ, અને અનાત્મતામાં આત્મપણાની બુદ્ધિ તે અવિદ્યા ગણાય છે. દક્ષક્ષિત પુરૂષ અને દર્શનશક્તિ એટલે રજોગુણ તથા તમોગુણથી આવૃત થએલો સાર્ત્વિક પરિણામ. એમાંથી ચૈતન્ય સ્વરૂપ દક્ષક્ષિત અને જડસ્વરૂપ દર્શનશક્તિ-એ બન્ને પરસ્પર ભિન્ન છે. છતાં તેમાં એકયતુ અભિમાન કરવું, તે અસ્મિતારૂપ વિપર્યય છે. ૨. સુખાશય, તે રાગરૂપ વિપર્યય ઠ દુઃખાશય તે દ્વેષરૂપ વિપર્યય ૪. શરીર, વિષયાદિકથી મારે કદાપિ વિયોગ ન થાયો એવા પ્રકારના વિચારને અભિનિવેશરૂપ વિપર્યય કહેવામાં આવે છે ૫.

પાંચવૃત્તિઓ.

અંતઃકરણની વૃત્તિ પ્રમાણ ૧, વિપર્યય ૨. વિકલ્પ ૩,

નિદ્રા ડ અને સ્મૃતિ ધ, એમ ધાંચ પ્રકારની માનવામાં આવી છે. પ્રમાણ તથા વિપર્યયનું સ્વરૂપ ઉપર કહેવાઈ ગયું છે. એટલે તે એને છોડી બાકીના ત્રણ ભેદો ભેદએ.

વિકલ્પ.

વસ્તુસત્તાની અપેક્ષા ન કરનાર અને કેવળ શાબ્દિક જ્ઞાનના વિષયભૂત પદાર્થને વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે. જેમકે- પુરૂષનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે, તથા બુદ્ધિતત્ત્વનું જ્ઞાનાદિ સ્વરૂપ છે. આ સ્થળે છદ્મ વિભક્તિના પ્રયોગથી જે કે ભિન્નતા જણાવવામાં આવી છે; છતાં વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરતાં પુરૂષ અને ચૈતન્યની તથા બુદ્ધિ અને જ્ઞાનની ભિન્નતા બિલકુલ નથી. તથાપિ, જે અધ્યવસાયથી ભેદ આરોપવામાં આવે છે તેને વિકલ્પ કહેવામાં આવે છે. ૩

નિદ્રા.

ઇન્દ્રિયોના વિષયથી રહિત અવસ્થાને નિદ્રા શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. આ સ્થળે કોઈના મનમાં શંકા ઉપજે કે, ‘ જ્યારે એ અવસ્થામાં કોઈ પણ વિષયની પ્રવૃત્તિ નથી; ત્યારે એને વૃત્તિરૂપે માનવાની શી જરૂર? આનું સમાધાન એજ છે કે—‘ એ અવસ્થાના ઉત્તરકાળમાં આપણને એમ સ્મૃતિ થાય છે કે—‘ હું સુખપૂર્વક સૂતો હતો, અને આજે ઘણી સારી નિદ્રા આવી હતી ’ એથી એને વૃત્તિ માનવામાં કાંઈ દોષ નથી.

સ્મૃતિ.

પ્રમાણોથી અનુભવેલા વિષયોનું કાલાન્તરે સંસ્કારદ્વારે જે સ્મરણ થાય, તેને સ્મૃતિ કહેવામાં આવે છે.

ઉપર્યુક્ત પાંચે પ્રકારની વૃત્તિનો નિરોધ અભ્યાસ તથા વૈરાગ્યદ્વારા થાય છે. સુષ્ટિ ૧૪ પ્રકારની છે, તેનું નિરૂપણ પૂર્વે કરવામાં આવ્યું છે.

૨૮ પ્રકારની શક્તિ.

કાનથી સંભળાય નહિ તે બધિરતા ૧, આંખથી દેખાય નહિ તે અંધતા ૨, જિંઠાથી સ્વાદનો અનુભવ ન થાય તે કુંઠતા ૩, આમણીથી સ્પર્શોદ્દિનું જ્ઞાન ન થાય તે જડતા ૪, નાસિકાથી ગન્ધનો અનુભવ ન થાય તે અજિઘ્રતા ૫, મુખથી ઘોલાય નહિ તે મૂકતા ૬, હાથની વિકલતા તે કૌણ્ય ૭, પગથી ચાલવામાં વિકલતા તે પંગુતા ૮, નયુસકપણું તે ક્લીબતા ૯, મલત્યાગમાં કિલ્બતા તે ઉદ્ઘાવર્ત્તા ૧૦, ચિત્તની વિકલતા તે મત્તતા ૧૧ એ પ્રમાણે ૧૧ ઇન્દ્રિયોની વિકલતા વિનાની અવસ્થા તે ૧૧ પ્રકારની શક્તિ, ૯ પ્રકારની તુષ્ટિ, ૮ પ્રકારની અષ્ટિમાદિ સિદ્ધિ—એ સર્વ મળી શક્તિના ૨૮ લેહો સમજવા.

આધ્યાત્મિક શક્તિરૂપ તુષ્ટિ.

આગળ જણાવેલી ૪ શક્તિઓને આધ્યાત્મિકશક્તિના નામથી કહેવામાં આવે છે. ૧ અંગશક્તિ અર્થાત્ પ્રકૃતિશક્તિ, ૨ સક્લિલ અથવા ઉપાદાનશક્તિ, ૩ ઓઘ અથવા કાલશક્તિ, ૪ વૃષ્ટિ અથવા ભોગશક્તિ.

બાહ્ય તુષ્ટિ.

અર્જન, રક્ષણ, ક્ષય, ભોગ, હિંસા વિગેરેમાં દોષ ખતાવનાર હેતુઓથી ઉત્પન્ન થએલી અને શબ્દાદિક વિષયોમાં ઉદ્ધાસીનતા ધારણ કરનારી પાર ૧, સુપાર ૨, પારાપાર ૩, અનુત્તમાંલ ૪, ઉત્તમાંલ ૫, એ પાંચને બાહ્યતુષ્ટિ કહેવામાં આવે છે.

સિદ્ધિઓ.

પ્રમોહ ૧, મુદ્ધિત ૨, મોહમાના ૩, એ નામની ત્રણ સિદ્ધિઓ આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક, આધિદેવિક એ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોનો વિઘાત કરવામાં મુખ્ય હેતુતાને ધારણ કરે છે.

શબ્દ ૧, ઊહ ૨, સુહૃતપ્રાપ્તિ ૩, અધ્યયન ૪, ઘન ૫. આ પાંચ સિદ્ધિઓ પૂર્વોક્ત ત્રણ પ્રકારના દુઃખનો નાશ કરવામાં ગૌણ હેતુ રૂપ છે. અધ્યયનાદિ સિદ્ધિઓનાં પર્યાય નામો તાર ૧, સુતાર ૨, તારાતાર ૩, રમ્યક ૪, સદામુદ્ધિત ૫. એ પ્રમાણે છે.

કર્મચોની.

ધૃતિ ૧, શ્રદ્ધા ૨, સુખ ૩, વિવિદ્ધિષા ૪, વિજ્ઞપ્તિ ૫. એ પાંચ કર્મચોની છે.

આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી સાંખ્યદર્શનનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ ષષ્ટિતંત્રના ઉદ્ધાર રૂપ માઠરભાષ્ય, સાંખ્યસમતિ, સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદી, ગૌડપાદ, આત્રેયતંત્ર અને સાંખ્યપ્રવચન વિગેરે સાંખ્યમતપ્રતિપાદક ગ્રંથો અવલોકવા.

હવે ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં સાંખ્યદર્શનની સમાલોચના કરવામાં આવશે. તે ઉપર બુદ્ધિમાનોનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

બીજો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

તૃતીયઃ પ્રસ્તાવઃ

સાંખ્યતત્ત્વોની સમાલોચના.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ષડ્દર્શનોનાં સામાન્યરૂપે નામ તથા વિશેષરૂપે સાંખ્યમતના આચારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. બીજા પ્રસ્તાવમાં તે જ સાંખ્યમતના માનેલા પદાર્થોનું સંક્ષિપ્ત પથી વિવેચન કર્યું. હવે આ ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં તે સાંખ્યલોકોએ માનેલ મુખ્ય મુખ્ય પદાર્થોની સમાલોચના કરીશું.

સાંખ્યમતને માનનારા લોકો ચૈતન્યસ્વરૂપવાળા પુરૂષને આત્માના નામથી ઓળખાવે છે. પુરૂષનું ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. એ તરફ બુદ્ધિમાનોએ વિચારવાનું છે. 'ચિત્ત યા ચૈતન્યશક્તિ વિષયનું બિલકુલ ભાન કરાવતી નથી' આ કથન કોઈપણ બુદ્ધિમાન મનુષ્યના મનોમંદિરમાં નિવાસ કરી શકે તેમ નથી. કેમકે ચિત્તિ ધાતુ સંજ્ઞાન અર્થમાં પ્રવર્તે છે, અને તે જ ધાતુ ઉપરથી ચિત્ત શબ્દ ચેતનં ચિત્ત અથવા ચિત્યતેડનયેતિ ચિત્ત એવી વ્યુત્પત્તિથી બને છે. આ વ્યુત્પત્ત્યર્થથી સંહુ કોઈ સમજી શકે તેમ છે કે 'જે પદાર્થોનું જ્ઞાન કરાવવામાં સમર્થ હોય તેને જ ચિત્તશક્તિ કહેવામાં આવે છે.' તેનાથી વિપરીત અર્થમાં રહેનારને ચિત્તશક્તિ કહી શકાય નહિ. જેમ ઘટ પોતે જડ હોવાથી બીજા વસ્તુઓનો અવબોધ કરાવી શકતો નથી; તેમ જેથી બીજા પદાર્થોનો બોધ ન થાય તેને ચિત્તશક્તિનું નામ આપવું નિરર્થક છે.

તથા ‘અમૂર્ત ચિત્શક્તિનું’ પ્રતિબિંબ બુદ્ધિતત્ત્વમાં પડે છે’ એવું કથન પણ તત્ત્વવિચારકોની વિચારશ્રેણિમાં વિરૂદ્ધ ભાસે છે. કેમકે પ્રતિબિંબનું પડવું જ્યાં જ્યાં જોવામાં આવ્યું છે; ત્યાં ત્યાં મૂર્ત વસ્તુમાં મૂર્તવસ્તુનું જ હોય છે. જેમ મૂર્ત ચંદ્ર, સૂર્યોદિતું પ્રતિબિંબ મૂર્ત જલમાં જોવામાં આવે છે. આવીજ રીતે સર્વત્ર જોવાય છે. તેથી વિપરીત અમૂર્ત વસ્તુનું પ્રતિબિંબ અમૂર્ત વસ્તુમાં પડે છે, એ કથન બુદ્ધિમાનોને અમાન્ય છે. જ્યાં સુધી મૂર્તપરિણામ ન થાય, ત્યાં સુધી પ્રતિબિંબ ન પડે અને ‘ચિત્શક્તિ મૂર્ત છે’ એવું તો કહી શકાય તેમ નથી. ચિત્શક્તિમાં મૂર્તપણું પ્રત્યક્ષ વિરૂદ્ધ છે. ‘માતા વન્ધ્યા સમાન’ ન્યાયની તુલના જેવું બને છે. પ્રસવ ધર્મવાળી સ્ત્રીને જ ‘માતા’ શબ્દથી કહેવામાં આવે છે. અને એથી વિપરીત સ્વભાવવાળી સ્ત્રીને વન્ધ્યા કહેવામાં આવે છે. જે વ્યક્તિમાં માતૃપદનો વ્યવહાર કરવામાં આવે તેને અવશ્ય પુત્ર હોવો જોઈએ. કારણ કે પુત્ર વિના માતા કહી શકાય નહિ. અને ‘માતા’ ના પદથી વિભૂષિત થએલી સ્ત્રીને વન્ધ્યા કહેવી જેમ વિરૂદ્ધ છે, તેમજ સ્વપરનો યોગ કરાવનારી શક્તિને ચિત્શક્તિ અને તેથી વિપરીતને જડ કહેવામાં આવે છે. છતાં ચિત્શક્તિ પણ કહેવી અને તેને સ્વપરનો યોગ કરાવવામાં અસમર્થ માનવી, એ (માતા વન્ધ્યા ન્યાયની જેમ) પ્રત્યક્ષવિરૂદ્ધ છે.

જ્યાં સુધી ચિત્શક્તિ સ્વસ્વરૂપનો ત્યાગ કરી પરિણામાન્તરને પ્રાપ્ત ન કરે, ત્યાં સુધી તેમાં સુખ-દુઃખાદિનો

વ્યપદેશ પણ ન કરી શકાય. જ્યારે તે પરિણામાન્તરને પામે, ત્યારે તેમાં સક્રિયત્વ આવવાથી, જેમ પુષ્પાદિકના સંયોગે સ્ફટિકમાં પ્રતિબિંબોદય માલૂમ પડે છે, તેમજ તેવા પ્રકારનો ચિત્શક્તિમાં પરિણામાન્તર માનવાથી પ્રતિબિંબોદય ઘટી શકે. પરંતુ તેમ માનવાથી ચિત્શક્તિમાં કર્તૃત્વ અને સાક્ષાત્ લોકકર્તૃત્વ અનિચ્છાએ પણ અવશ્ય સ્વીકારવાની ફરજ પડે છે. કદાચ તેઓ સાંખ્યમતવાદી એમ કહેવાનું સાહસ કરે કે ‘અમે ચિત્શક્તિમાં પ્રતિબિંબનો ઉદય વાસ્તવિક રીતે માનતા નથી પરંતુ ઉપચારથી માનીએ છીએ.’ તો તે ચુકિતચુકત નથી. કારણ કે—વાસ્તવિક તત્ત્વચિન્તા ચાલતી હોય ત્યારે ઉપચારનું ખાનું કાઢી બચાવ કરવો તે ઉચિત લેખી શકાય નહિ. અને એમ માનવામાં પણ સુખ-દુઃખાદિક સંવેદનના આધારનો જ અભાવ થવાનો પ્રસંગ આવશે. કારણ કે—બુદ્ધિતત્ત્વને તમે ઘટની જેમ જડ માનો છો. ચિત્શક્તિમાં વિષયની પરિચ્છેદકતા આપ સ્વીકારતા નથી. તો પછી સુખ-દુઃખાદિક સંવેદનનો આધાર કોણુ ? નિરૂપાયે ‘ચિત્શક્તિ પોતેજ વિષયનો નિશ્ચય કરાવવામાં સમર્થ છે, બુદ્ધિ ચિત્શક્તિરૂપ છે, જડ નથી.’ એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

જડસ્વરૂપ બુદ્ધિતત્ત્વથી વિષયોના નિશ્ચયની સિદ્ધિનો મનોરથ આકાશપુષ્પસમાન ગણાય. ‘જે કે બુદ્ધિ પોતે અચેતન છે, છતાં ચિત્શક્તિસાન્નિધ્યથી ચૈતન્યચુકત છે, એવો પ્રતિભાસ થાય છે.’ આ કથન ચુકિતશૂન્ય હોવાથી પ્રતિભાશાલિ પુરૂષોથી ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી. ચૈતન્યશક્તિમાન

અમૂર્ત પુરૂષનું જડસ્વરૂપ અમૂર્ત બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબ કેવી રીતે પડી શકે ? એ સંબંધમાં બહુ વિચારવાની આવશ્યકતા છે.

‘ અચૈતન્યસ્વરૂપ બુદ્ધિતત્ત્વમાં ચૈતન્ય જેવો પ્રતિભાસ થાય છે’ એવા કથનથી એમ સૂચિત થયું કે—બુદ્ધિમાં આરોપિત ચૈતન્ય છે. પરંતુ વાસ્તવિક નથી. આરોપ એ વાસ્તવિક અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ ન હોય એ સુવિદિત જ છે. જેમ કે—અતિશૂરતા આદિ ગુણવડે કોઈ પણ પુરૂષમાં સિંહપણનો આરોપ કરવામાં આવે તો પણ તેનાથી વાસ્તવિક સિંહની જેમ ભીતિ અને જીવલક્ષણ વિગેરેની ક્રિયાઓ થતી નથી, તેમજ બુદ્ધિતત્ત્વમાં પણ આરોપિત ચૈતન્યથી વાસ્તવિક પ્રતિભાસ ઘટી શકે નહિ. તેથી ચિત્શક્તિમાં વિષયપરિચ્છેદકતા માનવી ઉચિત છે.

જડસ્વરૂપ બુદ્ધિતત્ત્વમાં જે વિષયપરિચ્છેદકતા નથી તો ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્ય વિગેરે ધર્મો પણ કેવી રીતે ઘટી શકે, તે વિચારવાનું છે. મધ્યસ્થ દૃષ્ટિએ વિચારતાં જણાય છે કે—ધર્મ વિગેરે આઠ ગુણો આત્મામાં રહેલા છે, પરંતુ સાંખ્યાભિમત જડસ્વરૂપ બુદ્ધિતત્ત્વમાં નહિ.

‘ બુદ્ધિતત્ત્વથી અહંકારતત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.’ એ માન્યતા પણ યુક્ત નથી, કારણકે—‘ અહંકાર’ એ જીવાત્માનો કથંચિત ધર્મ હોવાથી અચેતન બુદ્ધિતત્ત્વથી તેની ઉત્પત્તિ માનવી એ અઘટિતઘટનારૂપ છે.

‘ શબ્દાદિતન્માત્રાથી આકાશ ઉત્પન્ન થાય છે’ એ

માન્યતા પણ યુક્તિશૂન્ય હોવાથી ગ્રાહ્ય નથી. દરેક વાદિઓ નિઃસંકોચપણે આકાશને નિત્ય માને છે. તેની પણ ઉત્પત્તિ માનવી અને જેનાથી ઉત્પત્તિ માનવી, તે શબ્દને જ આકાશનો ગુણ માનવો, આ કથન પ્રત્યક્ષવિરૂદ્ધ છે. કારણ કે— ‘કારણ પોતેજ પોતાથી ઉત્પન્ન થયેલા કાર્યનો ગુણ બની જાય’ એવી અપૂર્વ ઘટના સાંખ્ય સિવાયના બીજા કોઈ દર્શનમાં જોવામાં આવતી નથી. તેથી એવી અચુકત માન્યતાઓને બુદ્ધિશાલિ લોકો કેવી રીતે માની શકે ?

‘વાગ ૧, હસ્ત ૨, પાદ ૩, પાચુ ૪ અને ઉપસ્થ ૫. એ પાંચ ઇંદ્રિયો છે,’ એવી માન્યતા પણ યુક્ત નથી. કારણ કે— એવી રીતે ઇંદ્રિયોની કલ્પના કરવામાં આવે તો તેની સંખ્યાનો બિલકુલ નિયમ રહેશે નહિ. દાંત વિગેરેને પણ ઇંદ્રિયો માનવાની ફરજ પડશે. દાંત પોતે આવીને અન્નાદિ વસ્તુ જીભને આપે નહિ તો તે કેવી રીતે સ્વાદ લઈ શકે ? તેથી અન્નાદિની ચર્વણક્રિયામાં ઉપકારક દાંતને ઇંદ્રિય માનવાનો પ્રસંગ આવશે. ઓષ્ઠ પણ દાંતનો ઉપઘાત ન થવામાં અને ૫ વર્ગોદિ અક્ષરોને ઉચ્ચારવામાં સહાયક હોવાથી તેને પણ ઇંદ્રિયરૂપ માનવો જોઈએ. આંખની પાંપણ પણ આંખને ઉપઘાતથી રક્ષક હોવાથી ઇંદ્રિય માનવી જોઈએ. એવી રીતે જે કોઈ દ્વારા જે કાંઈ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે તે સર્વને ઇંદ્રિયરૂપ માનવામાં તેનો નિયમ રહે નહિ. તેથી સર્વ દર્શનકારોની માન્યતા પ્રમાણે રૂપાદિ વિજ્ઞાનમાં કારણભૂતને ઇંદ્રિય સ્વીકારવી તે ઇષ્ટ છે, પરંતુ ક્રિયાની ઉત્પત્તિમાં કારણભૂતને ઇંદ્રિયનું નામ આ-

પવુ' તે ઉચિત નથી. કલ્પના કરવામાં યુક્તિવિરૂદ્ધ, લોકવિરૂદ્ધ અને સ્વાતુભવવિરૂદ્ધ સર્વથા ત્યાજ્ય ગણાય છે.

‘ પ્રકૃતિને જ બન્ધ અને મોક્ષ હોઈ શકે પરંતુ પુરૂષને હોઈ શકે નહિ. ’ એ માન્યતા પણ યુક્તિશૂન્ય હોવાથી આદરણીય નથી. અનાદિકાળથી ભવપરંપરાની સાથે જોડાયેલી પ્રકૃતિની સાથે પુરૂષતત્ત્વના વિવેકાગ્રહરૂપ સંબંધ સિવાય બીજો કોઈ બન્ધ છે જ નહિ.

‘ દરેક કાર્યની ઉત્પત્તિમાં પ્રકૃતિ કારણ છે ’ એ કથન ઉપરથી કર્મના નામાન્તર તરીકે તેને સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે પ્રકૃતિ (કર્મ) સર્વ કાર્યમાં સાક્ષાત્ અથવા પરંપરાએ કારણભૂત છે. અને તેને જડ માનવામાં આવે છે.

પૂર્વના પ્રસ્તાવમાં જણાવેલ ત્રણ પ્રકારના બંધની કલ્પના તે કલ્પનારૂપ જ છે. છતાં વિચારપૂર્વક નીચે જણાવેલી યુક્તિથી માનવામાં દોષનો અવકાશ નથી.

આત્મબુદ્ધિથી પ્રકૃતિની ઉપાસના કરવી તે અતત્ત્વમાં તત્ત્વબુદ્ધિરૂપ હોવાથી તેનો મિથ્યાદર્શનરૂપ બંધમાં સમાવેશ થાય છે. એજ પ્રમાણે પ્રાકૃતિક બંધનો સમાવેશ પણ મિથ્યાદર્શનરૂપ બંધમાં કરી શકાય. એવી રીતે બંધસિદ્ધિ પુરૂષમાં માનવામાં દોષ નથી, તેથી સંસાર પણ પુરૂષમાં માનવામાં બાધ નથી. બન્ધ અને મોક્ષનું અધિકરણ સમાન જ હોઈ શકે. કેમકે જે બંધાયેલ હોય તે જ મુક્ત થાય. આ ઉપરથી પુરૂષને જ બન્ધ અને મોક્ષ માનવો યોગ્ય છે.

‘ પ્રકૃતિ ભિન્ન સ્વભાવવાળી છે અને પુરૂષ પણ પોતે ભિન્ન સ્વભાવવાળો છે; એવા પ્રકારનું વિવેકજ્ઞાન થવાથી જ્યારે પ્રકૃતિ પોતાની પ્રવૃત્તિથી વિરામ પામે છે ત્યારે પુરૂષ જે અવસ્થામાં રહે તે મોક્ષ કહેવાય છે. ’ આવું સાંખ્ય લોકોનું કથન સહૃદય માનવોના મનોમંદિરમાં નિવાસ કરી શકતું નથી.

પ્રકૃતિનો સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ કરવાનો જ છે. તો તેને ઉદ્દાસીનતા ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? જે પ્રત્યુત્તરમાં એવું જણાવવામાં આવે કે— ‘ પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિમાં તો પુરૂષાર્થ કારણ છે, પુરૂષાર્થ તે વિવેકજ્ઞાન છે. વિવેકજ્ઞાન થવાથી પોતાનું કાર્ય અભવી કૃતાર્થ થએલી હોવાથી જેમ નટી નાટકનો પાઠ ભજવી વિરામ પામે છે; તેમ જ પ્રકૃતિ પણ પોતાનો પ્રવૃત્તિમય સ્વભાવ દર્શાવી કૃતકૃત્ય થવાથી વિરામ પામે છે. ’ તો તેવું કથન વિચારશીલ વિદ્વજ્જનસમૂહમાં આદર પામશે નહિ. કારણ કે જડસ્વરૂપ પ્રકૃતિમાં આવા પ્રકારનું વિવેકજ્ઞાન ક્યાંથી સંભવી શકે કે ‘હું’ આ પુરૂષને મ્હારો પ્રવૃત્તિમય સ્વભાવ દર્શાવી નિવૃત્ત થાઉં. ’ ? એવી વિચારશક્તિ પુરૂષમાં અવશ્ય ઘટી શકે, પરંતુ જડમાં કદાપિ સંભવે નહિ. છતાં ‘તુષ્યતુ દુર્જનઃ’ એ ન્યાયથી માનવામાં આવે તો જેમ નટી નાટક બતાવી નિવૃત્ત થયા પછી પણ પ્રેક્ષકોના આગ્રહથી પુનઃ પ્રેક્ષણ પ્રદર્શિત કરે છે. તેમજ વિવેકજ્ઞાન થયા પછી પણ પ્રકૃતિ પુનઃ પ્રવૃત્તિ કેમ ન કરે ? કેમકે તેનો પ્રવૃત્તિમય સ્વભાવ વિદ્યમાન છે. માટે તેમ નહિ સ્વીકારતાં ‘સમસ્ત કર્મનો ક્ષય તે મોક્ષ’ એવું સ્વીકારવામાં દોષનો અવકાશ નથી.

સાંખ્યલોકો પ્રકૃતિથી ૨૩ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ માને છે. તે પણ વિચારણીય છે. એ ૨૩ તત્ત્વો પ્રકૃતિની સાથે અલેહ સંબંધ ધરાવે છે. તો એ તત્ત્વોમાં જેમ કાર્યતા માનવામાં આવે છે, તેમજ પ્રકૃતિમાં પણ કાર્યતા કેમ ન મનાય? કારણકે-જેની સાથે જેનો સર્વથા અલેહ સંબંધ માનવામાં આવે તેના જે ધર્મો હોય, તે પણ તેમાં માનવા જોઈએ. જો મહત્તત્ત્વાદિમાં રહેલ કાર્યત્વ પ્રકૃતિમાં ન માનવામાં આવે તો ‘પ્રકૃતિની સાથે મહત્તત્ત્વાદિનો સર્વથા અલેહ સંબંધ છે.’ એ માન્યતા ભૂલભરેલી જ ગણાય. પ્રકૃતિમાં સર્વથા કારણતા જ અને મહત્તત્ત્વાદિમાં સર્વથા કાર્યતા માનવાથી વ્યાઘાત થવાનો પ્રસંગ આવે છે.

‘મહત્તત્ત્વાદિ વ્યક્તિથી હેતુમત્ત્વ વિગેરે નિમિત્તથી પ્રકૃતિને વિપરીતસ્વરૂપવાળી માનવી.’ એવી સાંખ્યલોકોની માન્યતા યુક્તિવિકલ હોવાથી મનમાં પ્રમેહ આપતી નથી. કેમકે મહત્તત્ત્વાદિ પદાર્થોને એક તરફથી પ્રકૃતિની સાથે સર્વથા અભિન્ન માનવા અને બીજી તરફથી મહત્તત્ત્વાદિને પ્રકૃતિથી વિપરીતસ્વરૂપવાળી કહેવી, એ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે. જગત્માં ભિન્નસ્વભાવવાળા પદાર્થોને વિપરીતધર્મયુક્ત માનવામાં આવે છે. જેમ માતાંથી વંધ્યા. એવું અહિં બિલકુલ નથી.

સત્ત્વ, રજસૂ અને તમોગુણની પરસ્પર ભિન્નતાનો અરિય કરાવનાર એક નિમિત્ત હોવું જોઈએ. તેવું કોઈ પણ નિમિત્ત સાંખ્યદર્શનમાં માનવામાં આવતું નથી. તો પછી

લિન્નતાપ્રતિપાદક હેતુના અભાવે સમસ્ત જગત્ એકસ્વભાવી
મનાવાનો પ્રસંગ કાં ન આવે ?

સાંખ્યલોકો ઉપરના કથનનું આવી રીતે સમાધાન કરે
કે-‘ પ્રસાદ, તાપ, દૈન્ય વિગેરે લિન્નતાપ્રતિપાદક નિમિત્તો
અમારે ત્યાં મનાય છે. તેથી ઉપર્યુક્ત દોષનો અવકાશ નથી. ’
તો તે વચન પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે સત્ત્વાદિ ગુણોની
સાથે અલિન્નતા ધારણ કરનારી પ્રકૃતિ સત્ત્વાદિગુણરૂપ છે.
એમ માનવામાં શી હાનિ ?

‘ ઊર્ધ્વલોક યા દેવસૃષ્ટિ ૮ પ્રકારની સત્ત્વગુણરૂપ છે,
અધોલોક અથવા પાંચ પ્રકારના તિર્યંચ, નારકી વિગેરે તમોગુંભુ
રૂપ છે અને મનુષ્યલોક રજોગુણમય છે. ’ આવું સાંખ્યલોકોનું
કથન સમુચિત નથી. કારણ કે પ્રકૃતિની સાથે અલિન્નતા ધરા-
વનારા એ ત્રણે ગુણો જ્યાં જ્યાં પ્રકૃતિ હોય ત્યાં ત્યાં અવશ્ય
સાથે રહેવાના. એથી અમુક સ્થળે અમુક જ ગુણ છે અને
બીજા ગુણો નથી જ. એમ કહી શકાય નહિં. હાં, થોડે ઘણે
અંશે માનવામાં વાંધો નથી.

વ્યક્ત મહત્ત્ત્વાદિ અવ્યક્ત પ્રકૃતિની સાથે અલિન્ન
હોવાથી પરસ્પર પ્રકૃતિનો વ્યવહાર મહત્ત્ત્વમાં અને મહત્ત્-
ત્વનો વ્યવહાર પ્રકૃતિમાં થવો જોઈએ.

જેમ લોકમાં જેનો જેની સાથે અન્વય-વ્યતિરેક હોય,
ત્યાં જ કાર્યકારણભાવ મનાય છે; તેમજ પ્રકૃતિની સાથે મહ-

તત્ત્વાદિનો કાર્યકારણભાવ ત્યારેજ માની શકાય કે જ્યારે તેમાં અન્વય-વ્યતિરેક ઘટી શકે. પરંતુ એવો અન્વય-વ્યતિરેક ત્યાં હોવાનો અનુભવ કોઈ વ્યક્તિના જાણવામાં નથી; તેથી તે બંનેની કાર્યકારણભાવની સાંખ્યલોકોની કલ્પના વ્યર્થ છે.

પ્રકૃતિને સર્વથા નિત્ય માનવાથી તેમાં કુમથી અથવા યુગપત્ કોઈ રીતે અર્થ ક્રિયાનો સંભવ રહેતો નથી, તેથી તેમાં કારણતા માની શકાય નહિ.

સાંખ્યલોકોનો સત્કાર્યવાદ પણ વિચારણીય છે. તેઓએ કારણમાં માનેલી કાર્યસત્તા સર્વથા તેમાં વિદ્યમાન છે, કે કોઈ એક ધર્મનો આશ્રય કરીને રહેલી છે? એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓ પ્રથમ પક્ષનું પ્રતિપાદન કરે તો આગળ જણાવેલ દોષ ઉપસ્થિત થવાનો પ્રસંગ આવે છે. તે આ પ્રમાણે—

જે દૂધમાં દહિં પોતાના સર્વ રૂપ, રસ વિગેરે ગુણથી વિદ્યમાન હોય; તો ખટાઈ વિગેરે (દહિં બનાવવાની સામગ્રી) ની અપેક્ષા રહેતી નથી. તથા જે ઘડો પોતાના કંબુઝીવાદિ

૧ જેની વિદ્યમાનતામાં જેની વિદ્યમાનતા જેવામાં આવે તે અન્વય, અને જેના અભાવમાં જેનો અભાવ જણાય તે વ્યતિરેક સમજવો. જેમ મૃત્તિકા, દંડ, ચક્ર, કુંભકાર વિગેરે કારણ સામગ્રીની સંપૂર્ણરીત્યા વિદ્યમાનતા હોય ત્યારે ઘટ વિગેરે કાર્યની સત્તા દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તે અન્વય. જ્યારે કારણસામગ્રીની ન્યૂનતા યા અભાવ, ત્યારે ઘટાદિ કાર્યનો અભાવ જેવાય છે. વ્યતિરેક તે સમજવો.

આકાર, જલધારણુ આદિ ક્રિયા વિગેરે સર્વ ગુણથી માટીમાં વિદ્યમાન હોય; તે પછી દંડ, ચક્ર, કુંભકાર વિગેરે કારણુ સામગ્રીની તે કાર્યપરત્વે ખિલકુલ આવશ્યકતા રહેતી નથી. કારણુ કે-જે વસ્તુ સર્વ આકારથી વિદ્યમાન હોય તેમાં ઉત્પત્તિ થવાનો વ્યવહાર કેમ થઈ શકે? જેમ પ્રકૃતિ યા પુરુષતત્ત્વ પોતાના સર્વ આકારથી સર્વદા વિદ્યમાન હોવાથી તેમાં ઉત્પત્તિનો વ્યવહાર કરવામાં આવતો નથી. તેમજ ઘટ વિગેરેમાં પણ ખનવું જોઈએ. આ ખનને તત્ત્વો પણ પોતાના સ્વરૂપથી નિરંતર વિદ્યમાન હોવાથી કોઈ રીતે એમાં ઉત્પત્તિના વ્યવહારનો અવકાશ નથી. ' જે વસ્તુ પોતાના સ્વરૂપથી વિદ્યમાન હોય તેને અમુકથી ઉત્પન્ન થઈ એમ માનવું. એ વ્યવહાર વિરૂદ્ધ છે. '

ખીજો પક્ષ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો સ્યાદ્વાદ (અનેકાંત) શૈલી માનનાર મનુષ્યોને હાનિ નથી. કારણુ કે તેઓ દ્રવ્યાર્થિકનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યરૂપે (મૃતિકારૂપે તિરોલાવથી) માટીમાં ઘડો હોવાનું સ્વીકારે છે, પરંતુ કંબુથીવાદિ પર્યાયરૂપ ઘડાની સત્તા માટીમાં નથી એમ કહે છે. કિંતુ તે માન્યતા એકાંતવાદિ (સાંખ્ય) ને ઇષ્ટ નથી. તેથી તેઓથી માની શકાય નહિ. નીચેના વિકલ્પ સાંખ્યવાદિને પ્રશ્નરૂપે પૂછી શકાય કે- ' જે સ્વરૂપથી હહિં દૂધમાં વિદ્યમાન છે, તે સ્વરૂપ દૂધથી ભિન્ન છે અથવા અભિન્ન (એક) જ છે ? ' તેના જવાબમાં જો ભિન્નતાનો પક્ષ માનવામાં આવે, તો કારણુમાં કાર્યની સત્તા માનવી વ્યર્થ થઈ જશે. જો ખીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો કારણુની નિરર્થકતા સાથે વ્યવહારનો નાશ થાય છે. દૂધરૂપે

જણાતી અવસ્થામાં તેનાથી વિલક્ષણ સ્વરૂપવાળું દહિં તેમાં છે, એમ કોઈ પ્રેક્ષાવાનું માની શકે નહિ. અને દહિંનાં શિખંડ, રાઈતું, કઠી, વિગેરે કાર્યોની ઇચ્છા ધરાવનાર મનુષ્ય તેનાથી કાર્ય સાધી શકે નહિ. દૂધનાં કાર્યો દૂધપાક, માવો વિગેરે દૂધથી જ સધાય છે અને દહિંના કાર્યો દહિંથી.

સાંખ્યલોકો તરફથી કહાવ્ય એમ કહેવામાં આવે કે— ‘કારણમાં કાર્ય તિરોહિતરૂપે રહે છે અને તેવા પ્રકારની કારણસામગ્રી મળવાથી કાર્યની અભિવ્યક્તિ થાય છે એવું અમો માનીએ છીએ; તેથી કારણની નિરર્થકતા થતી નથી.’ એ પ્રત્યુત્તર તરફ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે કે— ‘કાર્યની અભિવ્યક્તિ કારણમાં સદ્ભાવથી છે, યા અસદ્ભાવથી ?’ પ્રતિવાદી તરફથી પ્રથમ પક્ષને માન અપાય, તો કારણના વ્યાપારનું પ્રયોજન રહે નહિ. બીજો પક્ષ માનવામાં આવે કે— ‘અસદ્ભાવથી કાર્યની અભિવ્યક્તિ થાય છે’ તો આકાશપુષ્પ વિગેરે અસદ્ભૂતથી પણ કાર્યની સત્તાનો પ્રસંગ આવશે.

સત્કાર્યવાદને સર્વથા માનવા જતાં મોક્ષનો પણ અભાવ થશે. કારણ કે આપે સ્વીકારેલ મિથ્યાજ્ઞાનથી થતો બંધ તે નિત્ય હોવાથી, સર્વ જીવો બંધાવસ્થામાં મસ્ત હોવાથી સુકિત ન મેળવી શકે એ સ્વાભાવિક છે. ‘મિથ્યાજ્ઞાનરૂપ આવરણના નાશથી મોક્ષ થવામાં હાનિ નથી.’ એમ પ્રતિપક્ષ તરફથી સમાધાન કરવામાં આવે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે જ્યાં સુધી પૂર્વસ્વરૂપનો ત્યાગ ન કરવામાં આવે, ત્યાં સુધી

આવરણુનો તિરોભાવ અથવા આવિભાવ થયો; એમ કેમ માની શકાય ? એથી મુક્તાવસ્થા શબ્દમાં જ રહેશે. અથવા 'દરેક જીવો મુક્ત છે.' એમ માનવું પડશે. કેમકે પ્રકૃતિ-પુરૂષના વિવેકખ્યાતિરૂપ તત્ત્વજ્ઞાનને આપે મોક્ષના કારણરૂપે માનેલ છે. તે નિત્ય હોવાથી દરેક જીવોને મુક્ત કાં ન કહી શકાય ?

સત્કાર્યવાદિના અભિપ્રાય પ્રમાણે જગત્માં અપ્રાપ્ય તથા હેયવસ્તુના અભાવથી, સર્વ લોકોની હિતપ્રાપ્તિમાં પ્રવૃત્તિ અને અહિતથી નિવૃત્તિ એ સર્વ પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનો અવકાશ નહિ રહેતો હોવાથી ચેષ્ટાશૂન્યતા સર્વત્ર વ્યાપી જવી જોઈએ.

સર્વથા સત્કાર્યવાદની માન્યતાના નિરાકરણમાં સેંકડો ચુકિતઓ છે. પરંતુ તે આ લઘુગ્રંથમાં સંપૂર્ણરીત્યા દર્શાવી શકાય નહિ. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ અનેકાન્તજયપતાકા, સમ્મતિતર્ક, સ્યાદ્વાદરત્નાકરાવતારિકા ઇત્યાદિ ગ્રંથો અવલોકવા.

હવે સિંહાવલોકન ન્યાયથી બુદ્ધિના સુખ, દુઃખ વિગેરે ગુણો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે. સુખ વિગેરે ગુણો ચૈતન્યની સાથે એકાધિકરણમાં હોવા જોઈએ. સર્વત્ર એવું જોવામાં આવે છે કે-જે ચૈતન્યવાળા હોય તેજ સુખાદિગુણવાળા હોય છે. જ્યાં ચૈતન્ય ન હોય ત્યાં સુખ વિગેરે ગુણો પણ જોવામાં આવતા નથી. જેમ કાષ્ઠ, સ્તંભ, ઇંટ વિગેરેમાં ચૈતન્ય નહિ હોવાથી સુખાદિ ગુણો પણ નથી હોતા. આથી સુખાદિને જડસ્વરૂપ

બુદ્ધિતત્ત્વમાં નહિ માનતાં ચેતનની અંદર જ માનવા જોઈએ, જ્ઞાનને જ બુદ્ધિતત્ત્વનો ધર્મ માનવો અને આત્માને નિર્ગુણ ક્રિયાશૂન્ય જણાવવો તે ઉચિત નથી. મૂલતત્ત્વો જ્યાં સુધી યુક્તિરૂપે કસોટીથી શુદ્ધ પરીક્ષિત ન થાય, ત્યાં સુધી તેને સત્યતત્ત્વરૂપે સ્વીકારવાનું કોઈ પણ બુદ્ધિમાન કબૂલ રાખી શકે નહિ. માટે કદાચરહને ત્યાગ કરી મધ્યસ્થદષ્ટિથી સત્ય સંશોધન કરવાની સન્મતિ સર્વ સજ્જનોને પ્રાપ્ત થાઓ. એવી ઇચ્છાપૂર્વક આ સાંખ્યદર્શનસમાલોચના નામનો તત્ત્વાખ્યાન ગ્રંથને ત્રીજો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

ત્રીજો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

चतुर्थः प्रस्तावः

औद्धतरवेानुं निरूपणुं

आ योथा प्रस्तावमां अनुक्रमे औद्धदर्शननुं निरूपणुं करवामां आवे छे. तेमां प्रथम औद्धोना आचारनुं स्वरूप अतावी तेमना मानेला पहार्थीनुं प्रतिपादन करीशुं.

औद्ध साधुयो ' लिक्षु ' ना नामथी योणभाय छे. तेयो धुरमुंडन करावे छे. चोताना हाथमां चिहुनरूप पंजो अथवा आभर राजे छे. डेटलाक कमंडलु पणु राजे छे. तेयोनी पासे यामडानुं आसन होय छे. पीणा रंगथी रंगेलुं वस्त्र तेयो गणाथी पगनी पानी सुधी आवे तेवा लांभा पनानुं पडरे छे. शैत्यक्रियाने तेयो आवश्यक गणु छे. तेयोनी भानपाननी पद्धति सर्व दर्शनकारेथी विलक्षण प्रकारनी छे. कामण शय्यामां विनोदथी शयन करनुं. प्रातःकाणे शय्यामांथी ठिठ्या पछी पेया (राण्डी) विगेरे पेय वस्तुनुं पान करवुं. मध्याह्न समये लिक्षा माटे भ्रमणुं करवुं. गृहस्थीने घरे लिक्षा माटे जतां घर अहार उला रही पात्र नीचे मूकवुं. पछी जे कांठ वस्तु गृहस्थी तरङ्गथी आहार माटे आपवामां आवे, ते सर्व पात्रमां पडेदी वस्तुनो उपलोग करवो. कदाच कांठ मांस दावी आपे तो ते पणु स्वीकारवुं. पात्रमां आवेदी

વસ્તુ શુદ્ધ ગણાય એવી માન્યતાને લીધે અદ્યાપિ તેઓ માંસ ખાવામાં પણ સંકોચ કરતા નથી. મનુષ્ય, અશ્વ, શ્વાન, માર્જાર વિગેરે દશ પ્રકારના જીવોના માંસને અપવાદ તરીકે ત્યજી ખીજાં સર્વ પ્રકારનાં માંસનું તેઓ ભક્ષણ કરે છે. વર્તમાનકાળમાં કોઈ કોઈ તો ઉંદરના અથાણાં કરી ખાવામાં પણ તેઓને ઘૃણા ઉપજતી નથી. માંસ ખાવાની તો તેઓની સામાન્ય ધર્મવૃત્તિ થઈ પડી છે. રંગુન, ચીન, બ્રહ્મદેશ વિગેરે દેશોમાં પરિભ્રમણ કરનારાઓને એ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. ત્યાં મુસાફરી કરી આવેલા મુસાફરો એ ખીના આબેહૂબ વર્ણવે છે. ખનારસની પાસે આવેલા સ્નારનાથ નામના સ્થળમાં એક ઐશ્વર્યસ્તૂપ છે. અને ત્યાંના ગુરૂકુળમાં કેટલાક ઐશ્વર્ય ભિક્ષુઓ રહે છે. તેમના પરિચયથી પણ વિશેષ માહિતી મળી શકે છે.

તેઓ દિવસમાં એક વખત ભોજન કરે છે. ત્રીજા પ્રહરમાં પાનક (શરબત, સાકર, ઠંડાઈ, ફુટ વિગેરે) વાપરે છે. રાત્રિમાં ક્ષુધા યા તૃષ્ણા લાગે તો દ્રાક્ષ વિગેરે વાપરવામાં આવે છે. મનની ઇચ્છાનુસારે શયન, સ્થાન, ભોજનાદિ કરવાથી ધ્યાન પણ મનોભીષ્ટ થઈ શકે છે. એવી એ લોકોની માન્યતા છે.

તે લોકોને બ્રહ્મચર્ય વિગેરે પોતાની ક્રિયામાં બહુ દૃઢ રહેવાનું બુદ્ધદેવનું ફરમાન છે. ૧ બુદ્ધ પ્રરૂપિત ધર્મ, ૨ બુદ્ધદેવ અને ૩ સંઘ (ભિક્ષુ, ઉપાસક, ઉપાસિકા) એ ત્રણ વસ્તુને રત્નત્રય નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

ઐશ્વર્યસંઘના ઉપદ્રવને હરનારી ઐશ્વર્યશાસનની રક્ષિકા તારાદેવી મનાય છે. ઐશ્વર્યશાસનમાં વિપશ્ચી ૧, શિખી ૨, વિશ્વલૂ ૩, કુકુચ્છંદ ૪, શાક્યસિંહ, ૫, કાંચન ૬, કાશ્યપ ૭, એ સાત સર્વજ્ઞ દેવ કહેવાય છે.

બુદ્ધદેવોની મૂર્તિતના કંઠમાં ત્રણ રેખા હોય છે. અને તે મૂર્તિ પદ્માસનવાળી હોય છે. કેટલીક મૂર્તિઓ પર કંપડાનો આકાર પણ હોય છે. ઉપર્યુક્ત દેવોનાં બુદ્ધ, તથાગત સુગત, ધર્મધાતા વિગેરે પર્યાયનામો છે.

ઐશ્વર્યસાધુઓને ભિક્ષુ, સૌગત, શાક્યસુત, શૌદ્રોદનિસુત, તાથાગત, શૂન્યવાદી, ક્ષણિકવાદી વિગેરે પર્યાય નામોથી પ્રદર્શિત કરવામાં આવે છે.

ઐશ્વર્ય ગ્રંથોના પ્રણેતા ધર્મોત્તર, ધર્મકીર્તિ, પ્રજાકર, દિહ્નાગ વિગેરે પ્રસિદ્ધ છે.

હવે બુદ્ધ ભગવાને પ્રજ્ઞેલા તત્ત્વોના નિરૂપણ ઉપર આવીએ.

આર્યસત્ય.

બુદ્ધદેવે દુઃખાદિ ચાર તત્ત્વો, કે જે નુ' ખીલુ' નામ આર્ય સત્ય છે, તેની પ્રરૂપણા કરી છે. હેય-ત્યાગ કરવા લાયક એવી સર્વ વસ્તુથી દૂર રહેનારને આર્ય કહેવામાં આવે છે. સત્-સાધુ અથવા પદાર્થ તે બન્નેને જે હિતકારિ હોય, તે સત્ય

કહેવાય છે. સારાંશ એજ કે સાધુઓને મોક્ષમાર્ગમાં જે સહાયક હોય તે સત્ય અને પદાર્થોના યથાવસ્થિત (સત્ય) સ્વરૂપના ચિંતનમાં જે ઉપકારિ થાય, તે પણ સત્ય કહી શકાય. આર્યનું સત્ય તે આર્યસત્ય. દુઃખ ૧, સમુદય ૨, માર્ગ ૩, નિરોધ ૪. એ ચાર તત્ત્વોને આર્યસત્યના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પરિચય.

દુઃખના કારણભૂત વિજ્ઞાન વિગેરે પાંચ સ્કંધોને દુઃખ-તત્ત્વ માનવામાં આવ્યું છે. જ્યારે તે પાંચ સ્કંધોને તૃણ્ણ સહાયક થાય-તૃણ્ણાની પ્રખળતા થાય, ત્યારે તેને સમુદય કહેવામાં આવે છે. કેમકે, જેથી પાંચ સ્કંધ સ્વરૂપ દુઃખનો ઉદય તે જ સમુદય છે. ‘ સર્વ પ્રકારના સંસ્કારો ક્ષણિક છે. ’ એવી વાસના તે માર્ગ. તથા ક્ષણિક સંસ્કાર વિષયક માર્ગને અટકાવનાર અર્થાત્ વાસનાવિષયક ચિત્તસંતતિનો રોધ કરવો તે નિરોધ મોક્ષ કહેવાય છે.

૧ દુઃખતત્ત્વ.

સ્કંધોનું સ્વરૂપ.

એક સ્થાનથી બીજે સ્થાને જવામાં તથા વિવક્ષિત ભવથી ભવાંતરમાં ગમનશીલ અચેતન અથવા પરમાણુ પરિચયરૂપ અચેતન હોય તેને સ્કંધ કહેવામાં આવે છે. તેના પાંચ ભેદો છે.આ પાંચ પ્રકારના સ્કંધો દુઃખના કારણ હોવાથી

કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર માની દુઃખ:રૂપ કહેવાય છે. એથી ભિન્ન આત્મા નામનો સ્કંધ ઐશ્વર્યમતમાં માનવામાં આવેલ નથી. ૧ વિજ્ઞાનસ્કંધ, ૨ વેદનાસ્કંધ, ૩ સંજ્ઞાસ્કંધ, ૪ સંસ્કારસ્કંધ, ૫ રૂપસ્કંધ. એ પાંચ પ્રકારના સ્કંધો છે.

રૂપવિજ્ઞાન, રસવિજ્ઞાન, ગંધવિજ્ઞાન, સ્પર્શવિજ્ઞાન અને શબ્દવિજ્ઞાન ઇત્યાદિ નિર્વિકલ્પ જ્ઞાનને વિજ્ઞાનસ્કંધ કહેવામાં આવે છે. અર્થાત્ બાળક અથવા મૂંગા મનુષ્યના જેવું જે પ્રથમ આલોચનાજ્ઞાન થાય છે, તે નિર્વિકલ્પ વિજ્ઞાનસ્કંધ કહેવાય છે.

પૂર્વે કરેલ કર્મથી દુઃખસ્વરૂપ, સુખરૂપ તથા ઉભયરૂપ જે વેદનાનો અનુભવ તે વેદનાસ્કંધ કહેવાય છે. જેમ બુદ્ધદેવને એક દિવસ ભક્તોને ત્યાં ભિક્ષા માટે પરિભ્રમણ કરતાં પગમાં કાંટો વાગ્યો, ત્યારે તેમણે ભિક્ષુઓને જણાવ્યું કે—‘આ ભવથી ૯૧ મા ભવમાં મેં એક પુરૂષને માર્યો હતો, તેજ કર્મના વિપાકથી હું વિધાયો છું.’ એવી રીતે સર્વત્ર કર્મવિપાક સમજવો. આવા પ્રકારની દુઃખાદિસ્વરૂપવાળી વેદના તે વેદનાસ્કંધ.

જેમાં નામ, જાતિ, ગુણ, ક્રિયા વગેરેની કલ્પના થઈ શકે, એવા સવિકલ્પજ્ઞાનને સંજ્ઞાસ્કંધ કહેવામાં આવે છે. જેમ આ ‘દેવદત્ત’ નામનો મનુષ્ય છે, એ બ્રાહ્મણ જાતિનો છે,

ગોત્રવડે કાશ્યપ છે, યાચકવૃત્તિ કરે છે, ઇત્યાદિ કલ્પનાઓ જે જ્ઞાનમાં થાય તે સંજ્ઞાસ્કંધ.

પુણ્ય, પાપ વિગેરે ધર્મસમુદાયને સંસ્કારસ્કંધ કહેવામાં આવે છે, પૂર્વે અનુભવેલ વિષયના સ્મરણમાં જે ઉદ્દોષક હોય, તે પણ સંસ્કારસ્કંધ કહેવાય છે.

પૃથ્વી, અપ્, તેજસ, વાયુ, આકાશ એ પાંચ ધાતુ તથા રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને શબ્દ—એ વિગેરેને રૂપ-સ્કંધ કહેવામાં આવે છે.

આત્માનો અસ્વીકાર.

આ ઉપર જણાવેલ પાંચ સ્કંધોથી ભિન્ન સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, ધર્મ, અધર્મ વિગેરે ધર્મોના આધારભૂત આત્માનામનો પદાર્થ ઘૌઘમતમાં માન્યો નથી. આત્માની સત્તા (હોવાપણું) સ્વીકારવામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઉપયોગમાં આવી શકતું નથી, કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તો ઇન્દ્રિયસંબદ્ધ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, આત્મા અરૂપી હોવાથી તેનું પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે હોઈ શકે? એથી પ્રત્યક્ષ-પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. તેમજ અનુમાન-પ્રમાણથી પણ આત્મા સિદ્ધ થતો નથી, કેમકે આત્માને જણાવનાર કોઈપણ અવ્યભિચારી (દોષ વિનાતું) ચિહ્ન મળતું નથી. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન પ્રમાણ સિવાય બીજું

કોઈ પ્રમાણુ નથી કે જેના દ્વારા આત્માને ભિન્ન પદાર્થરૂપે સ્વીકારવામાં આવે. તેથી આત્મા છેજ નહિ.

વિશેષ પૂર્વમાં જણાવેલા પાંચ સ્કંધો પણ ક્ષણિક (ક્ષણમાત્ર અવસ્થાયિ) હોવાથી પ્રતિક્ષણે બદલાતા બંધ છે; એથી તે સ્કંધો નિત્ય નથી, તેમ સ્વલ્પ સમય સુધી સ્થિર રહે છે એમ પણ ન કહી શકાય. એ સ્વરૂપ માર્ગતત્ત્વનાં નિરૂપણ પ્રસંગે સ્પષ્ટ થશે. એ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલ પાંચ સ્કંધોને દુઃખતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે.

૨ સમુદયતત્ત્વ.

જેથી રાગ, દ્વેષ, મોહ, મત્સર, કામ, ક્રોધ, માન, માયા વિગેરે દૂષણોના સમુદાયનો પ્રાદુર્ભાવ થાય, તેને સમુદયતત્ત્વ કહેવામાં આવે છે. આ દૂષણગુણની ઉદ્યાવસ્થામાં જીવે અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે. આ મહાઈ છે, આ પારકું છે, સ્ત્રી, પુત્ર, પુત્રી, કુટુંબ, ધન, વસ્ત્ર, ઘર, માલ મીલકત વિગેરે સર્વ વસ્તુઓમાં મમત્વબુદ્ધિ થાય; તે સમુદયતત્ત્વના કાર્યરૂપ રાગનું ચિહ્ન છે. હું તે સર્વનો સંબંધી છું, મારા સિવાય તેઓને લગારમાત્ર ચાલે તેમ નથી, તે સર્વમાં મારી જ સત્તા છે. આવું કથન એ સમુદયતત્ત્વના કાર્યરૂપ અભિમાનથી થાય છે. તથા પરસ્ત્રી, પરધન, પરકુટુંબ વિગેરેમાં જે અન્યત્વબુદ્ધિ, પોતાની વસ્તુ ઉપર સ્વત્વની બુદ્ધિ, અન્ય સર્વ મારાથી ભિન્ન છે, તેઓ પારકા હોવાથી મારા કાર્યમાં આવવાના નથી; એ વિગેરે જે સ્વકીય-પરકીય વસ્તુનો વિચાર-તે મહામોહનું

ચિહ્ન છે. આ મારો શત્રુ છે, હું તેને અવસર મેળવી મારી નાખીશ, આ વ્યક્તિએ મારું બહુ ખરાબ કર્યું છે; વિગેરે જે વિચારવું, તે સર્વ દ્વેષનાં ચિહ્નો છે. આવા સર્વ વિચારો જે રાગાદિ દૂષણગણની ઉદ્ભવાવસ્થામાં ઉદ્ભવે છે અને જેના પ્રતાપથી જીવો અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે; તેનું નામ જ સમુદયતત્ત્વ છે.

૩. માર્ગતત્ત્વ.

સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે, ક્ષણવારમાં વિનશ્વર થવાના સ્વભાવવાળા છે; આવા પ્રકારની વાસના, તેને જ માર્ગતત્ત્વ સમજવું.

ક્ષણિકવાદનું સમર્થન.

પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થતા પદાર્થો શું વિનશ્વર સ્વભાવવાળા ઉત્પન્ન થાય છે? અથવા અવિનશ્વર-નિત્ય-સ્વભાવવાળા ઉત્પન્ન થાય છે? આ બે પક્ષ સિવાય કોઈ ત્રીજો પક્ષ થઈ શકે તેમ નથી.

જે અર્થક્રિયાકારિ હોય, તે જ પદાર્થ કહેવાય છે. નિત્ય અથવા અમુક સમય સુધી સ્થાયિ માનવામાં આવતા પદાર્થોમાં તે અર્થક્રિયાકારિત્વ ક્રમથી કે એક સાથે એ બંનેમાંથી એક પણ રીતે ઘટી શકતું નથી; પરંતુ ક્ષણિકવાદમાં જ તે ઘટી શકે છે.

સામાન્ય નિયમ એવો છે કે—પોત પોતાની અર્થક્રિયા કરવામાં સમર્થ હોય, તે જ વાસ્તવિક રીતે સત્પદાર્થ કહી શકાય. પદાર્થ નિત્ય હોવા છતાં અર્થ ક્રિયા કરવામાં પ્રવૃત્તિ-માન થાય છે; એમ કથન કરનારને પૂછવું જોઈએ કે—તે નિત્ય પદાર્થ અનુક્રમે અર્થ ક્રિયા કરે છે અથવા યુગપત્—એકી સાથે સર્વ અર્થ ક્રિયાઓ કરે છે. ? પ્રથમ પક્ષ યુક્તિ રહિત હોવાથી માની શકાશે નહિ, કેમકે જે સમયે તે નિત્ય પદાર્થ પ્રથમ અર્થ ક્રિયા કરવા પ્રયત્ન કરે, તે સમયે બીજા અર્થ ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ તેમાં છે કે નહિ; ? જો બીજા અર્થ ક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ તે સમયે છે, એમ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી અનુક્રમે અર્થ ક્રિયા કરવાનું બીજું શું પ્રયોજન છે ? તે વિચારણીય થઈ પડશે. કદાચ એમ સમાધાન કરવામાં આવે કે—સહકારિ બીજાં કારણો ન મળવાથી તે નિત્ય પદાર્થ ભવિષ્યમાં થનારી બીજા અર્થક્રિયાઓ કરવામાં અસમર્થ છે. તો ઉપર્યુક્ત કથન ઉપર શંકા ઉદ્ભવે છે કે—તે સહકારિ કારણો નિત્ય પદાર્થમાં શું કાંઈ વિશેષ અતિશય ઉત્પન્ન કરે છે કે જેથી તેની વિદ્યમાનતામાં જ તે અર્થક્રિયા સાધી શકે અને તેના અભાવમાં ન કરી શકે ? પ્રત્યુત્તર એવો આપવામાં આવે કે—નિત્ય પદાર્થમાં સહકારિ કારણો અતિશય વિશેષ ઉત્પન્ન કરે છે. સહકારિ કારણોથી ઉત્પન્ન થયેલ અતિશય વિશેષ નિત્ય પદાર્થના પૂર્વના સ્વભાવનો પરિત્યાગ કરાવે છે કે કેમ, ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં, પરિત્યાગ કરાવે છે, એમ કહેવામાં આવે તો તેથી અમારા પક્ષની જ પુષ્ટિ થશે. કેમકે પોતાના

પૂર્વ સ્વભાવનો ત્યાગ કરનાર જ અનિત્ય કહેવાય છે. આવી જ સ્થિતિ પદાર્થ માત્રની અનિત્યતાને ટેકો આપે છે.

‘ સહકારિ કારણો આવીને નિત્ય પદાર્થમાં કોઈ પણ જાતનો અતિશય વિશેષ ઉત્પન્ન કરવામાં શક્તિમાન થતાં નથી. ’ એવો પક્ષ માન્ય કરવામાં આવે તો વધ્યાયુત્રની જેવાં નિરર્થક સહકારિ કારણો માનવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આવી રીતે પ્રથમ ક્રમિક પક્ષથી પદાર્થમાં અનિત્યતા કદાપિ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી.

હવે ‘નિત્ય પદાર્થ સર્વ અર્થક્રિયાઓ એક સાથે કરે છે.’ એવો બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો, પ્રથમ ક્ષણમાં સર્વ અર્થક્રિયાઓ સમાપ્ત કરવામાં આવેલ હોવાથી, બીજા ક્ષણમાં કોઈ પણ ક્રિયા બાકી રહેલી નહિ હોવાને લીધે શૂન્યતા થવાની. આવી રીતે પ્રથમ ક્ષણમાં અર્થક્રિયા કરવાનો સ્વભાવ અને બીજા ક્ષણમાં શૂન્યસ્વભાવ—એમ સ્વભાવભેદ થતો હોવાથી પદાર્થ અનિત્ય થઈ જાય છે. કારણ કે સ્વભાવભેદ થયો એ અનિત્યત્વ લક્ષણ છે,

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે ‘ તેજ ક્રિયાઓને વારં-વાર કરે છે. ’ તો પિષ્ટપેષણ ન્યાયવત્ વારંવાર કરવાના પ્રસંગને લીધે નિવૃત્તિનો બિલકુલ અભાવ થવાનો. આવા દોષોથી નિત્ય પદાર્થ માનવામાં કમથી અથવા યુગપત્ એ બેમાંથી એક પણ રીતે અર્થક્રિયા ઘટી શકતી નથી; તેથી ‘ સર્વ પદાર્થો નિત્ય છે. ’ એવી માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે.

હવે અનિત્ય પક્ષનું આલંબન કરી સ્થિરવાદનું નિરાકરણ કરીએ.

વિનશ્વર સ્વભાવવાળા પદાર્થો પોતાના કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પદાર્થો ક્ષણિક જ ઉત્પન્ન થાય છે. કારણ કે જે પદાર્થો પોતાની ઉત્પત્તિના બીજા ક્ષણમાં જો સ્વયમેવ નાશ ન પામે, તો તેનો નાશક બીજો કોણ હોઈ શકે ? એથી ઉત્પત્તિને જ બીજા ક્ષણમાં નાશના હેતુભૂત માનવી જોઈએ.

સ્થિરવાદીઓ કદાચ આ પ્રમાણે કહે કે—“મુદ્ગર વિગેરે ઘટનાશક સામગ્રી મળે ત્યારે જ ઘટનો નાશ થાય છે, પરંતુ તે સામગ્રી અનિત્ય હોવાથી ઘટ વિગેરે પદાર્થો ક્ષણિક છે, એમ કહી શકાય નહિ. ‘વિનાશક કારણ સામગ્રીનો સમુદાય એકત્ર મળે ત્યારે વસ્તુનો નાશ થાય અને જ્યાં સુધી તેવો સમુદાય એકત્ર ન મળે ત્યાં સુધી તે પદાર્થો સ્થિર રહે.’ એવી માન્યતા ઉચિત ગણી શકાય.” તો તેનો પ્રત્યુત્તર આ પ્રમાણે આપી શકાય છે:—મુદ્ગર વિગેરે ઘટનાશક સામગ્રીની સહભાવદશામાં ઘટનો જે અંત્ય નાશ સ્વભાવ માનવામાં આવે છે, તે જ સ્વભાવ ઘટની ઉત્પત્તિ દશામાં વિદ્યમાન છે કે નહિ ? જો સ્વભાવની વિદ્યમાનતા સ્વીકારવામાં આવે તો તેથી અમારા સિદ્ધાંતને વિશેષ પુષ્ટિ મળે છે કે ઉત્પત્તિના બીજા ક્ષણમાં પદાર્થો નષ્ટ થાય છે. કદાપિ એમ કહેવામાં આવે કે—“અંત્યાવસ્થામાં માનેલો વિનશ્વર સ્વભાવ તે તેની ઉત્પત્તિની અવસ્થામાં બિલકુલ નથી.” તો પ્રશ્નને અવકાશ મળે છે કે—

‘ તે સ્વભાવ પ્રથમ બિલકુલ ન હતો તે અત્યાવસ્થામાં ક્યાંથી આવ્યો ? ’ તેના સમાધાનમાં એમ કહેવામાં આવે કે—‘ એનો સ્વભાવ જ એવા પ્રકારનો છે કે કેટલાક સમય સુધી સ્થિર રહીને પછી વિનાશ પામે છે. ’ તે આ ઉપરથી એવો આશય સહેજ સ્ફુરી આવે છે કે—મુદ્ગર વિગેરે ઘટનાશક સામગ્રીની સદ્ભાવદશામાં પણ કેટલાક સમય સુધી સ્થિર રહી તે પદાર્થો પાછળથી નબટ થઈ જાય છે. એથી એવો પણ ભાવ નીકળે છે કે “ ઘડા ઉપર સેંકડો પ્રહારો કરવા છતાં પણ ઘડો બિલકુલ કૂટવો ન જોઈએ, સર્વદા તેની તેજ સ્થિતિમાં રહેવો જોઈએ. આથી ‘ ઘડો નષ્ટ થયો. ’ એવા જગત્પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનો લોપ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે.”

ઉપયુક્ત યુક્તિઓથી પદાર્થો નિત્ય છે, અથવા અનિત્ય છે. એ બેમાંથી એક પણ પક્ષ સમુચિત નથી, પરંતુ ‘ સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે. ’ એ યુક્તિયુક્ત હોવાથી માનવું ઉચિત છે. સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે, આત્મા નામનો પદાર્થ છે જ નહિ; આવા પ્રકારની પૂર્વ વિજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલી જે વાસના, તે જ વાસનાયુક્ત ક્ષણની પરંપરાથી ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનમાં ઉત્તરોત્તર સંસ્કારનું જે આવવું, તે જ માર્ગતત્ત્વ છે. સારાંશ એજ છે કે—પૂર્વ વિજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કારો તેના ઉત્તર વિજ્ઞાનમાં ખીળ નવા સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરાવી તત્કાલ સ્વયં નષ્ટ થઈ જાય છે, એવી જ રીતે ઉત્તરોત્તર એક ખીળમાં

૧ આ ક્ષણિકવાદનું નિરાકરણ આગળ ‘ ઐદ્દ લોકાના પદાર્થોની સમાલોચના ’ નામના પ્રસ્તાવમાં થશે.

નવા નવા સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરાવીને પૂર્વ પૂર્વના સંસ્કારો નષ્ટ થાય છે. તેથી સ્મરણ વિગેરે કોઈ પણ કાર્યની અનુષ્ઠાપત્તિ પણ થઈ શકતી નથી. જેમ એક કપડાના આખા તાકા ઉપર કરતૂરી મૂકવાથી તેની વાસના અંતિમ પટ સુધી ખરાબર ચાલી જાય છે; તેમજ સંસ્કારોનું પણ અનુવર્તન સમજવું. આવું ઐહિક લોકોનું માનવું છે.

૪. નિરોધતત્ત્વ.

પૂર્વમાં જણાવેલ સર્વ વાસનાઓ તથા દુઃખસમુદયરૂપ તત્ત્વો એ સર્વથી ચિત્તને મુક્ત કરાવવું તે જ નિરોધતત્ત્વ છે. સર્વ પ્રકારના કલેશથી ચિત્તની નિર્મુક્તાવસ્થા, તેને મોક્ષ પણ કહેવામાં આવે છે.

આ દુઃખાદિ આર તત્ત્વરૂપી આર્યસત્યનું અહિં કરેલું નિરૂપણ તે સૌત્રાંતિક નામના ઐહિકમત સંબંધિ છે. એમ જાણવું.

સામાન્ય તત્ત્વો

ઐહિકમતના અવાંતર લેહોનું પ્રતિપાદન નહિ કરતાં સામાન્યરીત્યા ઐહિકમતનાં તત્ત્વોની વિચારણા કરવામાં આવે તો જણાશે કે તેઓ ૧૨ તત્ત્વો માને છે. ૫ ઈન્દ્રિયો, ૫ પંચેન્દ્રિયના શબ્દાદિ વિષયો, માનસતત્ત્વ, અને ધર્મતત્ત્વ, એ બાર તત્ત્વોને ૧૨ આયતન એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવેલી છે. તેમાંથી ધર્મ એ સુખાદિ સ્વરૂપવાળો છે. અને તેનું આયતન

શરીર સમજવું. પૂર્વની યુક્તિ-પ્રત્યુક્તિથી આચતનોને પણ ક્ષણિક માનવામાં આવે છે. આથી અધિક ખીન્ને કોઈ પદાર્થ જગત્માં છે જ નહિ. મુક્તિનું સ્વરૂપ પૂર્વે જણાવ્યું તે જ છે.

પ્રમાણો.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ.

અવિસંવાદિ જે જ્ઞાન તે જ પ્રમાણ કહેવાય; વિસંવાદિ જ્ઞાનને કદાપિ પ્રમાણ કહી શકાય નહિ. જે જ્ઞાનમાં અવિસંવાદપણું હોય તે જ જ્ઞાન અર્થની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં સમર્થ થાય છે. ખીન્ન જ્ઞાનો નિરર્થક છે. ઐદ્વોએ ૧ પ્રત્યક્ષ અને ૨ અનુમાન-એમ બે પ્રમાણો માનેલાં છે. જે જ્ઞાનમાં નામ, ભતિ વિગેરેની કાંઈ પણ કલ્પના થઈ શકે નહિ તે જ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ‘આ દેવદત્ત છે’ એ નામકલ્પના; ‘આ ગાય છે,’ ‘આ ક્ષત્રિય છે,’ ‘આ બ્રાહ્મણ છે,’ એ ભતિકલ્પના; ‘આ શુકલ છે’ એ ગુણકલ્પના; ‘આ દાંડિ છે.’ એ દ્રવ્યકલ્પના; ‘આ પાત્રક છે’ એ ક્રિયાકલ્પના. ઈત્યાદિ કલ્પનાઓ ખિલકુલ જ્યાં થઈ શકે નહિ, તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. પદાર્થમાં શબ્દ નથી અથવા પદાર્થ પોતે શબ્દરૂપ નથી. તો એમ જાણવું જોઈએ કે-પદાર્થના પ્રતિભાસમાં શબ્દનો પ્રતિભાસ ન થાય એજ વાસ્તવિક છે. સ્થિર ઘટ, પટ વિગેરે બાહ્ય વસ્તુઓને ગ્રહણ કરાવવામાં સમર્થ સવિકલ્પજ્ઞાનને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારવું તે વાસ્તવિક નથી, પરંતુ છીપ જોવાથી રૂપાનું જ્ઞાન અથવા દૂરથી દોરી

દેખવાથી સર્પાંતુ' ભાન થવું, એવા પ્રકારની ભ્રાંતિરૂપ જ્ઞાનથી રહિત નિર્વિકલ્પજ્ઞાનને જ પ્રમાણરૂપ સ્વીકારવું જોઈએ. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ૪ પ્રકારનાં છે. ૧ ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ, ૨ માનસ પ્રત્યક્ષ, ૩ સ્વસંવેદ્યપ્રત્યક્ષ, અને ૪ યોગિપ્રત્યક્ષ.

બાહ્ય વસ્તુના આલંબનદ્વારા ચક્ષુ વિગેરે પાંચ ઈન્દ્રિયોના આશ્રયથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેને ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષના ક્ષણમાં ઘટ, પટ વિગેરે પદાર્થો ભાસ્યા પછીના ક્ષણને સાથે મેળવી ઈન્દ્રિયજ્ઞાનરૂપ ઉપાદાન કારણદ્વારા જે મનોવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય, તેને માનસપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. ઔદ્ભલોકો પોતાના સંતાનવર્તિ ઉપાદાન કારણરૂપ જ્ઞાનને સમનંતરે એવા નામથી ઓળખાવે છે. ચિત્ત વસ્તુમાત્રને ગ્રહણ કરનાર જ્ઞાન, ચૈત્ત વસ્તુવિશેષને ગ્રહણ કરાવનાર તથા સુખ, દુઃખ, ઉપેક્ષા સ્વરૂપી ક્ષણિક પદાર્થોના સ્વરૂપના પરિચાયક જ્ઞાનને સ્વસંવેદ્યપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

ભૂતાર્થ (પ્રમાણથી નિર્ણીત થયેલા પદાર્થો) ની ભાવના (વારંવાર મનમાં મનન કરવું) ના પ્રકર્ષથી ઉત્પન્ન થયેલ અતીન્દ્રિયજ્ઞાનને યોગિપ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે.

પૂર્વમાં જણાવેલ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પણ ક્ષણિક પરમાણુઓ જ કેવળ તાત્ત્વિકરીત્યા વિષયીભૂત થઈ શકે છે, પરંતુ ઘટ, પટ વિગેરે સ્થૂલ બાહ્ય પદાર્થો છે જ નહિ. કદાચ કોઈ વાદી શંકા કરે કે— જ્યારે ઘટ, પટ વિગેરે બાહ્ય પદાર્થો

છે જ નહિ, ત્યારે શા હેતુથી સર્વ કોઈને બાહ્ય પદાર્થનું ભાન થાય છે ? ’ તો તેનું સમાધાન આ જ છે કે—અનાદિ કાળની અસત્ય વાસનાઓની પ્રવૃત્તિથી જ બાહ્ય પદાર્થોનો પ્રતિભાસ થાય છે, પરંતુ આકાશકુસુમવત્ બાહ્ય પદાર્થો બિલકુલ છે જ નહિ. જેમ કહ્યું છે કે—

“ બાહ્યો ન વિદ્યતેऽર્થો યથા બાલૈર્વિકલ્પ્યતે ।
વાસનાલુઠિતં ચિત્તમર્થાભાસે પ્રવર્ત્તતે ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ:—“ જેવી રીતે અજ્ઞાનિ લોકોથી બાહ્ય પદાર્થોની કલ્પના કરાય છે, તેવા પ્રકારનો બાહ્ય પદાર્થ કોઈ છે જ નહિ, પરંતુ અનાદિ કાળની મિથ્યા વાસનાથી વાસિત થયેલું ચિત્ત અર્થભાસમાં પ્રવર્તે છે. વાસ્તવિક પદાર્થ બિલકુલ નહિ હોવા છતાં મનમાં એવી કલ્પનાઓ થયા કરે છે. ”

કોઈ વાદી એવી શંકા કરે કે—“ ક્ષણવિનાશી પરમાણુઓનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષથી કેમ માલૂમ પડી શકે ? ” તેનો પ્રત્યુત્તર આટલો જ બસ થશે કે—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સમીપમાં રહેલી વસ્તુનું વર્તમાનકાળ સંબંધિ સ્વરૂપ માલૂમ પડે છે, ભૂત, ભાવિ કાળનું સ્વરૂપ માલૂમ પડતું નથી.

અનુમાન પ્રમાણ.

સુપરિચિત ત્રણ પ્રકારના સ્વરૂપવાળા હેતુથી પરોક્ષ વસ્તુનું જ્ઞાન કરવું તે અનુમાન કહેવાય છે. જેમ લોકોમાં છત્ર વિગેરે ચિન્હો જેવાથી રાજાનું અનુમાન કરવામાં આવે.

છે, તેમજ કોઈ સ્થળે પ્રાપ્ત થયેલ ત્રણ સ્વરૂપવાળાં ધૂમ વિગેરે ચિહ્નોથી પરોક્ષ રહેલ અગ્નિ વિગેરે પદાર્થોનો નિર્ણય કરવામાં આવે તેનેજ અનુમાનપ્રમાણના નામથી ઝાળખવામાં આવે છે. આ અનુમાન પ્રમાણ બે પ્રકારનું છે. ૧ સ્વાર્થાનુમાન અને ૨ પરાર્થાનુમાન.

જેમાં પોતે સ્વયમેવ ત્રણ રૂપવાળા હેતુથી અગ્નિ વિગેરે પરોક્ષ વસ્તુનો નિર્ણય કરે, તેને સ્વાર્થાનુમાન કહેવામાં આવે છે. અને જેમાં બીજા પુરૂષને ત્રણ રૂપવાળો હેતુ સારી રીતે સમજાવી પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, દષ્ટાંતાદિ દ્વારા પરોક્ષ રહેલી અગ્નિ વિગેરે વસ્તુઓનો નિર્ણય કરાવવામાં આવે તેને પરાર્થાનુમાન કહેવામાં આવે છે.

અનુમાનના કારણભૂત હેતુઓ ત્રણ પ્રકારના છે:—
૧ અનુપલબ્ધિહેતુ ૨ સ્વભાવહેતુ અને ૩ કાર્યહેતુ. એમાંથી અનુપલબ્ધિના ચાર પ્રકાર છે:—૧ વિરૂદ્ધોપલબ્ધિ, ૨ વિરૂદ્ધ-કાર્યોપલબ્ધિ, ૩ કારણાનુપલબ્ધિ, ૪ સ્વભાવાનુલબ્ધિ. આ બાબતો અનુક્રમે દષ્ટાંતથી તપાસીએ છે.

આ સ્થળે શીતળ સ્પર્શવાળો (હિમ વિગેરે પદાર્થ) ન હોવો જોઈએ; કેમકે તેનાથી વિરૂદ્ધ ઉષ્ણ પદાર્થ અગ્નિની અહિં સત્તા છે. આવાં સ્થળોમાં વિરૂદ્ધોપલબ્ધિ જાણવી.

આ ઠેકાણે શીત સ્પર્શ ન હોઈ શકે, કેમકે તેના વિરોધિ

અગ્નિના કાર્ય ઉષ્ણ-સ્પર્શની અહિં વિદ્યમાનતા છે. આવાં સ્થળોમાં વિરૂદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ કહી શકાય.

આ સ્થાનમાં ધૂમાડો બિલકુલ સંભવતો નથી, કેમકે ધૂમનું કારણ અગ્નિ અહિં છે જ નહિ. આવાં સ્થળોમાં કારણાનુપલબ્ધિ હેતુ માની શકાય.

આ સ્થળમાં ધૂમની ઉપલબ્ધિનાં કારણોનો અભાવ હોવાથી ધૂમ ન હોઈ શકે, તેથી અહિં ધૂમાડો બિલકુલ નથી. આવાં સ્થાનોમાં સ્વભાવાનુપલબ્ધિ હેતુ માનવામાં આવે છે.

આ વૃક્ષ હોવું જોઈએ, કારણ કે એ સીસમ છે; જ્યાં જ્યાં સીસમપણું હોય ત્યાં ત્યાં વૃક્ષત્વ પણ રહેલું જ હોય છે. ઇત્યાદિ સ્થાનોમાં સ્વભાવહેતુ કહેવામાં આવે છે.

આવી જગ્યાએ અગ્નિ હોવો જોઈએ, કારણ કે અગ્નિનું કાર્ય ધૂમાડો અહિં પ્રત્યક્ષ છે. આવાં સ્થળોમાં કાર્યહેતુ કહી શકાય.

૧ વિરૂદ્ધોપલબ્ધિ, ૨ સ્વભાવાનુપલબ્ધિ, ૩ સ્વભાવ-એ ત્રણ પ્રકારના હેતુઓને સાધ્ય સાથે તાદાત્મ્ય નિમિત્તથી અવિનાભાવ નામનો સંબંધ છે. તથા. ૧ વિરૂદ્ધકાર્યોપલબ્ધિ, ૨ કારણાનુપલબ્ધિ, ૩ કાર્ય, એ ત્રણ પ્રકારના હેતુઓને સાધ્ય સાથે તદુત્પત્તિ નિમિત્તથી અવિનાભાવ સંબંધ માનવામાં આવે છે.

હેતુમાં ૧ પક્ષધર્મતા, ૨ સપક્ષવિદ્યમાનતા, ૩ વિ-
પક્ષમાં અવિદ્યમાનતા એ ત્રણ રૂપ તો અવશ્ય હોવાં
જોઈએ. ધર્મિ=પર્વતાદિ પક્ષમાં હેતુના સદ્ભાવને પક્ષધ-
ર્મતા કહેવામાં આવે છે. આ સદ્ભાવ હેતુમાં પ્રત્યક્ષ અથવા
અનુમાનથી રહેલ હોય છે. જ્યાં કોઈ પર્વતાદિ ધર્મિમાં
ધૂમાડો જોવાથી હેતુનો સદ્ભાવ જણાય ત્યાં પ્રત્યક્ષ હેતુ
સદ્ભાવ કહેવાય. તથા શબ્દમાં કાર્યત્વ હોવાથી શબ્દ અનિત્ય
છે. આ સ્થળે શબ્દરૂપ ધર્મિમાં કાર્યત્વરૂપ હેતુનો સદ્ભાવ
અનુમાનથી કહી શકાય.

દૃષ્ટાંતમાં હેતુના સદ્ભાવને સપક્ષવિદ્યમાનતા કહેવામાં
આવે છે. જેમકે આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમાડો હોવાથી,
દૃષ્ટાંત રસોડું જાણવું. પ્રથમ રસોડામાં ધૂમ અને અગ્નિનો
નિશ્ચય પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં આવ્યા પછી આપણને એવો નિર્ણય
થાય છે કે—‘જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અગ્નિ હોવો
જોઈએ.’ આવા પ્રકારની વ્યાપ્તિ ગ્રહણ કર્યા પછી પર્વતમાં
હરથી ક્ષત ધૂમાડાને જોઈ તે ઉપરથી અગ્નિ હોવાનું અનુમાન
કરીએ છીએ. કારણ કે—અગ્નિ સિવાય ધૂમાડો હોતો નથી.
આવી રીતે કાર્યને જોઈ કારણનું અનુમાન કરવામાં આવે છે,
અહિં દૃષ્ટાંતભૂત રસોડામાં ધૂમાદિ હેતુનો સદ્ભાવ એજ
સપક્ષવિદ્યમાનતા છે.

જ્યાં સાધ્યના અભાવનો નિર્ણય ત્યાં હેતુનાં અભા-
વનો નિર્ણય કરવો, તેજ વિપક્ષમાં અવિદ્યમાનતા

રૂપ સમજવું. જેમ મોટા તળાવમાં અગ્નિનો અભાવ જ્યારે ચોક્કસ છે તો ત્યાં ધૂમાડો ક્યાંથી હોઈ શકે? જ્યાં અગ્નિ ન હોય ત્યાં મૂલથી ધૂમાડો પણ ન જ હોય. જે હેતુમાં ઉપર જણાવેલ ત્રણ રૂપમાંથી એકાદ ઓછું હોય તે હેતુ સત્ય કહી શકાય નહિ.

બૌદ્ધમતમાં તર્ક અને પ્રત્યભિજ્ઞાને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારેલ નથી. પદાર્થના નિર્ણયનેજ પ્રમાણરૂપ રૂળ માનવામાં આવે છે. વાસનારૂપ કર્મપર્યાયો તત્ત્વરૂપે માન્યા છે. દ્રવ્ય તો બિલકુલ છેજ નહિ. વસ્તુના સ્વસત્ત્વને ફક્ત સ્વરૂપ તરીકે માનવામાં આવેલ છે, પરસત્ત્વને તો બિલકુલ માન્યું નથી.

૧ વૈભાષિક, ૨ સૌત્રાંતિક, ૩ યોગાચાર, ૪ માધ્યમિક એવા બૌદ્ધોના મૂળ ચાર લેહો છે. વૈભાષિક મતમાં “ સર્વ પદાર્થો ચાર ક્ષણ સુધી સ્થિર રહે છે, જાતિ-ઉત્પત્તિ સ્વયં પદાર્થને પેદા કરે છે, સ્થિતિ સ્વયં વસ્તુને સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરાવે છે, જરા સ્વયં વસ્તુને જીર્ણ કરે છે, વિનાશ સ્વયં વસ્તુનો વિનાશ કરે છે. આ સિવાય બીજું કોઈ વસ્તુની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, જીર્ણતા કે વિનાશ કરી શકતું નથી ? ” એવી માન્યતા છે. તથા તે મતમાં આત્માને પુદ્ગલ એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. એક સામગ્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થ સહલાવિ નિરાકાર બોધને પ્રમાણરૂપે માનવામાં આવે છે. આટલી બાબતોમાં વિશેષતા છે.

સૌત્રાંતિક મતમાં પાંચ સ્કંધોની માન્યતા, આત્મ-

તત્ત્વનો અસ્વીકાર એ વિગેરે પૂર્વમાં આજ પ્રસ્તાવમાં આર્ય-સત્યના વિવેચનમાં કહેવાઇ ગયું છે. તથા અતીત અધ્વા ૧, અનાગત અધ્વા ૨, સહેતુક વિનાશ ૩, આકાશ ૪, અને પુદ્ગલ-બીજાં લોકોએ કલ્પેલ નિત્યત્વાદિ ધર્મયુક્ત કાલ્પનિક આત્મા નામનો પદાર્થ ૫. એ પાંચ વસ્તુઓ માનેલી છે. બાહ્ય અર્થ તો નિરંતર અપ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ જ્ઞાનાકાર હોવાથી એની સત્તા માનવામાં આવે છે. સાકાર બોધ એ પ્રમાણ, સંસ્કારો પ્રતિક્ષણ વિનાશસ્વભાવિ, અન્યાપોહ એ શબ્દાર્થ વિગેરે તેઓની માન્યતા છે. તદ્દુત્પત્તિ અને તદાકાર એ બેથી વસ્તુનો નિર્ણય થાય છે, તથા નૈરાત્મ્યની વાસનાથી જ્ઞાન-સંતાનના ઉચ્છેદને આ મતમાં મોક્ષ કહેવામાં આવે છે.

યોગાચાર અથવા યોગાચાર્યના મતમાં—સમસ્ત જગતને વિજ્ઞાનરૂપે માનવામાં આવ્યું છે. વિજ્ઞાન સિવાય બીજાં કોઈ પદાર્થ માનવામાં નહિ આવતો હોવાથી આ મતને જ્ઞાનાદ્વૈત પણ કહેવામાં આવે છે. જ્ઞાનસંતાન અનેક છે, સાકાર બોધ પ્રમાણ છે, વાસનાના પરિપાકથી નીલ, પીત વિગેરેનો પરિભાસ પણ થાય છે, સર્વ વાસનાઓનો આધાર તે આલયવિજ્ઞાન. આલયવિજ્ઞાનની વિશુદ્ધિ તે મોક્ષ, એવી આ મતમાં વિશેષ માન્યતા છે. તે સંક્ષેપથી દર્શાવી છે.

માધ્યમિક મતમાં સમસ્ત જગત શૂન્ય છે. પ્રમાણ, પ્રમેય પણ સ્વપ્નવત્ છે. શૂન્યતાનો સારી રીતે પ્રતિભાસ પણ શૂન્યની ભાવનાથી થાય છે. એ વિગેરે વિશેષ માન્યતાઓ છે.

ઐદ્ધમતનું સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ તે મતમાં માનેલા તર્કભાષા, હેતુબિંદુ, પ્રમાણ્યવર્તિક, તત્ત્વસંગ્રહ, ન્યાયબિંદુ, કમલશીલ, ન્યાયપ્રવેશક વિગેરે ઐદ્ધમતપ્રતિપાદક તર્કગ્રંથો અવલોકવા એથી જિજ્ઞાસાની તૃપ્તિ થશે.

અતુથ પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

પાંચમો પ્રસ્તાવ.

ઐહદ્દર્શનની આલોચના.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં ઐહદ્દલોકોના આચારનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી ઐહદ્દોના મંતવ્ય પદાર્થો, મુખ્ય ચાર લેદ્દો વિગેરે સંક્ષેપથી નિરૂપણ કરી આ છઠા પ્રસ્તાવમાં તે લોકોના મુખ્ય મુખ્ય મંતવ્ય પદાર્થોની સમાલોચના કરવામાં આવે છે.

‘ દુઃખસ્વરૂપ પાંચ સ્કંધો સિવાય આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ નથી.’ આવી ઐહદ્દ લોકોની માન્યતા યુક્તિસંગત નથી, કારણ કે એવી રીતે આત્માનો અસ્વીકાર કરવાથી હું સુખી, હું દુઃખી, હું જ્ઞાની, હું અજ્ઞાની, હું શરીરધિષ્ઠિત છું ઇત્યાદિ આખાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ સ્વસંવિદિત સુખ-દુઃખાદિનો અનુભવ કેને થાય છે ? એ પ્રશ્ન વિચારણીય થઈ પડશે. કદાચ એ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓ તરફથી એમ જણાવવામાં આવે કે-‘ પાંચ સ્કંધમાંથી વિજ્ઞાનસ્કંધ સુખ, દુઃખ વિગેરે અનુભવનો કર્તા છે.’ તો તે યુક્ત નથી. કેમકે-સુખ, દુઃખ વિગેરેના અનુભવને અને વિજ્ઞાનને પણ તમોએ ક્ષણિક માનેલ હોવાથી તે ખંને જ્યારે નષ્ટ થઈ જાય છે ત્યારે મૂર્છિત થયેલ મનુષ્યની જેમ મૂર્છિત વિજ્ઞાનસ્કંધ સુખ, દુઃખ વિગેરેનો અનુભવ કરે એમ માની શકાય નહિ. ઐહદ્દ લોકો તેનું સમાધાન કરે કે-‘ વિજ્ઞાનસંતાન એક હોવાથી સુખ, દુઃખાદિકોનો અનુભવ કરાવી શકે.’ તો તેમને પૂછવું જોઈએ કે-‘આપ

લોકો વિજ્ઞાનસંતાનને વિજ્ઞાનથી ભિન્ન માનો છે કે વિજ્ઞાનરૂપ જ માનો છે ? ' તે પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર એવો મળે કે—' ભિન્ન માનીએ છીએ ' તો તેથી આત્માની જ માન્યતા થઈ જાય છે, કેમકે જેને અમો આત્મા નામથી ઉચ્ચારીએ છીએ, તેને તમોએ 'વિજ્ઞાનસંતાન' એવા નામથી ઓળખાવ્યો છે. એથી અમોને તો ઈષ્ટ છે; પરંતુ આપના મતમાં પાંચ સ્કંધથી ભિન્ન છટ્ટો પદાર્થ માનેલ નહિ હોવા છતાં આ વિજ્ઞાનસંતાન (આત્મા)ને જૂદો ઓળખાવતાં છટ્ટો પદાર્થ માનવાથી તે મતથી તમો દૂર જાઓ છો. તેથી તે ભિન્નપક્ષ તમારાથી સ્વીકારી શકાય નહિ.

હવે ખીજે પક્ષ ' વિજ્ઞાનથી વિજ્ઞાનસંતાન જૂદો નથી. ' એમ કહેવામાં આવે, તો જે દોષો વિજ્ઞાનસ્કંધમાં આપવામાં આવેલાં છે; તે દોષો તેનાથી અભિન્ન વિજ્ઞાનસંતાનમાં પણ આવે એ સ્વાભાવિક છે. બૌદ્ધ લોકો તેનું સમાધાન આવી રીતે કરે કે—'વિજ્ઞાનનો પૂર્વક્ષણ પોતે જ ઉત્તરક્ષણમાં પોતાના સંસ્કારો ઉત્પન્ન કરાવ્યા પછી નષ્ટ થાય છે; તેથી વિજ્ઞાનને ક્ષણિક માનવાથી સુખ, દુઃખાદિના અનુભવનો અભાવ થઈ શકે નહિ, તો તે ઉપર એવો પ્રશ્ન સહજ ઉદ્ભવે કે—સંસ્કારો વિજ્ઞાનથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન ? જે ભિન્ન કહેશે, તો પૂર્વના વિજ્ઞાનક્ષણથી સંસ્કારો પેદા કરાવી શકાય નહિ. કેમકે જે ભિન્ન વ્યક્તિથી સંસ્કારો પેદા થાય તો ગદ્‌ભાદિના સંસ્કારો ઉષ્ણાદિમાં પણ આવવા જોઈએ. આવી રીતે સ્વસંસ્કાર (વાસના) નો સંક્રમ થવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે, એથી સંસારના વ્યવહારોનું પરાવર્તન થઈ જશે. ધૂર્ત, ચૌર, વ્યભિચારિ,

મધમાંસલક્ષક, નિંદકર્મતત્પર નીચ મનુષ્યોની વાસનાઓ સરલ, આર્યશિરોમણિ, સ્વદારસંતોષિ, દયાળુ, ધર્મનિષ્ઠ ઉત્તમ પુરૂષોમાં અને એવા ઉત્તમ જનોની વાસનાઓ નીચ જનોમાં સંક્રમી જવાથી જગતનો વ્યવહાર વિરૂદ્ધ થઈ જવો જોઈએ. તેથી સંસ્કારોને વિજ્ઞાનથી ભિન્ન માનવાની ઇચ્છા થઈ શકશે નહિ.

હવે 'વિજ્ઞાનક્ષણથી વાસનાઓ ભિન્ન નથી.' એવો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો વિજ્ઞાનક્ષણને જેમ ક્ષણિક કહેવામાં આવે છે, તેમ વાસનાઓ પણ ક્ષણિક હોવાથી વિજ્ઞાનની સાથે જ નષ્ટ થવી જોઈએ. ઉત્તરક્ષણમાં તે વાસનાઓની પણ સ્થિતિ નહિ રહેવાથી સુખ દુઃખ વિગેરેનો અનુભવ પણ કેને કયાંથી થઈ શકે ? એ પ્રશ્ન વિચારના વિષયમાં જ રહે છે. આવી રીતે ઐશ્વર્યમાં સુખ, દુઃખાદિના અનુભવની ઘટના ઘટતી નહિ હોવાથી પાંચ સ્કંધથી ભિન્ન આત્મા નામના પદાર્થનો સ્વીકાર કરી યથેષ્ટ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ.

આત્મતત્ત્વને સ્વીકાર્યા સિવાય શબ્દાદિક પાંચ વિષયના અનુભવની પ્રવૃત્તિ ઉત્તર કાલમાં જ્યારે સ્વવિષયથી બીજે નથી; ત્યારે હું અનુભવ કરું છું, હું યાદ કરું છું, હું મનન કરું છું, હું આ ઘટને જાણું છું, આવા પ્રકારની પ્રતીતિનો પણ અભાવ થઈ જશે. પાંચ સ્કંધથી ભિન્ન આલયવિજ્ઞાનને તે પ્રતીતિના નિમિત્તરૂપ માનવામાં આવે તો નામાંતરથી આત્મતત્ત્વ સ્વીકાર્યું જ ગણી શકાય.

તેમજ યુદ્ધદેવે ઉચ્ચારેલ છે કે—

“ इत एकनवतेः कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः ।
तेन कर्मविपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ! ” ॥१॥

ભાવાર્થ:—“ આ (કલ્પ) થી ૯૧ મા કલ્પમાં મહે શક્તિવડે પુરુષને હણ્યો હતો, તે કર્મના વિપાકથી હું ભિક્ષુઓ ! હું પગમાં વિધાયો છું. ૧ ” તથા—

“ कृतानि कर्माण्यतिदारुणानि तनूभवन्त्यात्मनिर्गर्हणेन ।
प्रकाशनात् संवरणाच्च तेषामत्यन्तमूलोद्दरणं वदामि ॥ १ ॥ ”

ભાવાર્થ:—“ પોતે કરેલાં અત્યંત દારૂણ કર્મો પોતાની (આત્માની) નિંદા કરવાથી અલ્પ થઈ જાય છે, તે કર્મોને પ્રકાશ કરવાથી અને રોકવાથી તે (કર્મો) નો મૂલથી ઉદ્ધાર થાય છે, એમ હું કહું છું. ૧ ” આ વિગેરે વાક્યો આત્મતત્ત્વ માન્યા સિવાય ઉચ્ચારી શકાય નહિ—તે (વાક્યો) ઘટી શકે નહિ. તેથી પણ આત્મપદાર્થ સ્વીકારવાની આવશ્યકતા છે.

પાંચ સ્કંધોની માન્યતા પણ આત્મતત્ત્વ માન્યા સિવાય અમાન્ય થાય છે.

“ अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बाल-मूकादि-विज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ १ ॥ ”

ભાવાર્થ:—“ શુદ્ધ વસ્તુથી ઉત્પન્ન થયેલ, બાલક-મૂંગા

વિગેરેના વિજ્ઞાન જેવું નિર્વિકલ્પ પ્રથમ આલોચનાજ્ઞાન હોય છે. ૧ ” આ કથનથી ઐદ્ધમતમાં નિર્વિકલ્પજ્ઞાનને જ વિજ્ઞાન-સ્કંધ, વેદનાસ્કંધને જ સુખ-દુઃખાદિરૂપ, સંજ્ઞાસ્કંધને સવિકલ્પજ્ઞાનરૂપ, અને સંસ્કારસ્કંધને સ્મૃતિના કારણુભૂત વાસના રૂપ માનવામાં આવે છે. અહિં વિચારવાની આવશ્યકતા છે કે-વિજ્ઞાનસ્કંધ એ નિર્વિકલ્પજ્ઞાનરૂપ હોવાથી તે દર્શન કહી શકાય અને સંજ્ઞાસ્કંધ એ સવિકલ્પજ્ઞાનરૂપ હોવાથી અપાય વિગેરે ભેદવાળું જ્ઞાન કહી શકાય. એવી રીતે તે બંને (જ્ઞાન-દર્શન) આત્માના ગુણો જ છે. વેદનાસ્કંધ સુખ-દુઃખાદિરૂપ માનવામાં આવે છે. તે સુખાદિ પણ આત્માના ગુણો છે. સંસ્કાર પણ સ્મૃતિના કારણુરૂપ મનાતો હોવાથી તે પણ આત્માનો ગુણ કહી શકાય. આવી રીતે આ ચારે સ્કંધો આત્માના ગુણરૂપ હોવાથી તે સ્કંધો (ગુણો) આત્મા (ગુણિ) રૂપ આધાર સિવાય રહી શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે. ‘ ગુણ છતાં આધેય નથી ’ એમ કહી પોતાની મંદમતિ પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો તે પદાર્થ કહી શકાશે નહિ. ગુણરૂપ સ્કંધોનો કોઈ આધાર ન હોવાથી તે (સ્કંધો) અવસ્તુ ઠરે અને એથી સમુદાયતત્ત્વ પણ અવસ્તુરૂપ લેખી શકાય. એવી રીતે સંસારનું મૂળ બીજ અન્ય કોઈ નહિ રહેવાથી સંસારની ઉત્પત્તિનો ઉચ્છેદ થવાનો. તેથી તે સંસારની નિવૃત્તિ વિગેરે માટે માનેલ માર્ગ નિરોધ તત્ત્વોની પણ આવશ્યકતા રહેતી નથી; કેમકે જ્યારે ‘ સર્વ સંસ્કારો ક્ષણિક છે, ’ એવી વાસનાઓને રોકવા માટે માનવામાં આવતા નિરોધ

તત્ત્વની શી જરૂર? સંસારની ઉત્પત્તિ અને વિનાશ શા હેતુથી? એ વિષય વિચારણીય થઈ પડશે.

ઐહલોકો ચિત્તની નિષ્કલેશાવસ્થા-કલેશથી તદ્દન રહિત અવસ્થાને મોક્ષ માને છે. અહિં ચિત્તશબ્દથી (સંજ્ઞાન-અર્થવાળા 'ચિત્' ધાતુ ઉપરથી આધાર કારકમાં 'ત્' પ્રત્યયવડે અનેલોકો હોવાથી) આત્માને ગ્રહણ કરવામાં આવે તો કોઈ પ્રકારની હાનિ નથી પણ ઇષ્ટસિદ્ધિ છે. ચિત્તશબ્દથી કદાચ મન લેવામાં આવે અને દ્રવ્યમન, ભાવમન એ બે પ્રકારમાંથી દ્રવ્યમન સ્વીકારવામાં આવે, તો તે અનુચિત ગણાશે; કેમકે દ્રવ્યમન પુદ્ગલ હોવાથી જડ છે, જડમાં નિષ્કલેશાવસ્થારૂપ મોક્ષ માની શકાય નહિ; જ્યાં પ્રથમ સ્કલેશાવસ્થા હોય ત્યાં તેનો નિરોધ કરવાથી નિષ્કલેશાવસ્થા ઉચિત ગણી શકાય, એથી ચિત્ત શબ્દનો અર્થ દ્રવ્યમન કરવામાં ઉપયુક્ત કથન અયુક્ત થઈ જાય છે.

ચિત્તશબ્દનો ભાવમન એવો અર્થ સ્વીકારવામાં આવે તો ભાવમન ઉપયોગરૂપ હોવાથી તથા ઉપયોગ એ આત્માથી કથંચિત્ અભિન્ન હોવાથી આત્માને નિષ્કલેશાવસ્થારૂપ મોક્ષ હોઈ શકે, પરંતુ ઐહ્યમતમાં માનેલા ચિત્તને તો નિષ્કલેશાવસ્થારૂપ મોક્ષ કદાપિ મળી શકે નહિ.

વિજ્ઞાનસ્કંધરૂપ ચિત્તની નિષ્કલેશાવસ્થાને જો મોક્ષ કહેવામાં આવે તો તે પણ યુક્ત નથી, એ વિષયમાં પ્રથમ લખાઈ ગયું હોવાથી અહિં ફરીથી તેનો ઉલ્લેખ કરવાની

આવશ્યકતા જણાતી નથી. આ સર્વ કારણોથી આત્માનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય ઐહમતમાં મુક્તિનો પણ અભાવ થઈ જશે.

પૂર્વના પ્રસ્તાવમાં સર્વ પદાર્થોને ક્ષણિક માનવામાં ઐહલોકોની જે મુક્તિઓ દર્શાવી છે, તે વિચારતાં અચુક્ત જણાય છે. પદાર્થોને નિત્ય અથવા અનિત્ય (અમુક ક્ષણ સુધી સ્થાયિ) માનવામાં ઐહલોકો તરફથી ‘ક્રમથી અથવા યુગપદ્ અર્થક્રિયાકારિત્વ ઘટી શકતું નથી’ એવો જે દોષ દર્શાવવામાં આવે છે; તે દોષ પદાર્થોને ક્ષણિક માનવાથી પણ થાય છે. તે આવી રીતે-ક્ષણિક પદાર્થો અર્થક્રિયા કરવામાં પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે ક્રમથી અથવા યુગપત્ કોઈ પણ પ્રકારે સહકારિ કારણોની અપેક્ષા રાખીને જ પ્રવૃત્ત થાય એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે ઘટ વિગેરે વસ્તુને બનાવતાં કુંભારને પણ માટીની સાથે ચક્ર, દંડ, જલ વિગેરે સહકારિ કારણોની જરૂર અપેક્ષા રહે છે. પરંતુ પદાર્થોને ક્ષણિક માનવામાં સહકારિ કારણોને વસ્તુમાં કાંઈ અતિશય ઉત્પન્ન કરવાનો ક્ષણ મળતો નહિ હોવાથી (પરસ્પર ઉપકાર્ય-ઉપકારકતા નષ્ટ થવાથી) સહકારિ કારણો નિરર્થક થાય છે. અને તેથી (કારણોના અભાવથી) કાર્યની ઉત્પત્તિનો પણ અભાવ થવાનો.

‘અનિત્ય કારણોથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી પદાર્થો ક્ષણિક છે.’ એ કથન પર પ્રશ્નનો અવકાશ રહે છે કે-“સર્વ પદાર્થો ક્ષણિકથી છે, અથવા પરિણામી અનિત્ય છે ?”

જો પ્રથમ પક્ષ ક્ષણિક્ષયિ સ્વીકારવામાં આવે તો કારણ ક્ષણિક હોવાથી કાર્યની ઉત્પત્તિના ક્ષણમાં તેનો અભાવ છે તેથી કારણની પ્રવૃત્તિ થયા વિના ‘અમુક કાર્ય’નું આ કારણ છે, એમ કહી શકાશે નહિ. કેમકે એ કારણને સ્થિર માનવામાં આવે તોજ તેનાથી કાર્ય થઈ શકે, પરંતુ તે સ્થિરતા તો ઐશ્વર્યમાં માનેલી નહિ હોવાથી વસ્તુમાં કાંઈ પણ ઉપકાર કર્યા સિવાય તે કારણ થઈ શકે નહિ અને કારણ વિના કાર્ય બની શકે નહિ. એવી રીતે ક્ષણિક અનિત્યપક્ષ માનવામાં કાર્ય-કારણનો લોપ-ઉચ્છેદ થઈ જાય છે.

કદાચ એમ સમાધાન કરવામાં આવે કે-‘ પૂર્વક્ષણ કારણ છે, ઉત્તરક્ષણ કાર્ય છે. એવી માન્યતાથી કાર્ય-કારણનો ઉચ્છેદ થતો નથી. ’ તો તે કથનમાં વિકલ્પ ઉદ્ભવે છે કે- પૂર્વક્ષણ પોતે નાશ પામીને ઉત્તરક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે? અથવા નાશ પામ્યા વિના ઉત્તરક્ષણને ઉત્પન્ન કરે છે? તેનો ઉત્તર આવો મળે કે ‘ પૂર્વક્ષણ નાશ પામી ઉત્તરક્ષણરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. ’ તો તે યુક્ત નથી. કોઈ પણ કાર્ય પોતાના કારણના વિનાશ થયા પછી થઈ શકે નહિ, બીજરૂપ કારણ નષ્ટ થયા પછી અંકુરરૂપ કાર્ય બની શકતું નથી. એ આ-આલોચના સર્વ કોઈ સમજી શકે તેમ છે. તેથી ઉપર્યુક્ત પ્રથમ પક્ષ આદરણીય થઈ શકે નહિ.

‘ પૂર્વક્ષણરૂપ કારણ હયાતી ધરાવી ઉત્તરક્ષણ રૂપ કાર્ય

ઉત્પન્ન કરે છે. 'એવો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો બૌદ્ધમતનો મૂળ સિદ્ધાંત (ક્ષણિકવાદ) જ નષ્ટ થઈ જાય છે. એથી પોતાને અનિષ્ટ પરિણામ આવવાથી પૂર્વક્ષણનો સ્થિરવાદરૂપ બીજા પક્ષને માની શકાશે નહિ.

કહાચ ધૂષ્ટતાથી આ પ્રમાણે કહેવાનું સાહસ કરે કે— 'ત્રાજવું ઉંચું કરવાથી જેમ એક કાલમાંજ એક પદ્મું નમતું અને બીજું ઉંચું રહે છે, તેમજ આ બંને પણ એક કાલમાં બને છે. અર્થાત્ વિનાશ પામતો પૂર્વક્ષણ ઉત્તરક્ષણરૂપ કાર્યને ઉત્પન્ન કરતો જાય છે. 'તો તેથી પણ કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે તેમ નથી. સર્વ કોઈ સમજે છે કે—ઉત્પાદ અવસ્થાની અપેક્ષાથી વિનાશ—અવસ્થા લિન્ન હોય છે, છતાં જ્યારે એ બંને અવસ્થાઓને એક કાળમાં માનવામાં આવે ત્યારે તે અવસ્થાવાળા પૂર્વોત્તરક્ષણોને પણ નિરૂપાયે એક કાળમાં માનવા પડશે, કારણ કે ધર્મિ ન હોય તો અવસ્થારૂપ ધર્મ ક્યાંથી હોય ? અને એવી રીતે ક્ષણોનો એક કાળ માનવાથી ક્ષણિકવાદ અસિદ્ધ થાય છે. ઉત્પાદ અને વિનાશ એ બંને અવસ્થાઓને ક્ષણના ધર્મો ન માનવામાં આવે તો ક્ષણ અવસ્તુ થઈ જશે. ધર્મિ સિવાય ધર્મ ન જ રહી શકે એ જગત્પ્રસિદ્ધ નિયમ છે.

આવી રીતે ક્ષણિકવાદ માનવાથી વ્યવહારની અનુપપત્તિ થાય છે, તેમજ ૧ કૃતકાર્યનાશ, ૨ અકૃતાગમન, ૩ લવલંગ, ૪ મોક્ષલંગ, ૫ સ્મૃતિલંગ એ વિગેરે ઘણા દોષો પ્રકટે છે.

કૃતકાર્યનાશ દોષ.

કેટલાક ઐદ્ધો વિજ્ઞાનક્ષણની પરંપરાને જ આત્મા માને છે, પરંતુ આત્માને મોતીના સમૂહમાં પરોવેલા દોરાની માફક એકાન્વયિ જ્યારે બિલકુલ માનતા નથી ત્યારે જે જ્ઞાનક્ષણ વડે સારી અથવા ખરાબ ક્રિયાઓ કરી હોય તનું ક્ષણ તે પૂર્વ-વિજ્ઞાન ક્ષણ નાશ પામવાથી નષ્ટ થાય છે, જે ઉત્તરવિજ્ઞાન ક્ષણને તે ક્રિયાઓનું ક્ષણ ભોગવવું પડે છે, તેણે તો તે ક્રિયાઓ કરી નથી છતાં ક્ષોપભોગ કરવો પડે છે તેથી તેને અકૃતાગમ થાય; એ દોષની ઉત્પત્તિ છે.

ભવભંગ દોષ.

પૂર્વજન્મના કરેલા કર્મને અનુસારે પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, પરંતુ ઐદ્ધમતમાં તો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પૂર્વ વિજ્ઞાનક્ષણનો બિલકુલ નાશ થવાથી કરેલાં કર્મનો ક્ષોપભોગ કરનાર જન્માંતરમાં ગતિ કરનાર કોઈ પણ પ્રાણિ નહિ હોવાથી સંસારનો ઉચ્છેદ થવાનો પ્રસંગ આવશે.

મોક્ષભંગ દોષ.

ક્ષણિકવાદિ ઐદ્ધલોકોના મતમાં જ્યારે આત્માને સ્વીકારવામાં આનાકાની છે, ત્યાં પરલોકના સુખ વાસ્તે કોણ પ્રયત્ન કરે ? દુઃખી પ્રથમજ્ઞાનક્ષણ બીજા જ્ઞાનક્ષણના સુખ માટે ચેષ્ટા કરે એ કેમ માની શકાય ? સ્વયં દરિદ્ર બીજાને ધનવાન શી રીતે બનાવી શકે ? સ્વયં દુઃખી દેવદત્ત ચૈત્રને સુખી કરે એ વ્યવહારવિરૂદ્ધ ઘટના છે.

જ્ઞાનક્ષણતુ' દુઃખ તો વિનાશિજ્ઞાનક્ષણની સાથે વિલીન થઈ જાય, સંતાનને વાસ્તવિક કહી શકાશે નહિ, સંતાનને વાસ્તવિક માનવામાં આત્માનો સ્વીકાર થઈ જાય છે. એ વિગેરે કારણોથી મોક્ષ કેને મળે ? એ જ પ્રશ્ન અદ્વર લટકે છે.

‘ સંપૂર્ણ વાસનાનો ઉચ્છેદ થતાં વિષયાકાર ઉપદ્રવ્યના અભાવમાં વિશુદ્ધજ્ઞાનનો ઉત્પાદ એ જ મોક્ષ છે. ’ એવી ઐહોની માન્યતા મનન કરતાં મનસ્વિ માનવોના મનોમંદિરમાં માનનીય થઈ શકતી નથી.

કદાચ વિશુદ્ધજ્ઞાનની ઉત્પત્તિરૂપ ભાવનાના પ્રચયને મોક્ષતુ' કારણ માનવામાં આવે તો તે પણ યુક્ત કહી શકાય નહિ, કેમકે ભાવનાનો પ્રચય પણ સ્થિર એકાશ્રયમાં જ ઘટી શકે અને વિજ્ઞાનક્ષણમાં સ્થિરતા માનવી એ ઐહ લોકોને અનિષ્ટ છે.

સકળ જ્ઞાનક્ષણોમાં સ્વાભાવિક અને સદૃશ્ય શક્તિના પ્રારંભતુ' સામર્થ્ય કદાચ હોઈ શકે પરંતુ અસદૃશ્ય શક્તિના પ્રારંભતુ' સામર્થ્ય તેમાં અસંભવિત છે. સકળ જ્ઞાનક્ષણો પૂર્વે સ્વયં નષ્ટ થઈ ગયા, પરંતુ આ અપૂર્વ જ્ઞાનક્ષણ ઉત્પન્ન થયો. સંતાન પણ એક નથી. બંધ અને મોક્ષ એક અધિકરણમાં રહેનાર હોવાથી વિષયની ભિન્નતાના કારણથી કેવી રીતે રહી શકે ? અને એથી મુક્તિ પણ કેને મળે ? પ્રયત્ન પણ કેને માટે કરવામાં આવે ? કારણ કે બંધનો વિચ્છેદ એ મોક્ષ

શબ્દનો અર્થ છે, જે અંધાયેલ હોય તે જ મુક્ત થઇ શકે એ ભાવાર્થ છે. ક્ષણિકવાદમાં અંધ અન્યક્ષણનો અને મુક્તિ ધીજી ક્ષણને એવી અચુકત ઘટના ઉપસ્થિત થાય છે. એથી ઐહ્યમતમાં મોક્ષના અભાવ રૂપ દોષ આવે છે.

સ્મૃતિભંગદોષ.

પ્રથમ વિજ્ઞાનક્ષણથી અનુભવેલા અર્થનું સ્મરણ ધીજી વિજ્ઞાનક્ષણને થાય એવી ઐહ્ય લોકોની માન્યતા બુદ્ધિશાલિ પુરૂષોના અંતઃકરણમાં પ્રવેશ કરી શકતી નથી. ધીજીએ અનુભવેલા પદાર્થનું સ્મરણ ધીજીને થાય, એ વ્યવહારથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે. એવી રીતે ધીજીએ અનુભવેલા પદાર્થોનું સ્મરણ ધીજીને થાય, તે સંપૂર્ણ જગતના સમસ્ત જીવોએ અનુભવેલા પદાર્થોનું એક જીવને પણ સ્મરણ થવાનો પ્રસંગ આવે; પરંતુ તેમ બની શકતું નથી. તેથી આ અમુક દેવદત્ત અથવા અન્ય છે. એવી પ્રત્યભિજ્ઞા કેવી રીતે થઇ શકે? કદાચ ઐહ્ય લોકો તરફથી એવો ખુલાસો મળે કે—‘એકના અનુભવનું ધીજીને સ્મરણ થાય એવું અમે માનતા નથી, કિંતુ પૂર્વક્ષણો તથા ઉત્તરક્ષણો (ભિન્ન છતાં) કારણ કાર્યરૂપ હોવાથી તેનાથી સ્મૃતિનો નિર્વાહ કરવામાં આવે છે. ભિન્નસંતાનવાળા જ્ઞાનક્ષણોનો પરસ્પર કાર્યકારણભાવ અમોએ માનેલો નહિ હોવાથી એકના અનુભવનું ધીજીને સ્મરણ થાય, એવો દોષ લાગતો નથી.’ પરન્તુ આ ખુલાસાથી બચાવ થઇ શકતો નથી, કેમકે કારણકાર્યભાવ માનવા છતાં પણ પૂર્વક્ષણો અને ઉત્તરક્ષણોની

લિન્નતાનો નાશ થઈ શકે તેમ નથી, તેથી એ દોષ અવશ્ય ઉપસ્થિત જ રહે છે.

ક્ષણોની લિન્નતા માનવા છતાં પણ કાર્યકારણભાવ વડે સ્મૃતિની ઉત્પત્તિ કરવામાં આવે તો આચાર્ય અને શિષ્યની બુદ્ધિનો તથા માતા અને પુત્રની બુદ્ધિનો કારણકાર્યભાવ હોવાથી ગુરૂએ અનુભવેલા પદાર્થોનું શિષ્યને તથા માતાએ અનુભવેલા પદાર્થોનું સ્મરણ પુત્રને થવું જોઈએ. ‘ એક સંતાનમાં કાર્યકારણભાવ હોય તો સ્મરણ થઈ શકે. ’ એમ ઉપર્યુક્ત દોષનું સમાધાન કરવામાં આવે તો પ્રશ્નને અવકાશ મળે છે કે—તે સંતાન વિજ્ઞાનથી લિન્ન છે કે અલિન્ન ? ; પ્રત્યુત્તરમાં અલિન્ન પક્ષ માન્ય રાખવામાં આવે તો ફક્ત જ્ઞાનક્ષણની જ પરંપરા બાકી રહે છે, તેમાં દોષોની પરંપરા કહેવાઈ ચૂકી છે. સંતાનને વિજ્ઞાનથી લિન્ન કહેવામાં આવે અને તેને ક્ષણિક બહિર કરવામાં આવે તો ચોરથી ભયભીત થયેલ મનુષ્ય ફરી ફરીને ચોરની પલ્લીનું શરણ સ્વીકારે, તેમ પુનઃ ક્ષણિકતા સ્વીકારવાથી દૂષિત થાય છે. ‘ વિજ્ઞાનથી લિન્ન સંતાન અક્ષણિક છે. ’ એમ સમાધાન કરે તો તે ‘ સંતાન ’ એવા નામાંતરથી આત્માનો જ સ્વીકાર કરે છે. એવી રીતે ઐત્દમાં સ્મરણની ઉત્પત્તિ કોઈ રીતે થઈ શકતી નથી. સ્મરણના અભાવથી અનુભવનો પણ અભાવ થવાનો. ‘ ઇતઃ— ’ ઇત્યાદિ બુદ્ધદેવનાં વાક્યની પણ સંગતિ થઈ શકશે નહિ.

‘ઉત્પત્તિ સ્વયં વસ્તુને ઉત્પન્ન કરે છે; સ્થિતિ સ્વયં વસ્તુને સ્થાપન કરે છે, જરા સ્વયં વસ્તુને જીર્ણ કરે છે, વિનાશ સ્વયં વસ્તુનો વિનાશ કરે છે, ચાર ક્ષણ સુધી વસ્તુ સ્થિર રહે છે, એવી અન્ય ઐદ્યોની માન્યતા વિચાર કરતાં અસત્ય ભાસે છે. કેમકે વસ્તુની ઉત્પત્તિનાં કારણો વસ્તુથી ભિન્નરૂપે દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ત્યારે ઉત્પત્તિને વસ્તુની ઉત્પત્તિના કારણરૂપે કેમ માની શકાય ? માટીના આકારરૂપ પરિણામનો ત્યાગ કરી જલધારણુ વિગેરે ક્રિયાઓ કરવામાં સામર્થ્યરૂપ પરિણામમાંતરનું થવું એ ઘટની ઉત્પત્તિ છે. તેનાં કારણો માટી, દંડ, ચક્ર વિગેરે છે. અહિં જેવી રીતે ઘટની ઉત્પત્તિમાં ચક્ર વિગેરે કારણો છે અને ઘટાકાર પર્યાય કાર્ય છે; તેવીજ રીતે સર્વ વસ્તુઓમાં ઉત્પત્તિનાં કારણો ભિન્ન વિદ્યમાન હોવા છતાં ઉત્પત્તિને તેના કારણરૂપ માનવી એ બુદ્ધિની બલિહારી નહિ તો બીજું શું ! સ્થિરતામાં કાલાદિ સામગ્રી કારણરૂપ છે. વિનાશમાં યદિ વિગેરેના પ્રહાર, પુરૂષાર્થ વિગેરે સામગ્રી કારણ છે. ચાર ક્ષણની પછીના ઉત્તરક્ષણમાં પણ વસ્તુની સત્તાનો વ્યવહાર અવશ્ય થાય છે. એ સર્વના અનુભવનો વિષય છે. ત્યારે સ્થિતિ, જરા, વિનાશને જ તેના કારણરૂપ કલ્પવાનું સાહસ કોણ સ્તુત્ય કહી શકે ? ચાર જ ક્ષણ સુધી વસ્તુની સ્થિરતા કહેવી એ પણ પ્રતિપાદકની પ્રતિભાના અભાવનો પરિચય આપે છે.

ઐદ્યોનું અભિમત તત્ત્વ ક્ષણિકવાદનું પ્રતિપાદન યુક્તિ-યુક્ત નહિં હોવાથી મતિયુક્ત મનુષ્યોને માન્ય થઈ શકે તેમ

નથી, એ પૂર્વે સંક્ષેપથી કહેવાઈ ગયું છે. કેટલાક ઐદ્દોની એવી માન્યતા છે કે-‘ જાતિ (ઉત્પત્તિ) સ્વયં પદાર્થના નાશનું કારણ છે. ’ એ કથન અલ્પ સમય સુધી માન્ય રાખવામાં આવે તો, અભાવ (નાશ) નું કારણ ઉત્પત્તિ નિરંતર સમીપ હોવાથી કોઈ પણ સમયે કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે જ નહિ. ઐદ્દલોકો તરફથી તેનું સમાધાન એમ કરવામાં આવે કે-‘ઉત્પત્તિના ઉત્તરકાળમાં કાર્યનો નાશ થાય છે. ’ તો એનો ભાવાર્થ એવો નીકળે કે-‘ ઉત્પત્તિ ક્રિયાના સમયમાં પદાર્થનો નાશ થતો નથી, ઉત્પત્તિ સ્વયં કાર્યનો નાશ કરતી નથી ! તો પછી એનું નાશક બીજું કોણ કરણ છે ? એ જિજ્ઞાસા થાય એ સ્વાભાવિક છે. ‘ હેતુ વિના પણ વસ્તુનો વિનાશ થાય છે. ’ એમ જો નિહરપણે કહેવામાં આવે તો વસ્તુવિનાશક મુદ્ગરાદિ વસ્તુની પ્રવૃત્તિ નિષ્ક્રમ થવી જોઈએ, સંકડો પ્રહારથી પણ ઘટ વિગેરે વસ્તુનો વિનાશ ન થવો જોઈએ. કારણ કે-વિના કારણે જ વસ્તુનો વિનાશ થતો હોય તો પછી વસ્તુવિનાશક વસ્તુની પ્રવૃત્તિ વ્યર્થ ઠરે છે. ત્યારે એ મુદ્ગર વિગેરે વસ્તુવિનાશક સામગ્રી વસ્તુ સમીપે આવી શું ભાવાંતર કરે છે, કે અભાવ પેદા કરે છે ? તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ‘ ભાવાંતર પેદા કરે છે ’ એમ કહેવામાં આવે તો તે ઇષ્ટ જ છે. કેમકે અમો પણ સ્વીકારીએ છીએ કે-ઘડા ઉપર મુદ્ગરાદિનો પ્રહાર થવાથી ઘટપર્યાય પલટીને કપાલ (ઘટખંડ) ભાવાંતર-પર્યાયાંતર પ્રગટ થયો. ‘ અભાવ પેદા કરે છે. ’ એવો બીજો પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે, તો તે પ્રત્યક્ષબાધિત હોવાથી માન્ય થઈ શકે

તેમ નથી. આથી ઉત્પત્તિને વિનાશના કારણભૂત માનવી તે યુક્તિસંગત નથી, એ સિદ્ધ થાય છે.

વસ્તુસ્થિતિ વિચારવામાં આવે તો સમસ્ત જગત્ કથં-ચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય છે. જેમ ઘડો પોતાના ઘટપર્યાયથી નષ્ટ થવા છતાં પણ મૃત્તિકારૂપ અન્વયિ દ્રવ્યને ત્યાગ કરતો નહિ હોવાથી પારિણામિક અનિત્ય પણ છે અને નિત્ય પણ છે. નિત્યત્વં લક્ષણુ ‘ અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈક-સ્વભાવરૂપં ’ એ યુક્ત નથી, પરંતુ ‘ તદ્ભાવાવ્યયંનિત્યં ’ એ યુક્તિ યુક્ત છે. એ આગળ ઉપર સ્પષ્ટ થશે. સકળ પદાર્થો નિત્યાનિત્ય છે. એ પણ યુક્તિપુરઃસર ‘ જૈનદર્શન ’ ના પ્રતિ-યાદનમાં જણાવવામાં આવશે.

યોગાચાર અથવા જ્ઞાનાદ્વૈતવાદની સમાલોચના

‘ જ્ઞાનમાત્ર જ વસ્તુ છે, અન્ય બાહ્ય વસ્તુ છે જ નહિ ’ આવી યોગાચારની માન્યતાને વિચાર માર્ગમાં અલ્પ સમય સુધી સ્થાન આપીએ. યોગાચારના પ્રતિપાદક કહે છે—કે બાહ્ય પદાર્થો તે શું પરમાણુરૂપ છે, અથવા સ્થુલરૂપ છે ? ‘ બાહ્ય વસ્તુ પરમાણુરૂપ છે. ’ એમ માનવામાં કોઈ પ્રમાણુ નથી. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ દ્વારા ‘ બાહ્યવસ્તુ પરમાણુરૂપ છે ’ એમ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકતા નથી. ‘ યોગિ લોકો પરમાણુને પત્યક્ષ જુવે છે ’ એ વચન શ્રદ્ધાગમ્ય હોવાથી સર્વ કોઈ સ્વીકારી શકે નહિ. હેતુ અને સાધ્યની વ્યાપ્તિ પ્રથમ કોઈ પણ સ્થળે નિર્ણીત કરી હોય તોજ અન્યત્ર હેતુને જોવાથી સાધ્યત્વં

અનુમાન કરવામાં આવે છે. પરમાણુરૂપ બાહ્ય વસ્તુની સિદ્ધિ-
માં તેવી વ્યાપ્તિ જાણવામાં નહિ આવી હોવાથી અનુમાન
પ્રમાણ પણ અનુપયોગિ થાય છે. એ બે પ્રમાણ સિવાય
ત્રીજું પ્રમાણ તો કોઈ છે જ નહિ. જેના દ્વારા બાહ્ય વસ્તુને
પરમાણુરૂપ સ્વીકારવાનું સાહસ કરવામાં આવે.

બાહ્ય વસ્તુને સ્થૂલરૂપ પણ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.
કેમકે જ્યારે એક પરમાણુની પણ સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી,
ત્યારે અનેક પરમાણુના સમુદાયરૂપ અવયવિની સિદ્ધિ તો
ક્યાંથી થઈ શકે ? અનેક પરમાણુ સિદ્ધ નહિ થઈ શકવાથી
' ઘટાદિરૂપ સ્થૂલ અવયવી છે. ' એમ માની શકાય નહિ,
એ સ્વાભાવિક છે.

' અનેક અવયવોના આધાર રૂપ અવયવી છે. ' એમ
કહી શકાશે નહિ. કેમકે પરસ્પર વિરોધી અવયવોથી એક
સ્થૂલ ઘટાદિરૂપ અવયવી કેમ બની શકે ? કદાચ અવયવની
સિદ્ધિ કરવા માટે અવયવોને અવિરોધિ જાણાવવામાં આવે
તો પ્રત્યક્ષથી એક જ સ્થૂલ અવયવિમાં વ્યક્ત જાણાતા રક્ત-
ત્વ, અરક્તત્વ, ચલત્વ, અચલત્વ વિગેરે વિરોધિ અવયવોનો
અપલાપ કર્યો કહેવાશે.

અવયવોમાં અવયવી સંપૂર્ણતાથી રહે છે, કે દેશથી-
અંશથી રહે છે ? એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર ' સંપૂર્ણતાથી રહે છે '
એવો મળે તો એક જ અવયવમાં અવયવી સંપૂર્ણ થવાથી

બીજા અવયવો વ્યર્થ થઈ જશે. ‘ પ્રત્યેક અવયવોમાં અવયવી રહે છે ’ એમ કહેવાથી અવયવોની બહુલતા પ્રમાણે અવયવોની પણ બહુલતાનો પ્રસંગ આવશે. ‘ અવયવી અવયવમાં એક અંશથી રહે છે ’ એવી માન્યતાથી અવયવી સાંશ બની જશે અને એથી અવયવોનો નિરંશરૂપે સ્વીકાર અસત્ય ઠરશે. અવયવોને સાંશ બનાવી તે અંશોને દેશથી અથવા સર્વથી ભિન્ન પક્ષ સ્વીકારવામાં અનવસ્થા દોષનો પ્રસંગ આવે છે. અભિન્ન પક્ષમાં તો અંશત્વ રહી શકે નહિ. એ પ્રમાણે સર્વ યુક્તિ પ્રમાણથી વિચારી જોતાં બાહ્ય અર્થની સિદ્ધિ થઈ શકતી નથી. આ કારણથી સંપૂર્ણ જગત્ જ્ઞાન રૂપ જ છે, એમ જ્ઞાનાદૈત પક્ષ માનવામાં દોષનો અવકાશ રહેતો નથી. કારણ કે નીલ વિગેરે આકાર વડે સર્વનો પ્રતિભાસ થાય છે, પરંતુ બાહ્ય વસ્તુતો જડ રૂપ હોવાથી તેમાં પ્રતિભાસ કેવી રીતે હોઈ શકે ? ‘ જો બાહ્ય વસ્તુ બિદ્ધકુલ નથી તો આ ઘટ, પટ વિગેરે વસ્તુનો પ્રતિભાસ શાથી થાય છે ? ’ એમ જો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે તો પ્રત્યુત્તરમાં બાણુવું જોઈએ કે—“ વિષયના વિના પણ અનાદિ કાળની મિથ્યા વાસનાઓથી આકાશપુષ્પના પ્રતિભાસની જેમ એવી પ્રતીતિ થાય છે.”

ઉપર્યુક્ત જણાવેલ યોગાચારનું કથન યુક્તિયુક્ત કેટલે અંશે છે. તે નીચેના રહસ્યને વિચારવાથી સ્વયં સમજાઈ જશે ‘ જ્ઞાયતેડનેનેતિ જ્ઞાનમ્’ અથવા જ્ઞાતિજ્ઞાનમ્’ એટલે જેના વડે પદાર્થ જણાય તે જ્ઞાન, અથવા બાણુવું તે જ્ઞાન. જ્ઞાન એ

ક્રિયા શબ્દ હોવાથી ક્રિયાનું કર્મ અવશ્ય હોવું જોઈએ કારણ કે તે નિર્વિષય હોઈ શકે નહિ.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે-‘ આકાશ પુષ્પાદિમાં નિર્વિષયક જ્ઞાન જોવામાં આવે છે. ’ તો જણાવવું જરૂરનું થઈ પડશે કે સત્ય પુષ્પનું જ્ઞાન થયા સિવાય આકાશ પુષ્પનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેથી તે એકાંતથી નિર્વિષયક કહી શકાય નહિ.

સ્વપ્નજ્ઞાન પણ અનુભવેલ અને જોએલ પદાર્થો સંગ્રહિ થતું હોવાથી નિરાલંબન કહી શકાય નહિ. ‘ જ્ઞાનના વિષય-ભૂત પદાર્થો ભ્રાંતિરૂપ છે ’ એવું કથન અનુચિત લેખાય, કારણ કે-કોઈ અન્ય સ્થળે મુખ્ય અર્થ જોવામાં આવ્યો હોય અને તેનાથી વિપરીત પદાર્થ અન્યત્ર ઈન્દ્રિયાદિની અપટુતાથી જાણવામાં આવે; જેમકે-છીપમાં રૂપાની ભ્રાંતિ થવી. સારાંશ એટલો જ કે-ઉત્તરકાળમાં બાધજ્ઞાન થતું હોય ત્યાંજ ભ્રાંતિ મનાય, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે અર્થક્રિયા થતી હોય ત્યાં પણ ભ્રાંતિ માનવાની ભૂલ કરવામાં આવે, તો એ ભ્રાંતિ માનનારાજ ભ્રાંતિરૂપ ઠરવાથી તેમના વચન પર પણ ભ્રાંતિ થાય એ સહજ છે, એથી જ્ઞાનાદ્વૈતની સિદ્ધિમાં તેમણે આપેલી યુક્તિઓ પણ ભ્રાંતિરૂપ હોવાથી સર્જનો સ્વીકારી શકે નહિ.

સ્વાદ્વાદવાદનો આશ્રય લેનારાઓને પરમાણુરૂપ તથા સ્થૂલ અવયવિ રૂપ એમ બન્ને પ્રકારો અપેક્ષાએ માનવાથી કોઈ પણ પ્રકારે દોષનો પ્રસંગ નથી. ‘ પ્રમાણુ નહિ હોવાથી

પરમાણુરૂપ પદાર્થ માની શકાય નહિ ' એ કથન ઠીક નથી. કેમકે પરંપરાથી ઘટાદિ કાર્ય દ્વારા તે ભેદ શકાય છે. પરમાણુઓ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી ચર્મચક્ષુથી ભેદ શકાય નહિ, પરંતુ અતીન્દ્રિયજ્ઞાની સાક્ષાત્ ભેદ શકે છે. એવી રીતે પ્રત્યક્ષપ્રમાણથી પરમાણુઓની વિદ્યમાનતા દર્શાવવામાં આવી તેમ અનુમાનથી પણ તેની સત્તા સ્વીકારવી ભેદભે. જો પરમાણુઓ જગત્માં ન હોય તો ઘટ-પટ વિગેરે અવયવીની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી; માટે પરમાણુઓ છે. એમ સ્વીકારવું ભેદભે. ' અવયવિ ક્ષત પરમાણુથી જ બને છે ' એવો કાંઈ એકાંત નથી. સ્થૂલ સૂત્રથી સ્થૂલ પટની ઉત્પત્તિ આપણે દૃષ્ટિગોચર કરીએ છીએ. જ્યાં પરમાણુથી સ્થૂલ અવયવીની ઉત્પત્તિ માનવામાં આવે છે, ત્યાં પણ પરંપરા, દેશ, કાળ વિગેરે સામગ્રી સહિત ક્રિયાના બળથી થાય છે, એમ સમજવું આવશ્યક છે, પરંતુ એમ તો કદાપિ ન જ કહી શકાય કે ' જે ન દેખાય તે ન માનવું. ' તેમ કહેવાથી તો પ્રત્યક્ષ નહિ ભેજેલા પ્રપિતામહાદિને પણ માની શકાશે નહિ.

કથંચિત્ વિરૂદ્ધ અનેક અવયવોની કથંચિત્ તાદાત્મ્યવૃત્તિને અવયવી સ્વીકારવામાં અને તેટલા અવયવ રૂપ અવયવીને કથંચિત્ અનેકરૂપ માનવાથી પૂર્વમાં અવયવીના ખંડનમાં જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિઓ તરફથી આપેલી ચુકિતઓ વ્યર્થ સમજવી.

‘ અવયવોમાં અવયવી સંપૂર્ણતાથી રહે છે કે અંશથી ? ’ એ જ્ઞાનાદ્વૈતવાદિઓના પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં એ બન્નેમાંથી

એક પણ પક્ષ સ્વીકાર્યા વિના અવયવોમાં અવયવીનો કથ-
ચિત્ તાદાત્મ્ય સંબંધ માનવાથી અવયવીની વિદ્યમાનતા
ખંડિત કરી શકાશે નહિ.

આહ્ય પદાર્થોનો તદ્દન અસ્વીકાર કરનારને પૂછવું જોઈએ
કે-આ નીલ-પીતાદિ શું છે? ‘ એ વિજ્ઞાનનો જ આકાર
છે.’ એવો પ્રત્યુત્તર ચુકત ગણાશે નહિ; કેમકે વિજ્ઞાનથી
ભિન્નરૂપે આહ્યવસ્તુનું દર્શન થવા છતાં અને વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ
કહી આહ્યવસ્તુનો અપલાપ કરવો તે બુદ્ધિમાનોને યોગ્ય નથી.

જો આ આહ્ય વસ્તુઓ વિજ્ઞાનના આકારરૂપ જ હોય તો
હું નીલ છું, હું પીત છું. ઈત્યાદિ પ્રકારનો પ્રતિભાસ થવો
જોઈએ, પરંતુ આ ઘટ નીલ છે, આ પટ પીત છે; એવો
પ્રતિભાસ ન થવો જોઈએ.

આહ્ય પદાર્થોના અભાવમાં “ આ કપડું અહિં બને છે,
બીજે બનતું નથી. આ પથર આ ખાણનો છે, બીજી ખાણનો
નથી.” એવા નિયત દેશ તથા અધિકરણનું જ્ઞાન ન થવું
જોઈએ. જ્ઞાન આત્મામાં વર્તમાન છે અને ઘટ, પટ વિગેરે
પદાર્થો આત્માથી આહિર ભૂતલમાં વિદ્યમાન છે. જ્ઞાન આ-
ત્માથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને પદાર્થો પોતપોતાની કારણસામ-
ગ્રીથી પેદા થાય છે, જેમ ઘટ, માટી, ચક્ર, દંડ વિગેરે
કારણોથી તૈયાર થાય છે. જ્ઞાન પ્રકાશરૂપ અને પદાર્થો પ્રકાશ્ય
છે. આવી રીતે જ્ઞાન અને આહ્ય પદાર્થોમાં ભિન્નતા રહેલી છે.
કારણ કે એ બંનેના ધર્મો વિરુદ્ધ પ્રકારના જોવાય છે. તેથી

અનુમાનથી પણ 'વિજ્ઞાન સિવાય બાહ્ય પદાર્થોની પણ જગત્માં સત્તા છે.' એમ સ્વીકારવું જોઈએ.

શૂન્યવાદિ માધ્યમિક મતની સમીક્ષા.

શૂન્યવાદિઓ કહે છે કે “ પ્રમાતા, પ્રમેય, પ્રમાણ, અને પ્રમિતિ એ કાંઈ નથી. લોકો આત્માને પ્રમાતા કહે છે, પરંતુ તેની સિદ્ધિમાં કોઈ પ્રમાણ નહિ હોવાથી તે અવસ્તુ રૂપ છે. હું સુખી છું, હું દુઃખી છું. વિગેરે જે પ્રતીતિ થાય છે તે તો હું ગૌર છું, હું શ્યામ છું. ઇત્યાદિ પ્રતીતિ શરીરના કારણથી જ થાય છે. આત્માની સિદ્ધિ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કરી શકાય તેમ નથી. અવ્યભિચારિ કોઈ પણ લિંગ કારણુ ન હોવાથી અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થતી નથી. આગમો પરસ્પર વિરોધિ હોવાથી તેને પ્રમાણ રૂપે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. એ પ્રમાણના અભાવથી પ્રમાતા પણ નથી. બાહ્ય પદાર્થ રૂપ પ્રમેય પણ નથી. પ્રમાણ કે જેને લોકો સ્વ-પર-પ્રકાશક જ્ઞાનરૂપ માને છે. તે પણ માનવાની જરૂર નથી. કેમકે પ્રમાણ વડે સિદ્ધ કરવાના પ્રમેયનો જ અભાવ છે, ત્યારે પ્રમાણ શા માટે માનવું? પ્રમાણના અભાવમાં પ્રમિતિ પણ નથી. એથી સર્વ જગત્ શૂન્ય છે. એમ સ્વીકારવું તેજ શ્રેષ્ઠ છે.”

પ્રમાણ વિના પ્રમેયનો વ્યવહાર કોઈ રીતે નહિ થઈ શકતો હોવાથી સમસ્ત દર્શનકારો પોતાના પક્ષની સિદ્ધિ માટે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વિગેરે પ્રમાણો આપે છે, પરંતુ શૂન્યવાદીઓ

પ્રમાણુ આપવા આવે તો શૂન્યવાદની માન્યતા ઉપહાસપાત્ર બને છે, પ્રમાણુ વિના જ શૂન્યવાદ માનવા ઇચ્છે તો તેને અપ્રમાણુ ગણી પ્રામાણિકો ઉપેક્ષા કરે છે. પોતાના સિદ્ધાંતથી શૂન્યવાદની સિદ્ધિ કરવા ઇચ્છે તો તે આગમ પ્રમાણુ છે કે અપ્રમાણુ ? એમાં શો નિર્ણય ? આગમમાં પ્રમાણુ ઠરાવવા જ શૂન્યવાદની કલ્પના મિથ્યા ઠરે છે. આગમને અપ્રમાણુ જણાવવાથી તે શૂન્યવાદના સંબંધમાં કોઈ વિશ્વાસ ધારણુ કરી શકે નહિ. શૂન્યવાદને સ્થાપન કરવા એક પણ વાક્યનો ઉચ્ચાર કરવો તે શૂન્યવાદનો ભંગ કરે છે. કેમકે તે પ્રમેય છે. અને પ્રમેયને તો શૂન્યવાદિઓ સ્વીકારતા જ નથી.

શૂન્યવાદિઓની માન્યતામાં તેઓએ જે જે યુક્તિઓ જણાવી છે, તે તે શૂન્ય છે કે વસ્તુરૂપ છે ? એમ તેઓને પ્રશ્ન પૂછતાં પ્રત્યુત્તરમાં તેઓ શૂન્ય જણાવે તો તેવાં શૂન્ય વાક્યોથી કાંઈ પણ વિધિ અથવા નિષેધ થઈ શકતો ન હોવાથી 'મૌનજ રહેવું' સમુચિત છે.

શૂન્યવાદ સિદ્ધ કરવા માટે કહેલ યુક્તિઓને વસ્તુરૂપ માનવામાં આવે તો શૂન્યવાદની માન્યતા અસત્ય થાય છે. તત્ત્વચતુષ્ટયનું નિકારણુ કરવામાં આવેલી યુક્તિઓ પણ વિચારી જોતાં અયુક્ત છે. હું સુખી, દુઃખી ઇત્યાદિ પ્રતિતિઓ મુખ્યતાથી આત્માની વિદ્યમાનતામાં જ ઘટી શકે છે. હું ગૌર છું, હું શ્યામ છું. ઇત્યાદિ પ્રતીતિમાં 'હું' શબ્દને પ્રયોગ ગૌણરૂપે શરીરમાં કરવામાં આવેલ છે; જેમ રાજા

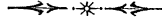
પોતાના સ્થાનમાં પોતાન પ્રિયપુત્રને સ્થાપન કરી પ્રબંધને કહે છે કે—આને અન્ય ન સમજતાં ‘ હું’ પોતેજ છું. ’ એમ સમજવું. આ સ્થળે હું’ શબ્દનો પ્રયોગ રાજામાં મુખ્યતાથી અને રાજપુત્રમાં ગૌણરૂપે થયેલ છે. તેવીજ રીતે હું’ દુઃખી, હું’ સુખી વિગેરે સ્થળે ‘ હું’ શબ્દનો પ્રયોગ મુખ્યતાથી અને હું’ ગૌર છું, હું’ શ્યામ છું. વિગેરેમાં ઉપચારથી થાય છે. એમ વ્યાજબી સમજાય છે. આવી રીતે માનસ પ્રત્યક્ષથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે. અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ વિચારીએ. રૂપ વિગેરેની ઉપલબ્ધિ જે પ્રત્યક્ષ માલૂમ પડે છે, તે સર્વ સકર્તૃક હોવી જોઈએ, કેમકે ક્રિયાપણું હોવાથી, છેદન, ભેદન, તાડન તર્જન વિગેરે ક્રિયાઓની જેમ. ઉપલબ્ધિનો કર્તા એજ આત્મા જાણવો જોઈએ. આ શરીરે પ્રયત્નવાળાનો આશ્રય કર્યો છે, કેમકે વિશિષ્ટ ક્રિયાનું આશ્રયપણું હોવાથી, રથની માફક; આ શરીરનો જે અધિષ્ઠાતા તેજ આત્મા, રથના અધિષ્ઠાતા સારથિની જેમ. આ શરીરનો લોકતા કોઈ હોવો જોઈએ, ભોગ્યપણું હોવાથી, અન્ન વિગેરેની જેમ. એવી રીતે અનુમાનથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. હવે આગમથી આત્માની વિદ્યમાનતાનો વિચાર કરીએ. પરસ્પર વિરોધિ આગમોને સર્વ કોઈ અપ્રમાણિક ગણે એ સ્તુત્ય છે. જે યોગમોના રચનાર આત્મપુરૂષ હોય તે આગમને પ્રમાણભૂત માનવું આવશ્યક છે, પરંતુ આપ્ત તેજ માની શકાય કે જે રાગ વિગેરે સમસ્ત દૂષણથી દૂર થયેલ હોય. તેવા આપ્ત પુરૂષે પ્રરૂલા આગમને પ્રમાણ માનવાથી પ્રમાતાની વિદ્યમા-

નતામાં શંકા રહેતી નથી. એ વિષયમાં વિશેષ વિવેચન આગળ 'જૈનદર્શન' માં કરવામાં આવશે.

બાહ્ય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે પૂર્વમાં બતાવેલી યુક્તિઓ પ્રમેયની સિદ્ધિમાં પણ ઉપયોગી થતી હોવાથી 'પ્રમેય પણ વસ્તુ છે.' એમ સ્વીકારવું જોઈએ. જે વડે પ્રમેયની સિદ્ધિ થાય તે જ પ્રમાણ કહેવાતું હોવાથી પ્રમેયની સિદ્ધિ સાથે પ્રમાણ પણ સિદ્ધ થાય છે. પ્રમાણની સિદ્ધિ થવાથી પ્રમિતિ પણ તેના રૂપ હોવાથી સિદ્ધ થાય છે. પ્રમાણનું સામાન્ય રૂપ હેય વસ્તુનો ત્યાગ, ઉપાદેય વસ્તુનો સ્વીકાર અને ઉપેક્ષણીયની ઉપેક્ષા છે. એ સિવાય અન્ય કંઈ નથી. આ ઉપરથી પ્રમાતા વિગેરે ચારને અવસ્તુરૂપ નહિ, કિન્તુ વસ્તુરૂપ માનવું એ જ યુક્તિયુક્ત છે.

નિવિકલ્પ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, અનુમાનના અંગભૂત હેતુમાં માનેલી ત્રિરૂપતા, અન્યાપોહ-વિગેરે ઐત્તર્યોની માન્યતા અવાંતર હોવાથી મુખ્ય પદાર્થોની સમાલોચનામાં અંતર્ભૂત થઈ જાય છે. તેથી જ ઉપેક્ષા કરવામાં આવી છે. ઐત્તર્યોના આચારની તથા દેવ વિગેરે તત્ત્વોની વિશેષ સમીક્ષા 'જૈનદર્શન' ના પ્રતિપાદનમાં કરીશું.

છટ્ટો પ્રસ્તાવ.

નૈયાયિક દર્શન.

નૈયાયિક મતના સાધુઓ વાંસના ઢંડને હાથમાં રાખે છે, દઢ કોપીન-લંગોટ પહેરી રાખે છે, સ્નાન કરી આખા શરીરે ભૂતિ-રાખ ચોળે છે, યજ્ઞોપવીત ધારણ કરે છે, કામળ ઓઠે છે. પાણી રાખવા કમંડળુ હાથમાં રાખે છે, પ્રાયે નીરસ આહાર ગ્રહણ કરે છે, બહુધા તેઓ વનવાસિ હોય છે; તુંબ, પાત્ર વિગેરે વૃક્ષના મૂળ ઉપર રાખવાનો તેઓનો આચાર હોય છે, કંદ, મૂળ, ફળ, પત્ર વિગેરેનું ભક્ષણ કરે છે, આતિથ્ય કરવાની ક્રિયામાં તેઓ બહુ કુશળ હોય છે. કેટલાક તે સ્ત્રીઓ સહિત વાનપ્રસ્થાવસ્થાનો અનુભવ કરે છે, જેઓ સન્યાસિ હોય છે તેઓને તે સ્ત્રીસંગથી તદ્દન દૂર જ રહેવાનું હોય છે; તેઓ પંચાગ્નિ-અનુષ્ઠાનમાં તત્પર હોય છે, હાથ અને જટામાં પ્રાણલિંગ રાખે છે, જેઓ તેઓના મંતવ્યો પ્રમાણે ઉત્તમ સંયમાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરે તેઓ નગ્ન રહે છે, પ્રાતઃકાળમાં દંત, પાદ વિગેરે શુદ્ધ કરી શિવનું ધ્યાન કરતા તેઓ શરીર ઉપર ત્રણ વાર ભસ્મનો સ્પર્શ કરે છે. તેઓને યજ્ઞમાન લોકો ખે હાથ બેડી ‘ૐ નમ શિવાય’ એમ કહે છે, તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓ ‘શિવાય નમઃ’ એમ કહે છે. તેઓનું એવું કથન છે કે-ખાર વરસ સુધી શૈવ-મતની દીક્ષા પાળ્યા પછી તેનો ત્યાગ કરીને કદાચ દાસી

દ્વાસત્વ સેવે તો પણ તેને અવશ્ય મુક્તિ મળી શકે છે. તેઓના મતમાં સૃષ્ટિનો સંહાર કરનાર, સર્વજ્ઞ જગત્કર્તા ઈશ્વર મનાય છે. તે ઈશ્વરના ૧૮ અવતારો માનવામાં આવે છે. ૧ નકુલી, ૨ શૌભ્યકૌશિક, ૩ ગાર્ગ્ય, ૪ મૈત્ર્ય, ૫ અકૌરુષ, ૬ ઈશાન, ૭ પારગાર્ગ્ય, ૮ કપિલાંડ, ૯ મનુષ્યક, ૧૦ કુશિક, ૧૧ અત્રિ ૧૨ પિંગલ, ૧૩ પુષ્યક, ૧૪ બૃહદ્દાર્ય, ૧૫ અગસ્તિ, ૧૬ સંતાન, ૧૭ રાશિકર અને ૧૮ વિદ્યાગુરુ. એ અઠાર ઈશ્વરના અવતાર છે. તેઓની પૂજા, પ્રણિધાન વિગેરે જિજ્ઞાસુઓએ તેઓના ત્રંથાથી બાણવી. તેઓના સર્વ તીર્થોમાં ભરતોને પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. દેવતાઓની સન્મુખ રહી નમસ્કાર કરવાનો તેઓના મતમાં નિષેધ છે, પરંતુ દેવની જમણી બાજુએ રહી નમસ્કાર કરવો જોઈએ. “ જેવી જેવી ભાવનાથી તે દેવનું ધ્યાન કરવામાં આવે, તેવું તેવું ધ્યાતાને ફળ થાય છે. ‘ યાદૃશી ભાવના યસ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ તાદૃશી ’ અર્થાત્ જેની જેવી ભાવના તેવી તેને સિદ્ધિ થાય છે.

“ વીતરાગં સ્મરન્ યોગી વીતરાગત્વમશ્નુતે ।

સરાગં ધ્યાયતસ્તસ્ય સરાગત્વં સુનિશ્ચિતમ્ ॥૧૥”

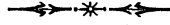
ભાવાર્થ:—“ વીતરાગનું સ્મરણ-ધ્યાન કરતો યોગી વીતરાગપણું મેળવે છે, રાગીનું ધ્યાન કરનાર અવશ્ય રાગીપણું પ્રાપ્ત કરે છે. ૧ ”

જેમ સ્ફટિકમણિ નીલ, પીત વિગેરે જેવી વસ્તુની સમીપમાં હોય તેવો તે બની બાય છે. તેમજ જે જે ભાવથી

ધ્યાન કરવામાં આવે, તેવા પ્રકારના ક્ષણને પ્રાપ્ત કરે છે એવી તેઓની માન્યતા છે. ઉપર્યુક્ત નૈયાયિક મતના આચારો જેવાજ વૈશેષિક દર્શનમાં પણ પ્રાયઃ સર્વે આચારો મળતા છે. નૈયાયિક દર્શનમાં અને વૈશેષિક દર્શનમાં પદાર્થોની માન્યતામાં ભિન્નતા છે. નૈયાયિક લોકો ૧૬ પદાર્થો માને છે, વૈશેષિક ૭ પદાર્થો કહે છે. નૈયાયિક ના મતમાં ૪ પ્રમાણુ માનવામાં આવ્યા છે, વૈશેષિક મતમાં ૨ બે પ્રમાણુ માનેલાં છે. છતાં પણ પરસ્પરનાં તત્ત્વોનો અંતર્ભાવ થઈ શકતો હોવાથી તે બન્ને મતમાં બહુ થોડો ભેદ જણાય છે. તેથી પ્રાયઃ એ બંને મત સમાનજ જણાય છે, તેઓના મતમાં ૧ શૈવ, ૨ પાશુપત, ૩ મહાવ્રતધર અને ૪ કાલમુખ્ય. એમ તપસ્વિઓના મુખ્ય ચાર ભેદ કહેવામાં આવે છે. ભરટ, લૈંગિક, તાપસ વિગેરે ગૌણ ભેદો છે. તેઓના મતની દીક્ષા આપવામાં ખાસ વર્ણોદિ વિભાગ દર્શાવવામાં આવ્યો નથી. જેઓને શિવમાં પરમભક્તિ હોય તે વ્રતિઓને ભરટ એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેઓના શાસ્ત્રોમાં નૈયાયિકોનેજ શિવમાં નિરંતર ભક્તિ હોવાથી 'શૈવ' કહેવામાં આવે છે. અને વૈશેષિકને પાશુપત નામથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે, એથીજ નૈયાયિક મત શૈવ મત કહેવાય છે. અને વૈશેષિક દર્શન પાશુપત દર્શનના નામથી કહી શકાય. અહિં સંક્ષેપથી તેમના આચારોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ તેઓના આચાર અંથો તપાસવા.

છટ્ટો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

સાતમો પ્રસ્તાવ.

નૈયાયિકમતના મૂળસૂત્રધાર અક્ષપાદઋષિ હોવાથી નૈયાયિક મત આક્ષપાદ એવા નામથી ઓળખાય છે. આ મતમાં શિવને ઈશ્વર માનેલા છે. તે શિવ જ પૃથ્વી, પર્વત વિગેરે પદાર્થોના કર્તા છે અને સૃષ્ટિના સંહારક પણ છે. એમ તેઓનું માનવું છે. ક્રૂત સૃષ્ટિની રચના જ માનવામાં આવે તો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થતો પદાર્થોનો સમૂહ સૃષ્ટિમાં સમાઈ શકે નહિ; માટે તેનો સંહાર પણ તેમનાથી જ માનવામાં આવ્યો છે. ન્યાયશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેની આ પ્રમાણે સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે:—

પૃથ્વી, પર્વત, સુધાકર, દ્વિનકર, મકરાકર વિગેરે સર્વ વસ્તુઓ બુદ્ધિમાન વ્યક્તિ વિશેષે બનાવેલી હોવી જોઈએ, કેમકે—તે કાર્યરૂપ છે, જ્યાં જ્યાં કાર્યપણું જોવામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં તેનો કર્તા પણ અવશ્ય હોય છે, જેમ ઘડામાં કાર્યપણું હોવાથી તેનો બુદ્ધિમાન કર્તા કુંભાર હોય છે; તેમ પૃથ્વી, પર્વત વિગેરે જગત્ની સઘળી વસ્તુઓનો પણ કર્તા અવશ્ય હોવો જોઈએ. અને જે જગત્કર્તા છે, તેનેજ ઈશ્વર બાણવો જોઈએ. જ્યાં જ્યાં બુદ્ધિમત્કર્તૃકતા (બુદ્ધિમાન કર્તા) નથી હોતી ત્યાં ત્યાં કાર્યપણું પણ નથી હોતું; જેમકે આકાશનો કોઈ કર્તા નથી, તો તે કાર્ય પણ નથી. પૃથ્વી વિગેરેમાં કાર્યપણું રહેલું છે, તેથી તેમાં બુદ્ધિમત્કર્તૃકતા પણ અવશ્ય સ્વીકારવી જોઈએ.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે અનુમાન પ્રમાણથી જગત્કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરી બતાવવા છતાં તેમાં દોષારોપણ કરનારની શંકાનું સમાધાન કરવાની તક લેવામાં આવે છે. જગત્કર્તા ન હોઈ શકે. એમ માનનારાઓ કદાચ એમ કહેવાનું સાહસ કરે કે— ‘ ઈશ્વર જગત્નો કર્તા ઘટી શકતો નથી. કેમકે શરીર નથી, જેમ આકાશને શરીર ન હોવાથી એ કાંઈ જગત્ની રચના કરી શકે નહિ. તેમ શરીરરહિત હોવાથી ઈશ્વર પણ જગત્ની રચના કરી શકે નહિ. ’ આણું કથન નૈયાયિકમતના અનભિજ્ઞ લોકો જ કરી શકે. પરંતુ તેવા વિપરીત અનુમાન કરનારને અમો (નૈયાયિકો) એટલું પૂછવા માગીએ છીએ કે, ‘ તમો ઈશ્વરરૂપ ધર્મિને પ્રતીત માનો છો કે અપ્રતીત ? અપ્રતીત કહેશો તો શરીર નહિ હોવા રૂપ હેતુ વ્યર્થ ઠરે છે. કદાચ ‘ પ્રતીત છે ’ એમ જણાવો, તો જે પ્રમાણથી તમને ઈશ્વરની પ્રતીતિ થાય છે, તે જ પ્રમાણથી ‘ પોતે જ ઉત્પન્ન કરેલા શરીરને ધારણ કરનાર ઈશ્વર છે. ’ એમ પણ જાણવું જ જોઈએ. એથી ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનવામાં કોઈ જાતની ક્ષતિ થતી નથી.

તે જગત્કર્તા ઈશ્વર પણ એક જ છે, કદાચ ઘણા ઈશ્વરોને જગત્કર્તા માનવામાં આવે તો એક ધીજાની વિમતિની સંભાવના રહે છે, અને એથી જગત્નું નિર્માણ યથાર્થ રીત્યા થઈ શકે નહિ. માટે જગત્ની રચના કરનાર ઈશ્વર એક જ છે. એમ માનવું શ્રેષ્ઠ છે.

તે ઈશ્વરને વ્યાપક માનવામાં આવે છે. જો ઈશ્વરને

વ્યાપક માનવામાં ન આવે તો ત્રણ જગત્માં રહેલા સઘળા પદાર્થોની રચના કેવી રીતે બની શકે ? તેથી જગત્કર્તા ઈશ્વર વ્યાપક છે એમ માનવું ઠીક છે.

તે જગત્કર્તા ઈશ્વર સર્વજ્ઞ છે. જો તેને સર્વજ્ઞ ન માનવામાં આવે તો સર્વ કાર્યોના કારણોનું વાસ્તવિક જ્ઞાન ન હોવાથી સમસ્ત જગત્નું નિર્માણ યથાયોગ્ય કેમ થઈ શકે ? જેમ કુંભાર વ્યાપક ન હોવાથી તે સઘળાં કાર્યો કરી શકતો નથી અને સર્વજ્ઞ ન હોવાથી—સર્વ કાર્યોના ઉપાદાન કારણનું જ્ઞાન ન હોવાને લીધે યથોચિત રીત્યા સઘળાં કામો બનાવી શકતો નથી; તેમ ઈશ્વરને પણ અવ્યાપક અને અસર્વજ્ઞ માનવામાં આવે તો તે પણ યથાસ્થિત રીત્યા સર્વ જગત્ની રચના કરવા સમર્થ થઈ શકે નહિ; એ સ્વાભાવિક છે. તેથી જગત્કર્તા ઈશ્વર વ્યાપક અને સર્વજ્ઞ છે. એવી માન્યતા અત્યુત્તમ છે.

‘અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં નિત્યમ્’ એવા નિત્યના લક્ષણથી યુક્ત જગત્કર્તા ઈશ્વર નિત્ય છે. એ જગદીશને જો અનિત્ય માનવામાં આવે તો એ જગદીશનો પણ અન્ય કર્તા માનવો પડે, અને તે પણ નિત્ય કે અનિત્ય ? એવી પ્રશ્નપરંપરા ઊઠતાં અનવસ્થા દોષ આવી જાય; માટે જગત્કર્તા ઈશ્વરને નિત્ય માનવો ઉચિત છે.

તે જગત્કર્તા જગદીશ સર્વ કાર્યો કરવા સમર્થ છે. કેમકે—

“ અજ્ઞો જન્તુરનીશોઽયમાત્મનઃ સુસ્વ—દુઃસ્વયોઃ ।

ઈશ્વરપ્રેરિતો ગચ્છેત્ સ્વર્ગં વા શ્વપ્તમેવ વા ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અલ્પજ્ઞ એવો આ જીવ પોતાનાં સુખ-દુઃખની પ્રાપ્તિમાં પોતે અસમર્થ છે. ઈશ્વરની પ્રેરણાથી સ્વર્ગ અથવા નરકમાં જાય છે.

(આ નૈયાયિકમતની સમાલોચના આગળ ઉપર કરવામાં આવશે.)

નૈયાયિક મતમાં માનેલાં તત્ત્વો.

“ પ્રમાણ-પ્રમેય-સંશય-પ્રયોજન-વૃષ્ટાન્ત--સિદ્ધાન્તા-વચય-તર્ક-નિર્ણય--વાદ--જલ્પ-વિતણ્ડા--હેત્વાભાસ-છલ-જાતિ-નિગ્રહસ્થાનાનાં તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃશ્રેયસાધિગમઃ । ”
એ અક્ષપાદઋષિના મૂળ સૂત્રનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે.—
પ્રમાણ ૧, પ્રમેય ૨, સંશય ૩, પ્રયોજન ૪, વૃષ્ટાન્ત ૫, સિદ્ધાન્ત ૬, અવચય ૭, તર્ક ૮, નિર્ણય ૯, વાદ ૧૦, જલ્પ ૧૧, વિતંડા ૧૨, હેત્વાભાસ ૧૩, છલ ૧૪, જાતિ ૧૫, નિ-ગ્રહસ્થાન ૧૬. એ ૧૬ પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પ્રમાણ વિગેરે પદાર્થોનું સામાન્ય સ્વરૂપ.

પદાર્થોની ઉપલબ્ધિના કારણને પ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. તે કારણો બે પ્રકારનાં છે. ૧ જ્ઞાનસ્વરૂપ, અને ૨ અચેતન. નૈયાયિક મતમાં મનને પણ ઈન્દ્રિય તરીકે માનેલ છે. એથી છ ઈન્દ્રિયોની સાથે સંયોગરૂપ સંબંધ, આલોક વિગેરે અને ધૂમ વિગેરે લિંગો, અને શબ્દાદિક અચેતનને પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોવાથી પ્રમાણરૂપ મનાય છે. ‘ઘડાને હું જાણું છું.’ એવા ચિંત-

વનમાં ' આ ઘડો છે. ' એવા પ્રકારનું જ્ઞાન કારણરૂપ હોવાથી જ્ઞાનને પણ પ્રમાણુ માનવામાં આવે છે. ૧. પ્રમાણુથી જાણવા લાયક પદાર્થને પ્રમેય કહેવામાં આવે છે. ૨. આ શું લાકડું છે અથવા પુરુષ છે ? એવા પ્રકારના જ્ઞાનને સંશય કહેવામાં આવે છે. ૩. સાધ્ય જે અભીષ્ટવસ્તુ તે પ્રયોજન. ૪. વાદિ અને પ્રતિવાદિ બંનેને સમ્મત પદાર્થ તે દ્વંદ્વ. ૫. સિદ્ધાંતનું લક્ષણ આગળ કહેવામાં આવશે. ૬. અનુમાનના અંગભૂત પ્રતિજ્ઞા, હેતુ વિગેરે અવયવ ૭. સંદેહ થવા પછી અન્વયધર્મનું ચિન્તન તે તર્ક ૮. આ લાકડું છે, પુરુષ નથી એવો નિશ્ચય તે નિર્ણય. ૯. નિર્ણયને માટે વિચાર તે વાદ ૧૦. ખીજાઓને જીતવાની ઇચ્છાથી જે વિવેચન કરવું તે જલ્પ ૧૧. પોતાનો પક્ષ સ્થાપ્યા વિના યદ્વાતદ્વા યોલયું તે ત્રિંતકા ૧૨. ખોટા જે હેતુ તે હેત્વાભાસ ૧૩. ખીજાના વચનને અન્યથા કરવા માટે વિકલ્પો ઉત્પન્ન કરવા તે છલ ૧૪. ખોટા દૂષણોનો આરોપ કરવો તે ભતિ ૧૫. જે પ્રકારે કહેવાથી વક્તા નિગૂહીત થાય તે નિઘ્રહસ્થાન ૧૬.

૧૬ પદાર્થોનું વિશેષ સ્વરૂપ.

પ્રત્યક્ષપ્રમાણ.

પ્રત્યક્ષ ૧, અનુમાન ૨, ઉપમાન ૩, શબ્દ અથવા આગમ ૪ એ ચાર પ્રમાણો મનાય છે. ' ઇન્દ્રિયાર્થસન્નિકર્ષોત્પન્ન જ્ઞાનમવ્યપદેશ્યમવ્યભિચારી વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્યક્ષમ્ ' આ સૂત્રમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુનું લક્ષણ જણાવવામાં આવ્યું છે.

તેનો આશય આ પ્રમાણે છે:—ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત રૂપ વિગેરેની સાથે ઈન્દ્રિયોના સન્નિકર્ષ (સંબંધ) થી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. ઈન્દ્રિયો સાથે છ પ્રકારનો સંબંધ માનવામાં આવે છે.

ઈન્દ્રિયની સાથે દ્રવ્યના સન્નિકર્ષને સંયોગસંબંધ કહેવામાં આવે છે. જેમકે ઘડાને આંખની સાથે સંયોગ થવાથી જે જ્ઞાન થાય તેને પ્રત્યક્ષ કહી શકાય. અહિં ઘડાંરૂપ દ્રવ્યનો આંખરૂપ ઈન્દ્રિયની સાથે જે સંબંધ થાય, તે ‘ સંયોગ સંબંધ ’ કહેવાય. ૧.

ઘડા વિગેરેમાં રહેલ રૂપ વિગેરે ગુણોના પ્રત્યક્ષમાં આંખને રૂપ વિગેરેની સાથે ‘ સંયુક્તસમવાય ’ નામનો સંબંધ માનવામાં આવે છે. જેમકે આંખની સાથે સંયુક્ત થએલા ઘટમાં રૂપ વિગેરે ગુણો સમવાય સંબંધથી રહેલ છે. ૨.

આંખની સાથે સંયુક્ત થએલા ઘટ વિગેરે પદાર્થોમાં રૂપ વિગેરે ગુણો સમવાય સંબંધથી રહેલ છે. અને રૂપ વિગેરે ગુણોમાં રૂપત્વ વિગેરે જાતિ પણ સમવાય સંબંધથી રહેલ છે, તેથી રૂપ વિગેરે ગુણોની રૂપત્વ વિગેરે જાતિના પ્રત્યક્ષમાં ‘ સંયુક્ત સમવેત સમવાય ’ નામનો સંબંધ મનાય છે. ૩.

શ્રોત્ર (કાન) રૂપ આકાશમાં શબ્દગુણ સમવાયસંબંધથી રહેલ હોવાથી શબ્દના પ્રત્યક્ષમાં ‘ સમવાય સંબંધ ’

માનવામાં આવે છે. આ મતમાં શબ્દને આકાશનો ગુણ માનેલો છે. ૪.

શ્રોત્ર (કાન) રૂપ આકાશમાં શબ્દ, સમવાયસંબંધથી રહે છે, અને શબ્દમાં શબ્દત્વ ભતિ પણ સમવાયસંબંધથી રહે છે. તેથી શબ્દમાં રહેલી શબ્દત્વ ભતિને પ્રત્યક્ષ કરવામાં ' સમવેતસમવાય ' નામનો સંબંધ કારણભૂત મનાય છે. ૫

અભાવના પ્રત્યક્ષ કરવામાં ' વિશેષણુવિશેષ્યભાવ ' એ નામનો સંબંધ માનવામાં આવે છે. ૬

વિશેષણોની સાર્થકતા.

ઉપર જણાવેલ છ પ્રકારના સંનિકર્ષ (સંબંધ) થી પદાર્થો પ્રત્યક્ષ થાય છે. એથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. ' નિકર્ષ ' શબ્દનો પણ સંબંધ અર્થ થતો હોવા છતાં 'સ' પદ, એ છ પ્રકારના સંબંધનું ગ્રહણ કરવા માટે જોડવામાં આવ્યું છે.

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવાનો કેમ.

પ્રથમ આત્મા મનની સાથે જોડાય છે, પછી મન ઈન્દ્રિયોની સાથે અને ઈન્દ્રિયો પદાર્થની સાથે જોડાય છે; ત્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના લક્ષણ માટે ઉપર ટાંકવામાં આવેલ સૂત્રમાં ' જ્ઞાન ' પદ, સુખ અને અજ્ઞાન વિગેરેની નિવૃત્તિ માટે મૂકવામાં આવ્યું છે. સુખ, આહ્લાદ વિગેરે

સ્વરૂપથી ગ્રાહ્ય છે અને જ્ઞાન એ પદાર્થોનું પરિચ્છેદક હોવાથી ગ્રાહક છે. એમ સુખ વિગેરેમાં અને જ્ઞાનમાં તફાવત છે.

‘ અવ્યપદેશ્ય ’ પદની સાર્થકતા—જેમાં નામ વિગેરેની ઉત્પન્ના ન હોય તેને અવ્યપદેશ્ય કહેવામાં આવે છે. વ્યપદેશ્ય (શબ્દ) નો શ્રવણેન્દ્રિયની સાથે સંબંધ થવાથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને ‘ પ્રત્યક્ષ ’ નહિ કહેતાં શાબ્દિક જ્ઞાન કહેવું જોઈએ. જેમ કાનથી “ ગો ” શબ્દ સાંભળ્યા પછી ‘ આ ગાય છે ’ એવા પ્રકારના ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનમાં શબ્દ અને ઈન્દ્રિય બન્ને કારણ હોવા છતાં પણ એમાં શબ્દનું વિશેષ પ્રાધાન્ય હોવાથી શાબ્દજ્ઞાન ગણાવું જોઈએ. તેને ‘ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ’ ન કહેવું. એવા આશયથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના લક્ષણમાં ‘ અવ્યપદેશ્ય ’ પદ મૂકવામાં આવ્યું છે.

‘ અવ્યમિચારી ’ વિશેષણની સાર્થકતા—જે વસ્તુના અભાવમાં જે વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાન ‘ વ્યભિચારિજ્ઞાન ’ ના નામથી ઓળખાય છે. જેમ છીપ દેખવાથી રૂપાનું જ્ઞાન, ઝાંઝવા જેવાથી જળનું જ્ઞાન, દોરડી દેખવાથી સર્પનું જ્ઞાન, વિગેરે. એવા વ્યભિચારિ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન કહી શકાય. એમ સૂચવવા લક્ષણકારે લક્ષણસૂત્રમાં ‘ અવ્યમિચારી ’ પદ મૂક્યું છે.

‘ વ્યવસાયાત્મક ’ પદની સાર્થકતા—વ્યવસાય-વિશેષ એથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને વ્યવસાયાત્મક યા નિશ્ચાત્મક જ્ઞાન

કહેવામાં આવે છે. આ પદ મૂકવાથી-વિશેષણ આપવાથી સંશયાદિ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન તરીકે માનવાનો નિષેધ કરવામાં આવે છે.

પ્રકારાંતરથી સૂત્રની વ્યાખ્યા.

અવ્યપદેશ્ય-નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અને વ્યવસાયાત્મક-સવિકલ્પજ્ઞાન એ બે સિવાય બાકીનાં વિશેષણો જ્ઞાનનાં સમ-જવાં. પૂર્વની વ્યાખ્યામાં ઈંદ્રિયો અને પદાર્થોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને અવ્યપદેશ્ય, બ્રાન્તિરહિત, અવ્યભિચારી રૂપે માનવું, તેને જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણતું ક્ષણ કહેવામાં આવે છે. ત્યારે આ બીજી વ્યાખ્યામાં ઈંદ્રિયો અને પદાર્થોના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતા અવ્યભિચારી જ્ઞાનને ‘પ્રત્યક્ષ’ પ્રમાણતું ક્ષણ માનવામાં આવે છે. તે જ્ઞાન ૧ અવ્યપદેશ્ય, (નિર્વિકલ્પ) અને ૨ વ્યવસાયાત્મક (સવિકલ્પ) એમ બે પ્રકારનું છે. જેને જૈનો નિરાકાર અને સાકારના નામથી ઓળખે છે.

તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના અયોગિ પ્રત્યક્ષ ૧, અને યોગિપ્રત્યક્ષ ૨ એવા બે ભેદો છે. તેમાંથી ઈંદ્રિયો અને પદાર્થોના સંનિકર્ષથી આપણા જેવા (અયોગિ) ને ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને ‘અયોગિ પ્રત્યક્ષ’ કહેવામાં આવે છે. તેના નિર્વિકલ્પ ૧, અને સવિકલ્પક ૨. એ બે ભેદો છે. જે વસ્તુની સામાન્યથી ઓળખાણ કરાવે તે નિર્વિકલ્પક ૧ અને જે વસ્તુનો વિશેષ પરિચય કરાવે તે સવિકલ્પકજ્ઞાન. જેમ આ દેવદત્ત છે, આ દેવેંદ્રકુમાર છે.

દેશ, કાળ, સ્વભાવથી દૂર રહેલા અર્થને જે ગ્રહણ કરે તે યોગિપ્રત્યક્ષ ગણાય છે. તેના યુક્તયોગિપ્રત્યક્ષ ૧, અને યુંબનયોગિ પ્રત્યક્ષ ૨ એવા બે ભેદો છે. તેમાંથી યોગધર્મ વિગેરેની સહાયતા પૂર્વક, આત્મા અને અંતઃકરણના સંયોગથી, બાહ્ય પદાર્થના સંયોગની અપેક્ષા રાખ્યા વિના, સમાધિમાં એકાગ્રતા રાખનાર પુરૂષને જે જ્ઞાન થાય તે 'યુક્તયોગિપ્રત્યક્ષ' કહેવાય છે. આવું જ્ઞાન પણ નિર્વિકલ્પ ગણાય છે. કેમકે વિકલ્પ અવસ્થામાં સમાધિની એકાગ્રતા થઈ શકતી નથી. આ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન ઉત્કૃષ્ટ યોગિ સિવાય અન્યને હોતું નથી.

સમાધિની અવસ્થામાં આત્મા, મન વિગેરેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા રૂપ વિગેરેના જ્ઞાનને 'યુંબનયોગિપ્રત્યક્ષ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. યુક્તયોગિઓને વિચારણા કર્યા વિના જ સર્વદા સર્વ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે યુંબનયોગિઓને વિચાર કરવાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. અને તે નિર્વિકલ્પ સવિકલ્પ બંને પ્રકારનું હોય છે. એમ બંને જ્ઞાનમાં તફાવત છે.

અનુમાન પ્રમાણ.

'તત્પૂર્વકં ત્રિવિધમનુમાનં પૂર્વવત્, શેષવત્, સામાન્યતો દૃષ્ટં ચ' પદાર્થની ઉપલબ્ધિ સ્વરૂપ, બ્રાન્તિરહિત, નિશ્ચયાત્મક પ્રત્યક્ષ, ધૂમ વિગેરે લિંગના દર્શનથી અને વ્યાપ્તિના સ્મરણ વિગેરેથી થતા અગ્નિ વિગેરેના જ્ઞાનને અનુમાન કહેવામાં આવે છે.

વિવેચન-ધૂમ વિગેરે લિંગ, અને અગ્નિ વિગેરે લિંગીને પહેલાં અનેક સ્થળે જોયા પછી પર્વત વિગેરે સ્થળમાં ધૂમ દેખવાથી ' આ સ્થળમાં અગ્નિ અવશ્ય હોવો જોઈએ ' કેમકે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય છે, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ જરૂર હોય છે, આવા પ્રકારના પ્રતિભાસ (જ્ઞાન) ને અનુમાન કહેવામાં આવે છે. એ અનુમાન ત્રણ પ્રકારનાં છે. ૧ પૂર્વવત્-અન્વયિ અનુમાન, ૨ શેષવત્-કેવલ વ્યતિરેકિ અનુમાન, ૩ સામાન્યતો દૃષ્ટ-અન્વયિ વ્યતિરેકિ અનુમાન.

એ સૂત્રનો બીજી રીતે અર્થ.

પક્ષસત્ત્વ ૧, સપક્ષસત્ત્વ ૨, વિપક્ષસત્ત્વ ૩, અબાધિતત્ત્વ ૪ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્ત્વ ૫ એ પાંચ રૂપો જે હેતુમાં હોય તે હેતુ સાથે સમજવામાં આવે છે. પર્વત વિગેરે પક્ષમાં ધૂમ વિગેરે હેતુની વિદ્યમાનતા એ પૂર્વવત્ અનુમાન ૧, મહાનસ (રસોડું) વિગેરે સપક્ષમાં હેતુની વિદ્યમાનતા એ શેષવત્ ૨, તળાવ વિગેરે વિપક્ષમાં ધૂમ વિગેરે હેતુનું ન રહેવું એ સામાન્યતો દૃષ્ટમ્ ૩. અબાધિતત્ત્વ અને અસત્પ્રતિપક્ષત્ત્વ એ ઉપરથી (ચકારથી) સમજવા જોઈએ.

કેવળ અન્વયિ અનુમાન.

જેમ કે સર્વ વસ્તુ પ્રમેય છે, વાચ્ય હોવાથી. અહિં સર્વને પક્ષ કરવાથી દૃષ્ટાંત મળતું નથી. આવા અનુમાનને

અન્વયિ અનુમાન કહેવામાં આવે છે. બીજી રીતે વસ્તુનો કોઈ વિપક્ષ જેમાં ન હોઈ શકે. જેમ કે ધર્મ, અધર્મ, સ્વર્ગ, નરક વિગેરે પદાર્થો કોઈકને પ્રત્યક્ષ છે, પ્રમેય હોવાથી, કરતલ (હથેળી) ની માફક. અહિં કોઈ એકના પ્રત્યક્ષને સાધ્યરૂપ માનવાથી વસ્તુનો કોઈ વિપક્ષ નથી, આવું અનુમાન પણ ' અન્વયિ ' એવા નામથી ઓળખાય છે.

કેવળ વ્યતિરેકિ અનુમાન.

સપક્ષના અભાવવાળા અનુમાનને ' વ્યતિરેકિ ' એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે. ઉદાહરણ—સર્વ કાર્ય સર્વરૂં કયું હોવું જોઈએ, કદાચિત્ક હોવાથી, જ્યાં જ્યાં સર્વરૂં કર્તૃકતા નથી હોતી; ત્યાં ત્યાં કદાચિત્કતા પણ નથી હોતી. જેમકે—આકાશ વિગેરે. આ અનુમાનમાં સર્વને પક્ષ કરવાથી સપક્ષનો અભાવ છે. ઉદાહરણ ૨ જી. જીવતું શરીર ચૈતન્યસહિત હોય છે; પ્રાણાદિમત્ત્વ હોવાથી, જ્યાં જ્યાં ચૈતન્યસહિતપણું નથી હોતું; ત્યાં ત્યાં પ્રાણાદિમત્ત્વ પણ નથી હોતું. જેમ કે ઘટ, પટ, સ્તંભ વિગેરેમાં.

અન્વયિ-વ્યતિરેકિ.

જે અનુમાનમાં સપક્ષ અને વિપક્ષ બન્ને હોય, તેવા અનુમાનને ' અન્વયિ-વ્યતિરેકિ ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. જેમકે—આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમવાળો હોવાથી, જ્યાં જ્યાં ધૂમ હોય, ત્યાં ત્યાં અગ્નિ પણ અવશ્ય હોય છે.

જેમ રસોડા વિગેરેમાં જોવામાં આવે છે. અને જ્યાં જ્યાં અગ્નિ નથી હોતો, ત્યાં ત્યાં ધૂમ પણ નથી હોતો. જેમ નદી, કુવા, તળાવ વિગેરેમાં અહિં સપક્ષ અને વિપક્ષ બન્ને છે.

‘ પૂર્વવત ’ નો બીજો અર્થ.

કારણ ઉપરથી કાર્યનું અનુમાન કરવું તે પૂર્વવત. જેમકે—આ મેઘ વૃષ્ટિને અવશ્ય ઉત્પન્ન કરનાર થવા જોઈએ. કેમકે—ગંભીર ગર્જરવ, વીજળીનું વારંવાર થવું, મેઘની ઉન્નતદશા, શ્યામકાંતિ વિગેરે વરસાદનાં ચિહ્નો માલૂમ પડે છે. જે જે મેઘ આવા પ્રકારના સ્વરૂપવાળો હોય છે, તે તે સર્વ વૃષ્ટિના ઉત્પાદક જોવામાં આવે છે. પૂર્વના મેઘોની જેમ.

કોઈક એમ શંકા કરે કે—‘ આવા મોટા મેઘ પણ કદાચિત્ વૃષ્ટિના ઉત્પાદક થતા નથી. તેથી આવો નિશ્ચય કેમ કરી શકાય ? ’ તો તેના પ્રત્યુત્તરમાં સમજવું કે—તેમાં સારી રીતે કારણનું જ્ઞાન કર્યા વિના કાર્યના અનુમાન પર આવનાર પુરૂષનો દોષ ગણી શકાય. કેમકે નિશ્ચિત કારણો જાણી તે ઉપરથી કરેલું કાર્યનું અનુમાન અસત્ય થઈ શકતું નથી.

‘ શેષવત ’ નું અન્ય સ્વરૂપ.

કાર્ય ઉપરથી કારણનું અનુમાન કરવું તે ‘ શેષવત ’ અનુમાન. જેમકે આ નદીમાં વરસાદનું કાર્ય—જલ્દીથી પાણીનું પૂર આવવું, ફળ, ફૂલ, પત્ર, કાળું વિગેરેના સમૂહનું આવવું,

વિગેરે જોવામાં આવે છે. તેથી અહિં વરસાદ વરસવા રૂપ કારણ બન્યું હોવું જોઈએ. બીજી નદીઓની જેમ.

‘ સામાન્યતો દષ્ટમ્ ’ નું સ્વરૂપ.

કાર્ય અથવા કારણ સાથે બિલકુલ સંબંધ ન ધરાવનાર હેતુઓથી સાધ્યનો નિશ્ચય કરવો. એ ‘ સામાન્યતો દષ્ટ ’ નામનું અનુમાન કહેવાય છે. જેમકે બગલાં વિગેરે જળચર પક્ષિઓને ન છોડનાર આ પ્રદેશ, જલાશયવાળો હોવો જોઈએ. કેમકે બગલાં વિગેરેની સ્થિતિ અહિં જોવામાં આવે છે. બીજા જોએલા જલાશયોની જેમ. અથવા કોઈ વૃક્ષ ઉપર સૂર્યને જોયા પછી બીજે પર્વત વિગેરે પ્રદેશ ઉપર સૂર્યને જોઈ તેની ગતિનું અનુમાન કરવું. અથવા આ સમયે આંખા ફળેલા હોવા જોઈએ, તેમાં આંખાપણું હોવાથી, જોએલા બીજા આંખાઓની જેમ. એ વિગેરે પ્રકારના અનુમાનને ‘ સામાન્યતો દષ્ટ ’ એવા નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

જુદી વ્યાખ્યા.

પૂર્વ પ્રતિપત્તિની માફક જે પ્રતિપત્તિ થાય તેને ‘ પૂર્વવત્ ’ અનુમાન કહી શકાય. જેમકે સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્રેષ, પ્રયત્ન વિગેરે ગુણો એક દ્રવ્યના આશ્રિત હોવા જોઈએ, ગુણો હોવાથી રૂપ વિગેરે ગુણોની જેમ.

પ્રસક્તનો નિષેધ કરવાથી અને અન્યત્ર પ્રસક્તિનો અસંભવ હોવાથી બાકી રહેલાનું જે જ્ઞાન થાય, તે ‘ શેષવત્ ’

અનુમાન. ઉદાહરણ—સુખ, દુઃખ વિગેરેમાં ગુણત્વ હોવાથી કોઈ પણ આશ્રય વિના તો રહી શકે નહિ. શરીર વિગેરેને તો ગુણોના આશ્રયરૂપે માની શકાય નહિ કેમકે—શરીરના ગુણો રૂપ વિગેરે છે તે તો સર્વને પ્રત્યક્ષ છે. સુખ, દુઃખ વિગેરે ગુણોનું માનસિક પ્રત્યક્ષ તો ફક્ત આત્માનેજ થાય છે. એથી સુખ, દુઃખ વિગેરે શરીરના વિશેષ ગુણો છે. એમ કેમ કહેવાય ? ઇંદ્રિયોના કે વિષયોના પણ ગુણુ તરીકે તે સુખ, દુઃખ વિગેરેને કબૂલ કરી શકાય તેમ નથી. કેમકે ઇંદ્રિયોના ક્ષીણ થયા પછી પણ તે ગુણોનું સ્મરણ થઈ આવે છે, તેમજ વિષયો નષ્ટ થયા પછી પણ તે ગુણો અનુભવગોચર થઈ શકે છે. આમ જ્યારે બીજા કોઈ આધારરૂપ દ્રવ્યનો સંભવ નથી, ત્યારે શેષ રહેલ આત્માને જ સુખ, દુઃખ વિગેરે ગુણોનો આશ્રય માનવો જોઈએ. અને તે આત્મા, શરીર અને વિષયો વિગેરેથી ભિન્ન હોવો જોઈએ. સુખ, દુઃખ વિગેરેનો આધાર હોવાથી, જે ‘આત્મા’ શબ્દથી વાચ્ય ન થતો હોય તે સુખ, દુઃખ વિગેરેનો પણ આધાર ન થઈ શકે. જેમ શરીર, વિષયો વિગેરે.

જે અનુમાનમાં ધર્મિ (પક્ષ) અને સાધનરૂપ ધર્મ પ્રત્યક્ષ હોય, પરંતુ સાધ્યરૂપ ધર્મ સર્વદા પરોક્ષ હોય; તે અનુમાન ‘ સામાન્યતો દૃષ્ટ ’ કહેવાય છે. જેમકે—ઈચ્છા વિગેરે ગુણો પરતંત્ર છે, ગુણરૂપ હોવાથી, રૂપ વિગેરેની જેમ. અહિં ઈચ્છા વિગેરે ધર્મી અને ગુણત્વરૂપ સાધનધર્મ એ બંને પ્રત્યક્ષ છે. અને પરતંત્રતા રૂપ સાધ્યધર્મનો આધાર સર્વદા અપ્રત્યક્ષ છે. અથવા જગત્નું વિચિત્રપણું, અસાધારણુ કારણને

લીધે હોવું નેઈએ; વિચિત્રપણું હોવાથી, ચિત્ર વિગેરેની વિચિત્રતાની જેમ.

અનુમાન-વ્યાખ્યા.

ઉપમાન પ્રમાણ.

જેમાં પ્રસિદ્ધ વસ્તુની સદશતા ઉપરથી અપ્રસિદ્ધ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે ઉપમાન પ્રમાણ કહેવાય છે. જેમકે—કોઈ એક પુરૂષે ગવય (રોઝ) ને ન ઓળખનાર મનુષ્યને ‘ગાયના જેવું રોઝ ભતિનું પ્રાણી જંગલમાં રહે છે’ એવી સમજણ આપી ‘રોઝ’ પ્રાણી લાવી આપવા કહ્યું. પછી તે મનુષ્ય તપાસ કરતાં ‘રોઝ’ પ્રાણીને, કહેલી ઉપમા ઉપરથી ઓળખી લઈ આવે, એમાં સાદૃશ્યજ્ઞાનથી સંજ્ઞા-સંજ્ઞિ સંબંધિ જે પ્રતિપત્તિ કરાવનાર થયું, તે જ ઉપમાન છે. આ પ્રમાણનો ‘આગમ’ પ્રમાણમાં સમાવેશ થઈ શકે નહિ, કેમકે ‘આગમ’ પ્રમાણનો ઉત્પાદક શબ્દ, ‘ઉપમાન’ પ્રમાણના સમયમાં પ્રયુક્ત થતો નથી.

આગમ પ્રમાણ.

શબ્દ વિગેરે સામગ્રી વિશેષથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને ‘શબ્દ’ અથવા ‘આગમ પ્રમાણ’ કહેવામાં આવે છે. સર્વ કોઈના શબ્દો નહિ, પરંતુ જે વચન આત્મપુરૂષના ઉપદેશરૂપ હોય તેને જ પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવે છે. આપ્ત પણ તે જ કહી શકાય કે જે સત્યવાદી હોય. સારાંશ એજ છે કે—

સત્યવાદિ આસ પુરૂષના ઉપદેશથી થતા જ્ઞાનને ' આગમ પ્રમાણ ' એવું નામ આપવામાં આવે છે.

પ્રમાણ પ્રકરણ.

પ્રમેય,

પ્રમાણોથી નિશ્ચિત કરેલા પદાર્થને ' પ્રમેય ' કહેવામાં આવે છે. તે આત્મા ૧, શરીર ૨, ઈન્દ્રિય ૩, અર્થ ૪, બુદ્ધિ ૫, મન ૬, પ્રવૃત્તિ ૭, દોષ ૮, પ્રેત્યભાવ ૯, ક્ષણ ૧૦, દુઃખ ૧૧ અને અપવર્ગ ૧૨. એમ બાર પ્રકારે મનાય છે. એમાંથી ' આત્મા ' જ્ઞેય છે, પછીના શરીર વિગેરે દશ હેય છે અને ' અપવર્ગ ' ઉપાદેય છે.

સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, પ્રયત્ન વિગેરેનો આધાર તે આત્મા, ૧; જોના દ્વારા ભોગ, ઉપભોગ વિગેરે ક્રિયા થઈ શકે છે, અર્થાત્ ભોગોને રહેવાતું સ્થાન તે શરીર, ૨; સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઈન્દ્રિયો ૩, સ્પર્શ ૧, રસ ૨, ગંધ ૩, રૂપ ૪, શબ્દ ૫. એ પાંચ અર્થ. અર્થના સ્વરૂપમાં પૃથ્વીનો મુખ્ય ગુણ ગંધ. જલનો મુખ્ય ગુણ રસ, તેજનો મુખ્ય ગુણ રૂપ, વાયુનો મુખ્ય ગુણ સ્પર્શ અને આકાશનો મુખ્ય ગુણ શબ્દ માનવામાં આવે છે. ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ આ ચાર ગુણોવાળી પૃથ્વી રૂપ, રસ અને સ્પર્શ એ ત્રણ ગુણોવાળું જળ, રૂપ અને સ્પર્શ એ એ ગુણોવાળું તેજ મનાય છે. વાયુમાં ફક્ત સ્પર્શ ગુણ અને શ્રોત્ર રૂપ આકાશમાં ફક્ત શબ્દ ગુણ રહેલો છે. ૪

બુદ્ધિ ઉપલબ્ધિ જ્ઞાન. એને ક્ષણિક માનવામાં આવે છે. એમાં ભોગ સ્વભાવ હોવાથી અને ભોગ સ્વભાવ સંસારતું કારણ હોવાથી એ બુદ્ધિને હેયમાં ગણેલી છે. ૫ ઈંદ્રિયો અને પદાર્થનો સંબંધ થવા છતાં જેનાવડે ઈંદ્રિયોના વિષયતું જ્ઞાન એક કાળમાં થતું નથી અને ઈંદ્રિયોની અપેક્ષા વિના ધણુ આંતરિક સુખ દુઃખની ઉપલબ્ધિ થાય છે તે જ મન. મનને આણુ અથવા સૂક્ષ્મ માનવામાં આવે છે છતાં તેનો વિષય સર્વત્ર છે, તેની ગતિ વાયુના વેગની જેમ ઉતાવળી છે અને તે નિત્ય છે. શુભ, અશુભ ફળના કારણભૂત મન, વચન, કાયાનો વ્યાપાર તે જ પ્રવૃત્તિ. સંસારપરિભ્રમણના કારણભૂત રાગ, દ્વેષ, મોહ વિગેરે દૂષણગણ તે દોષ કહેવાય અને દેહ, ઈંદ્રિય વિગેરે પૂર્વના સંઘાતતું ગ્રહણ કરવું તે પ્રત્યભાવ ૯. પ્રવૃત્તિના ગુણ-દોષથી ઉત્પન્ન થતું સુખ-દુઃખ તે ફળ ૧૦. પીડા અને સંતાપરૂપ તે દુઃખ, અનુકૂળ વેદનીય તે સુખ સુખ, અને દુઃખ અન્યોન્ય મિશ્રિત હોવાથી અહિં સુખતું સ્વરૂપ પણ બતાવ્યું છે. ૧૧ આત્યંતિક દુઃખોનો નાશ અથવા સર્વગુણોથી રહિત આત્મા તે જ અપવર્ગ (મોક્ષ). આ મોક્ષ પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી જ થાય છે. ૧૨

સંશય.

એક ધર્મિમાં ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના ધર્મો જોવાથી વિકલ્પ ઉપજે તે સંશય. આ સંશય, ધર્મિના સામાન્ય ધર્મોતું પ્રત્યક્ષ અને વિશેષ ધર્મો સ્મરણમાં હોવા છતાં પણ

પ્રત્યક્ષરૂપે ન જણાતા હોય ત્યારે ઉદ્ભવે છે. જેમ દૂર રહેલા મનુષ્ય જેવા જણાતા લાકડાને જોવાથી, લાકડાના અને મનુષ્યના સામાન્ય ધર્મો ઉંચાઈ પહોળાઈ વિગેરે પ્રત્યક્ષ થતાં, મનુષ્યના વિશેષ ધર્મો હાથ, પગ વિગેરે અને લાકડાના વિશેષ ધર્મો વાંકાપણું, પોલાણુ વિગેરે સ્મરણુમાં હોવા છતાં દૂરથી જોનારને પ્રત્યક્ષ ન દેખાવાથી 'આ લાકડું છે કે પુરૂષ ?' એવો સંશય ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રયોજન.

જેની વાંછાથી કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ થાય તે કર્તવ્યરૂપે ઇષ્ટ સાધ્ય વસ્તુને પ્રયોજન કહેવામાં આવે છે. પ્રમાણના ઉપન્યાસની પ્રવૃત્તિ પણ પ્રયોજનમૂલક છે. જે કે પ્રયોજન પ્રમેયમાં અન્તર્ગત થઈ જાય છે, તો પણ પૃથક્ દર્શાવવામાં શિષ્યોની બુદ્ધિના વિકાસનું કારણ ઉપસ્થિત થાય છે એમ સમજવું.

દષ્ટાંત

જેમાં સાધ્યધર્મ અને સાધનધર્મની વ્યાપ્તિનો નિર્ણય હોવાથી વાદિ, પ્રતિવાદિને વિવાદનો અવકાશ ન હોય અને જેના દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય થતો હોય તે ઉદાહરણ 'દષ્ટાંત' કહેવાય છે. જેમકે વનસ્પતિ ચેતનાવાળી હોય છે. વૃદ્ધિ વિગેરે સચેતનનાં ચિહ્નો હોવાથી, મનુષ્યની જેમ અહિં સચેતન સાધ્યધર્મ અને વૃદ્ધિ વિગેરે સામાન્યધર્મ એ બન્ને

મતુષ્યમાં નિર્ણીત કરેલ છે. એ સંબંધિ વાહિ-પ્રતિવાહિને વિવાહ ન હોવાથી, વસ્તુને નિશ્ચય કરાવવામાં દષ્ટાંત પણ જરૂરનું છે.

સિદ્ધાંત.

સર્વતંત્ર સિદ્ધાંત ૧, પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાંત ૨, અધિકરણ સિદ્ધાંત ૩, અને અભ્યુપગમ સિદ્ધાંત ૪, એમ સિદ્ધાંત ચાર પ્રકારના છે.

સર્વતંત્ર.

જે તંત્ર-શાસ્ત્રનો અર્થ સર્વ શાસ્ત્રોમાં એક સરખી રીતે સમ્મત હોય, જેમાં સર્વ શાસ્ત્રકારોની સમ્મતિ હોય, કોઈની પણ વિમત્તિ ન હોય, અને પોતાના શાસ્ત્રમાં એનો અધિકાર હોય તે સર્વતંત્ર સિદ્ધાંત કહેવાય છે. જેમકે-પ્રમાણ એ પ્રમેયનું સાધન છે, આંખ વિગેરે ઈન્દ્રિયો છે, શબ્દ વિગેરે ઈન્દ્રિયોના વિષયો છે. એમાં કોઈને વિવાહ ન હોવાથી તે સર્વતંત્ર સિદ્ધાંત કહી શકાય.

જે હકીકત સમાન શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ હોય અને અન્ય શાસ્ત્રમાં ન માનેલી હોય તે પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાંત. જેમકે 'ઈન્દ્રિયો, પૃથ્વી વિગેરે પાંચ ભૂતોથી ઉત્પન્ન થાય છે.' એવી માન્યતા નૈયાયિક અને વૈશેષિક બંને મતમાં પ્રસિદ્ધ છે, ત્યારે સાંખ્ય-લોકો પાંચ ભૂતથી ન માનતાં અહંકારથી ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ માને છે. અસત્કાર્યવાહિ નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો, કાર્યની

ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણમાં કાર્ય હોવાનું માનતા નથી, પરંતુ કારણ—સામગ્રી મળવાથી અસત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ હોવાનું માને છે. જેમ કે માટીમાં ઘડો ન હોવા છતાં માટી, દંડ, ચક્ર વિગેરે કારણ—સામગ્રી મળવાથી (નવીન) ઉત્પન્ન થાય છે. ‘ માટીમાં ઘડો વિદ્યમાન છે. ’ એવું માનવામાં આવે તો (અકિંચિત્કરી) કારણસામગ્રી વ્યર્થ થઈ જાય છે. તેથી પ્રથમ કાર્ય ન હોવા છતાં પણ પાછળથી કારણસામગ્રી મળવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ઉપર જણાવેલ અસત્કાર્યવાદથી વિરુદ્ધ પ્રકારનો સાંખ્ય લોકોનો સત્કાર્યવાદ છે. તેઓ (સત્કાર્યવાદિ-સાંખ્યલોકો) કહે છે કે—જો માટીમાં ઘડો વિદ્યમાન જ નથી, તો ઘડાની ઇચ્છા ધરાવતો મનુષ્ય માટીમાં શા સારૂ પ્રયત્ન કરે છે ? વસ્ત્રના તાંતણાઓ વિગેરેમાં શા માટે પ્રયાસ કરતો નથી ? આવા પ્રકારના વાદને ‘ પ્રતિતંત્ર સિદ્ધાંત ’ કહી શકાય.

અધિકરણસિદ્ધાન્ત

જેમાં એકની સિદ્ધિ કરવા જતાં બીજાની પણ સિદ્ધિ પ્રસંગથી થઈ જાય તે અધિકરણ સિદ્ધાંત. જેમકે—કાર્યત્વ હેતુથી પૃથ્વી, પર્વત વિગેરેમાં યુદ્ધિમાન કર્તાની સિદ્ધિ કરવા જતાં, તેવાં પ્રકારના કાર્યો બનાવવામાં અન્ય સમર્થ ન હોવાથી નિત્ય જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન વિગેરેના આધારભૂત તે વ્યકિત હોવી જોઈએ. એવી સિદ્ધિ પ્રસંગથી થઈ જાય છે.

અભ્યુપગમસિદ્ધાન્ત

પોતાને ઇષ્ટ ન હોય તોપણ આગ્રહથી અથવા

અમત્કાર બતાવવાની ખાતર કોઈ પણ પક્ષને સ્વીકારી તેને સમર્થન કરવામાં પ્રયાસ લેવામાં આવે તે ‘અભ્યુપગમ સિદ્ધાંત’ કહેવાય છે. જેમકે શબ્દમાં દ્રવ્યત્વ ન માનનાર નૈયાયિક, આગ્રહથી અથવા પોતાની બુદ્ધિમત્તા દર્શાવવા એમ કહે કે—શબ્દ ભલે દ્રવ્ય હોય, પરંતુ તે શું નિત્ય છે કે અનિત્ય ? આમાં પ્રથમ શબ્દમાં દ્રવ્યત્વ માની તેના નિત્યા-નિત્યત્વનો વિચાર કર્યો. એ અભ્યુપગમ સિદ્ધાંત છે.

અવયવ.

પ્રતિજ્ઞા ૧, હેતુ ૨, ઉદાહરણ ૩, ઉપનય ૪, નિગમ ૫ એ પાંચ અવયવોના લેહો છે. પક્ષધર્મ અને ધર્મિનું પ્રતિ-પાહન કરતું જે વાક્ય તે જ પ્રતિજ્ઞા. જેમકે ‘આ પર્વત અગ્નિવાળો છે. વિગેરે ૧. જે વચનથી સાધનનું ભાન થાય તે હેતુ. જેમકે ધૂમાડાવાળું હોય છે; તે તે સઘળું અગ્નિવાળું હોય છે, જેમકે રસોડું. આવાં ઉદાહરણો અન્વયિ ઉદાહરણ કહેવાય છે. ૨ જે અગ્નિવાળું ન હોય તે ધૂમવાળું પણ નથી હોતું. જેમકે—નદી, કૂવો, તળાવ વિગેરે. આવાં ઉદાહરણો વ્યતિરેકી કહી શકાય ? ૩ ઉપસંહાર દર્શાવનાર વચન ઉપનય ગણાય છે. જેમકે આ પર્વત ધૂમવાળો છે. ’વિગેરે ૪. જે વાક્યદ્વારા હેતુના ઉપદેશથી સાધ્યરૂપ ધર્મનો ઉપસંહાર કરાય તે નિગમ. જેમકે આ પર્વત ધૂમવાળો હોવાથી અગ્નિ-વાળો અવશ્ય હોવો જોઈએ. ૫

તકેં.

જ્યારે વસ્તુનું સ્વરૂપ સારી રીતે સમજી શકાતું ન

હોય, સંશય ઉત્પન્ન થતો હોય, ત્યારે તે સંશયનો નાશ કરી સત્ય સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવા વિચારક શક્તિથી બુદ્ધિ દોડાવવામાં આવે તે તર્ક. જેમકે-સાંજ સમયે જંગલમાં ગએલ કોઈ મનુષ્ય દૂરથી મનુષ્ય જેવા જણાતા ઝાડના ઠુંઠાને જોઈ વિચારે કે:—

“ અરણ્યમેતત્ સવિતાઽસ્તમાગતો

ન ચાધુના સમ્ભવતીહ માનવઃ ।

ધ્રુવં તદેતેન સ્વગાદિભાજા

ભાવ્યં સ્મરારાતિસમાનનામ્ના ” ॥૧॥

ભાવાર્થ:—આ જંગલ છે, સૂર્ય આથમી ગયો છે, હાલ અહિં મનુષ્ય સંભવતો નથી. તેથી નિશ્ચયે પક્ષિ વિગેરેથી યુક્ત એવું આ કામના શત્રુ-મહાદેવના સમાન નામધારી આ લાકડું-ઝાડનું ઠુંઠું (સ્થાણુ) જ હોવું જોઈએ.

નિર્ણય.

ઉપર જણાવેલ સંશયનાશક તર્ક કર્યા પછી જે નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થાય તે જ નિર્ણય. જેમકે આ લાકડું જ છે, મનુષ્ય નથી.

વાદ.

જેમાં વાદી અને પ્રતિવાદીના પક્ષ તથા પ્રતિપક્ષનું ગ્રહણ થાય તે વાદ. શિષ્ય (વાદિ), ગુરૂની સામે પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરે અને ગુરૂના પક્ષમાં-ગુરૂએ કરેલા અનુમાનમાં

દોષ દર્શાવી આપે, પરંતુ છલ, જાતિ વિગેરેનો ઉપયોગ ન કરે. આવી વાદકથા તત્ત્વનિર્ણય માટે થાય છે.

જલ્પ.

વાદી, પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સભાપતિ. એમ ચતુરંગી સભા સમક્ષ લાલ, પૂજા, ખ્યાતિ વિગેરેની ઇચ્છાવાળો પુરૂષ પોતાના જ્ય માટે અને બીજાઓને પરાસ્ત કરવા સારૂ જે વચન રચના કરવામાં આવે તે જલ્પ કહેવાય છે. તેમાં સાધનના ઉપાલંબને માટે છળ, જાતિ, નિગ્રહસ્થાનનો પણ ઉપયોગ કરાય છે. આ ઉપરની વાદકથાનો બીજો લેહ મનાય છે.

વિતંડા.

જે વાદમાં પોતાના પક્ષને સ્થાપન કર્યા વિના ફક્ત બીજાના પક્ષમાં જ દૂષણોનો વરસાદ વરસાવવામાં આવે તેને વિતંડાવાદ કહેવામાં આવે છે.

સારાંશ—સભાપતિ, જ્ય, પરાજ્ય, છળ, જાતિ, નિગ્રહ-સ્થાન વિગેરેની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ગુરૂ પૂર્વપક્ષ સ્વીકારી વાર્તાલાપનો પ્રારંભ કરે અને શિષ્ય, કરેલ પૂર્વપક્ષને ખંડિત કરી ઉત્તરપક્ષને સ્થાપે એવી ગોઠી વાદકથા ગણાય છે. ત્યારે જલ્પકથામાં તો જ્ય-પરાજ્ય કરવા માટે વાદી અને પ્રતિવાદી, સભ્ય અને સભાપતિ સમક્ષ પોતપોતાના પક્ષને સ્થાપન-સમર્થન કરવામાં છળ, જાતિ નિગ્રહસ્થાનનો ઉપયોગ કરીને પણ પૂર્વપક્ષ, ઉત્તરપક્ષ કરે છે. અને વિતંડાવાદમાં તો સ્વપ-

ક્ષને સ્થાપ્યા વિના ફક્ત પ્રતિપક્ષને આધિત કરવા યદ્રા તદ્રા વચનવિન્યાસ કરવાનું હોય છે.

‘ છળ, જાતિ, નિગ્રહસ્થાન દ્વારા પરપક્ષને દૂષિત કરવા એ સમજનોને શોભાકારક નથી. ’ આવા આક્ષેપોને નૈયાયિકો ગણુકારતા નથી. એટલું જ નહિં; પરંતુ તેઓ તો સન્માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે એવી રીતે પણ પરાજય કરવા એવી ખાસ માન્યતા ધરાવે છે. એમ તેઓના સિદ્ધાંતના નીચે ટાંકેલા શ્લોકો ઉપરથી સારી રીતે સ્પષ્ટ સમજશે.

“ દુઃશિક્ષિતકુતર્કીશલેશવાચાલિતાનનાઃ ।

શક્યાઃ કિમન્યથા જેતું વ્રિત્તણ્ડાટોપમણ્ડિતાઃ ? ॥૧॥

ગતાનુગતિકો લોકઃ કુમાર્ગે તત્પ્રતારિતઃ ।

મા ગાદિતિ છલાદીનિ પ્રાહ કારુણિકો મુનિઃ॥૨॥”

ભાવાર્થ :—દુઃખે શીખેલા કુતર્કોના અંશના લેશ માત્રથી વાચાળ મુખવાળા બનેલા, વિતંડાના આડંબર યા ગર્વથી વિભૂષિત થયેલા વાદિઓ શું બીજી કોઈ રીતે જીતી શકાય તેમ છે ? અર્થાત્ નથી. ‘ ગતાનુગતિક એવા આ જગતના લોકો તેઓથી ઠગાઈને કુમાર્ગમાં ન ચાલ્યા બન્યા ’ એવા આશયથી દયાળુ મુનિ (અક્ષપાદઋષિ) એ છળ વિગેરે (ઉપયોગમાં લેવા) કહ્યું છે. ૧-૨.

પરને પરાસ્ત કરવામાં ધર્મધ્વંસ વિગેરે દોષોને

અવકાશ ન હોવાથી આપત્તિદશામાં છળ વિગેરેથી પણ સ્વપક્ષ સ્થાપન કરવો. એવું તેઓ (નૈયાયિકો) નું મંતવ્ય હોવાથી જલ્પકથામાં ચરિતાર્થ કરે છે.

હેત્વાભાસ.

વાસ્તવિક (સત્ય) હેતુ ન હોવા છતાં તેના જેવો જેમાં આભાસ થતો હોય, તે હેત્વાભાસ કહેવાય છે. અસિદ્ધ ૧, વિરુદ્ધ ૨, વ્યભિચારિ ૩, બાધિત ૪, અને સત્પ્રતિપક્ષ ૫. એમ પાંચ પ્રકારના હેતુઓ કહેવાય છે.

જે હેતુ પક્ષમાં ન રહેતો હોય, તે હેતુ ' અસિદ્ધ ' કહેવાય છે. જેમકે—ઘટ દ્રવ્ય અરૂપી હોવાથી અહિં જણાવેલ 'અરૂપિપણુ' એ હેતુ (ઘડાને દ્રવ્યરૂપ સિદ્ધ કરવાના) પક્ષમાં રહેતો નથી. કેમકે ઘટદ્રવ્ય અરૂપિ નથી, પરંતુ રૂપી છે. તેથી તે અસિદ્ધ હેતુ ગણાય છે.

જે હેતુ વિપક્ષમાં રહેતો હોય અને સપક્ષમાં ન રહે, તેવા હેતુને ' વિરુદ્ધ ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. જેમકે શબ્દ નિત્ય છે, કાર્યત્વ હોવાથી. અહિં કાર્યત્વ હેતુ નિત્યત્વ રૂપ સાધ્યના વિપક્ષ—ઘટ વિગેરેમાં રહે છે, અને નિત્યત્વના સપક્ષ—આકાશ વિગેરેમાં રહેતો નથી. (નૈયાયિકની દષ્ટિએ આકાશ નિત્ય મનાય છે.) તેથી આ વિરુદ્ધ હેતુ કહી શકાય. ૨

પક્ષમાં, વિપક્ષમાં, સપક્ષમાં રહેનારા હેતુને 'વ્યભિચારી' ક-

હેવામાં આવે છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રમેયત્વ હોવાથી. અહિં જણાવેલ પ્રમેયત્વસ્વરૂપ હેતુ (પક્ષ)માં, સપક્ષ (ઘટ વિગેરે)માં અને વિપક્ષ (આકાશ વિગેરે)માં રહેતો હોવાથી ‘વ્યલિચારી’ કહેવાય. ૩.

પ્રત્યક્ષ, આગમ વિગેરે પ્રમાણોથી વિરૂદ્ધ જણાતા જે હેતુને પક્ષમાં પ્રવર્તાવવામાં આવે તેને કાલાત્યયાપદ્ધિટ (બાધિત) હેતુ કહેવામાં આવે છે. જેમકે—આ અગ્નિ ઉજ્જ્વળ નથી, કાર્યત્વ હોવાથી. અગ્નિ ઉજ્જ્વળ ન હોય એ પ્રત્યક્ષ અને આગમ બંને પ્રમાણોથી વિરૂદ્ધ હોવાથી આ બાધિત હેતુ કહેવાય. ૪.

જેના સાધ્યના અભાવને સાધનાર બીજો હેતુ વિદ્યમાન હોય, તે ‘સત્પ્રતિપક્ષ’ નામથી ઓળખાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, શ્રવણ (કાન) ને પ્રત્યક્ષ હોવાથી, અહિં ‘શબ્દનું અનિત્યપણું’ સાધવા મૂકેલ હેતુ ‘શ્રવણ પ્રત્યક્ષ’ છે, એથી વિરૂદ્ધ ‘શબ્દ નિત્ય છે, કાર્યત્વ હોવાથી.’ એમ જુદા હેતુથી સાધ્યનો અભાવ સાધી શકાતો હોવાથી ‘સત્પ્રતિપક્ષ’ કહી શકાય. અથવા બીજું ઉદાહરણ—‘આ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમવાળો હોવાથી.’ તેથી વિરૂદ્ધ ‘આ પર્વત અગ્નિથી રહિત છે, પાષાણમય હોવાથી.’ ઉપર પ્રમાણે અહિં પણ એક બીજાના હેતુઓ, એક બીજાના સાધ્યના અભાવે સિદ્ધ કરતા હોવાથી ‘સત્પ્રતિપક્ષ’ કહી શકાય.

છળ.

વાક્યછળ ૧, સામાન્ય છળ ૨ અને ઉપચાર છળ ૩. એમ

છળના ત્રણ ભેદ છે. જૂદા અભિપ્રાયથી કહેલા વચનને પોતાને અનુકૂળ કલ્પનાથી જૂદા અર્થમાં ઉતારી વાદિને પરાસ્ત કરવો તે વાક્યછળ કહેવાય છે. જેમકે—‘ નવી કામળ વાળો આ માણસ છે ’ એવા આશયથી નીકળેલ ‘ નવકમ્બલોડયમ ’ એવા વાક્યને વચનછળ કરનાર વાદી આવા અર્થમાં ઉતારે કે—આ મનુષ્ય ૯ નવ કામળ વાળો ક્યાંથી હોય ? જેને એક કામળ રાખવાની શક્તિ ન હોય; તેની પાસે નવ કામળ છે. એમ કેમ માની શકાય ?

સંભાવનાથી અતિપ્રસંગવાળા સામાન્ય ઉપન્યાસમાં હેતુપણું આરોપણ કર્યા પછી એનો જે નિષેધ કરવો તે સામાન્ય છળ કહેવાય છે. જેમકે ‘ અહો ! સ્વલ્પસૌ બ્રાહ્મણો વિદ્યાચરણસમ્પન્નઃ ’ ભાવાર્થ—આશ્ચર્ય છે કે આ બ્રાહ્મણુ વિદ્યાચરણુ યુક્ત છે. બ્રાહ્મણુની સ્તુતિના પ્રસંગથી બોલવામાં આવેલા આ વાક્યને સામાન્ય છળ કરનાર એમ ફેરવી નાખે કે—જે વિદ્યા અને આચરણુ યુક્ત હોવાથી એને બ્રાહ્મણુ કહેવામાં આવે, તો (વિદ્યાચરણુ યુક્ત) શૂદ્રને પણુ બ્રાહ્મણુ કહેવો જોઈએ.

ગૌણ—ઔપચારિક પ્રયોગમાં મુખ્ય અર્થની કલ્પના કરી ઉપચારનો નિષેધ કરવો તે ઉપચાર છળ કહેવાય છે. જેમકે—ખાટલામાં માણસોના પ્રયત્ન દ્વારા થતા શબ્દોને સાંભળી કોઈએ કહ્યું કે—‘ મંચાઃ ક્રોશન્તિ ’ માંચડા—ખાટલા અવાજ કરે છે. ત્યારે ઉપચાર છળ કરનાર એમ કહે કે—માંચા ક્યાંથી શબ્દ કરી શકે ? કેમકે તે તો જડ છે.

જાતિ.

જે પક્ષ તથા હેતુ વિગેરેને દૂષિત કરવામાં સમર્થ ન હોય, જે ખરી રીતે દૂષણરૂપ ન હોવા છતાં દૂષણરૂપ ભાસે એવા ખંડન કરવા અપાતા અસત્ ઉત્તરોને ' જાતિ ' એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ જાતિ ૨૪ પ્રકારની છે. તે આ પ્રમાણે—સાધર્મ્યસમા ૧, વૈધર્મ્યસમા ૨. ઉત્કર્ષસમા ૩, અપકર્ષસમા ૪, વર્ણ્યસમા ૫, અવર્ણ્યસમા ૬, વિકલ્પસમા ૭, સાધ્યસમા ૮, પ્રાપ્તિસમા ૯, અપ્રાપ્તિસમા ૧૦, પ્રસંગસમા ૧૧, પ્રતિદ્વંડાંતસમા ૧૨, અનુત્પત્તિસમા ૧૩, સંશયસમા ૧૪, પ્રકરણસમા ૧૫, અહેતુસમા ૧૬, અર્થોપત્તિસમા ૧૭, અવિશેષસમા ૧૮, ઉપપત્તિસમા ૧૯, ઉપલબ્ધિસમા ૨૦, અનુપલબ્ધિસમા ૨૧, નિત્યસમા ૨૨, અનિત્યસમા ૨૩, કાર્યસમા ૨૪.

જેમાં સમાન ધર્મથી ખંડન કરવામાં આવે તો સાધર્મ્યસમા જાતિ કહેવાય છે. જેમકે—શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્યરૂપ હોવાથી, ઘડાની જેમ. આવા પ્રયોગનું જાતિવાદી આવી રીતે ખંડન કરે કે—અનિત્ય ઘટના સમાનપણાથી, કાર્યરૂપ હેતુ દર્શાવી તમે શબ્દનું અનિત્યપણું સિદ્ધ કરો છો, તેમ અમે એમ કહીએ છીએ કે—શબ્દ નિત્ય છે, અમૂર્ત હોવાથી, આકાશની જેમ. ૧

જેમાં વૈધર્મ્યથી ખંડન કરાય તે વૈધર્મ્યસમા જાતિ કહેવાય છે. ૨ શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્યપણું હોવાથી. ઘડાની

માફક આ પ્રયોગમાં જાતિ વાદિ એમ કહે છે કે-શબ્દ નિત્ય છે, અમૂર્તપણું હોવાથી. અને તેજ અનિત્યપણું તો મૂર્તમાં પણ દેખવામાં આવે છે જ્યારે નિત્ય આકાશના વૈધર્મ્ય રૂપ ઘટાદિકથી કાર્યપણાને લઈને શબ્દને અનિત્ય માનો છે ત્યારે અનિત્ય ઘટાદિના વૈધર્મ્યથી અમૂર્તપણાને લઈને શબ્દને નિત્ય પણ માનવો જોઈએ. આનું નામ વૈધર્મ્યસમા જાતિ કહેવાય.

જેમાં ઉત્કર્ષથી ખંડન કરવામાં આવે તે ઉત્કર્ષસમા જાતિ કહેવાય છે. જેમ કે-કાર્યત્વ હેતુ દર્શાવી ઘટની જેમ, શબ્દનું અનિત્યપણું સિદ્ધ કરનારને એમ કહેવામાં આવે કે તમે ઘટની જેમ, શબ્દને અનિત્ય કહો છો, તો ઘટમાં રહેલ મૂર્તત્વ તમારે શબ્દમાં પણ માન્ય કરવું પડશે. અને જો કદાચ ઘટની જેમ શબ્દમાં મૂર્તત્વ મહિ માનો તો ઘટની જેમ અનિત્યત્વ પણ શબ્દમાં ઘટી શકશે નહિ.

જેમાં અપકર્ષથી ખંડન કરાય તે અપકર્ષસમા જાતિ કહેવાય છે. જેમકે—ઘડાની જેમ શબ્દને અનિત્ય કહેનાર ને આમ કહેવામાં આવે કે-તમારા કથન પ્રમાણે ઘડો કણું-ન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ નથી, તેમ તેની જેવો (અનિત્ય) શબ્દ પણ કણું-ન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ ન થવો જોઈએ. છતાં કાનથી શબ્દ સંભળાય તો તે (શબ્દ) ને ઘડાની જેમ અનિત્ય ન કહેવો જોઈએ.

વર્ણન કરવા લાયક તે વર્ણ્ય, તેથી વિપરીત અવર્ણ્ય. જેમાં વર્ણ્ય અને અવર્ણ્યપણાથી ખંડન કરવામાં આવે.

તે વણ્યૌવણ્યૌસમા ભતિ કહેવાય છે. જેમકે-સાધ્યના અને દષ્ટાંતના ધર્મે સરખા મનાતા હોવા છતાં શબ્દમાં અનિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા દષ્ટાંતરૂપ મૂકેલ ઘટમાં જેવી રીતે (કુંભાર, દંડ, ચક્ર વિગેરે કારણસામગ્રીથી ઉત્પત્તિ હોવાથી) અનિત્યપણું રહેલું છે, તેવી રીતે શબ્દમાં (કંઠ, તાલુ, ઓઠ વિગેરેના વ્યાપારથી ઉત્પત્તિ હોવાથી) અનિત્યપણું નથી. શબ્દના અને ઘટના ધર્મો લિન્ન લિન્ન છે. ૫, ૬.

જેમાં ધર્માંતરના વિકલ્પોથી ખંડન કરાય તે વિકલ્પ-સમા ભતિ કહેવાય. કેટલાંક કાર્યો કોમળ હોય છે. જેમકે આકડાનું રૂ, પુલની શય્યા વિગેરે. અને કેટલાંક કાર્યો કઠણુ હોય છે. જેમકે કુહાડો, ઘણુ વિગેરે. તેમ કેટલાંક કાર્યો અનિત્ય હોઈ શકે, તેમાં ઘટ વિગેરે ગણી શકાય. અને કેટલાંક કાર્યો નિત્ય પણ હોઈ શકે, તેમાં શબ્દ વિગેરેનો સમાવેશ થઈ શકે. ૭

જેમાં સાધ્યની સમતા સ્વીકારી દષ્ટાંતનું ખંડન કરવામાં આવે તે સાધ્યસમા ભતિ કહેવાય છે. જેમકે-શબ્દને ઘડાની જેવો કહેવામાં આવે તો શબ્દ સાધ્ય છે, તેમ ઘડાને પણ સાધ્ય માનવો જોઈએ. અને જો એમ મનાય તો એનું દષ્ટાંત આપવું ઉચિત ગણી શકાય નહિ. ૮

જેમાં પ્રાપ્તિ, અપ્રાપ્તિના વિકલ્પોનો આશ્રય લઈ ખંડન કરવામાં આવે તે પ્રાપ્તિ-અપ્રાપ્તિસમા ભતિ કહેવાય છે. જેમકે-શબ્દમાં અનિત્યતા સિદ્ધ કરવા જે કાર્યત્વ હેતુ દર્શા-

વવામાં આવે છે, તે સાધ્યને પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધ કરવા સમર્થ થાય છે, કે સાધ્યને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પણ ? પ્રત્યુત્તરમાં- 'પ્રાપ્ત કરીને' એમ કહેવામાં આવે તો તે ઠીક નથી. કેમકે જ્યાં સુધી બંને વિદ્યમાન ન હોય-એક વિદ્યમાન હોય અને બીજું નષ્ટ થયું હોય, ત્યાં સુધી 'પ્રાપ્ત' કહી શકાય નહિ. અને કદાચ અપ્રાપ્ત છતાં સિદ્ધ કરવા સમર્થ થાય તો અતિ-પ્રસંગ દોષ આવશે. ૯-૧૦.

જેમાં પ્રસંગના આપાદનથી ખંડન કરાય તે પ્રસંગસમા જાતિ. જેમકે-તમે અનિત્યત્વની સિદ્ધિમાં કાર્યત્વ હેતુ આપો, છો, પરંતુ કાર્યત્વની સિદ્ધિમાં કેને હેતુ કરશો ? ૧૧

જેમાં વિપરીત દષ્ટાંતથી ખંડન થાય તે પ્રતિદષ્ટાંતસમા જાતિ. જેમકે- 'શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રયત્ન સિવાય બની શકતો નથી માટે, ઘડાની જેમ.' એમ કહેનારને જાતિનો પ્રયોગ કરનાર જાણવો કે-પ્રયત્ન સિવાય ન બનનાર ઘડાને જેમ તમે અનિત્ય કહો છો, તેમ કુવા વિગેરે ખોદતાં થતું આકાશ (પોલાણ), તે પણ પ્રયત્ન સિવાય ન થતું હોવાથી તે (આકાશ) ને પણ અનિત્ય માનવું પડશે. ૧૨

જેમાં અનુપપત્તિથી ખંડન કરવામાં આવે તે અનુપ-પત્તિસમા જાતિ. જેમકે-શબ્દરૂપી ધર્મી જ્યાં સુધી ઉત્પન્ન ન થાય, ત્યાં સુધી કાર્યત્વરૂપ ધર્મ ક્યાં રહે ? ૧૩

પૂર્વમાં જણાવેલ સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યસમા જાતિનો સંશય કરી ઉપસંહાર કરાય, તો તે સંશયસમા જાતિ કહેવાય છે.

જેમકે-ઘટના સાધર્મ્યથી કાર્યત્વ હેતુ આપી તમે શબ્દને અનિત્ય માનો છો ? અથવા ઘટના વૈધર્મ્યથી અમૂર્તત્વ હેતુને લઈ શબ્દને નિત્ય માનો છો ? ૧૪

બીજો પક્ષ ઉપસ્થિત કરવાની બુદ્ધિથી પ્રયોગના વિષય-રૂપ સાધર્મ્યસમા અને વૈધર્મ્યસમા જાતિને જ પ્રકરણસમા જાતિ કહેવામાં આવે છે. જેમકે-‘ શબ્દ અનિત્ય છે, કાર્યત્વ હોવાથી, ઘડાની જેમ. ’ આમ યોલનારને જાતિવાદી કહે છે કે-શબ્દ નિત્ય છે, શ્રવણેન્દ્રિયને પ્રત્યક્ષ હોવાથી શબ્દત્વની જેમ. ૧૫

જેમાં ત્રણે કાળમાં અનુપપત્તિ દર્શાવી હેતુનું ખંડન કરવામાં આવે તે હેતુસમા જાતિ કહેવાય છે. જેમકે-સાધન એ સાધ્યની પૂર્વમાં હોય કે પછી ? પ્રત્યુત્તરમાં-પ્રથમ સાધન અને પછી સાધ્ય. એમ કહેવામાં આવે તો સાધ્યના અભાવમાં સાધનનો પ્રયોગ કેની સિદ્ધિ કરશે ? કદાચ બીજો પક્ષ-પ્રથમ સાધ્ય અને પછી સાધન એમ માન્ય રાખવામાં આવે તો પછી સાધનની શી જરૂર ? અને કદાચ બંને (સાધ્ય અને સાધન) ને ડાખા જમણા શીંગડાની માફક એકકાળે જ માનવામાં આવે તો આ સાધ્ય અને સાધન એવો વ્યવહાર કેમ થઈ શકે ? ૧૬.

જેમાં અર્થોપત્તિવડે ખંડન કરાય, તે અર્થોપત્તિસમા જાતિ કહેવાય છે. જેમકે-જો અનિત્યત્વના સાધર્મ્યને લીધે કાર્યત્વ હેતુથી શબ્દને અનિત્ય માનવામાં આવે, તો નિત્ય-

ત્વના સાધમ્યને લીધે શબ્દને નિત્ય પણ માનવો જોઈએ. કેમકે નિત્ય આકાશની સાથે અમૂર્તત્વ રૂપ સાધમ્ય શબ્દમાં પણ વિદ્યમાન છે. ૧૭

જેમાં વિશેષતા લાવી ખંડન કરવામાં આવે, તે અવિશેષસમા જાતિ કહેવાય છે. જેમકે-ઘટનો અને શબ્દનો જો કાર્યત્વરૂપ એક જ ધર્મ માનશો, તો સમાન ધર્મના સખંધથી જેમ એ બન્નેમાં સમાનતા છે, તેમ સર્વ પદાર્થમાં પણ જરૂર સમાનતા સ્વીકારવી પડશે. ૧૮

ઉપપત્તિવડે જેમાં ખંડન થાય તે ઉપપત્તિસમા જાતિ કહેવાય છે. જેમકે-તમે શબ્દમાં કાર્યત્વની ઉપપત્તિથી અનિત્યતા માનો છો, તેમ અમૂર્તત્વની ઉપપત્તિથી તેમાં નિત્યતા કેમ ન માનવી ? ૧૯

જેમાં ઉપલબ્ધિથી ખંડન થાય તે ઉપલબ્ધિસમા જાતિ જાણવી. જેમકે-'શબ્દ અનિત્ય છે, પ્રયત્ન વિના ઉત્પન્ન થતો ન હોવાથી.' આવું પ્રતિપાદન કરનારને જાતિવાદી એમ કહે કે-અહિં હેતુ જ અસિદ્ધ છે. કેમકે સાધન અથવા હેતુ તે જ કહી શકાય કે જેના વિના સાધ્યની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે નહિ. પરંતુ આ સ્થળે 'પ્રયત્ન વિના શબ્દ ન ઉત્પન્ન થઈ શકે' એજ અસત્ય ઠરે છે. કારણ કે-વાયુના વેગ વિગેરેથી તૂટતાં વૃક્ષોથી પણ ક્વચિત્ શબ્દની ઉત્પત્તિ થાય છે એ પ્રસિદ્ધ જ છે. ૨૦

એ પ્રમાણે જ અનુપલબ્ધિસમા જાતિ ઉપરથી જુદા

પ્રકારની જાણવી. ૨૧ નિત્યસમા ૨૨ અનિત્યસમા ૨૩ અને કાર્યસમા ૨૪ એ જાતિ પણ જાણી લેવી. ખંડનના પ્રકારો અનંત હોવાથી જો કે જાતિ પણ અનંત થઈ શકે, પરંતુ મુખ્યતયા ૨૪ એવીસ પ્રકારની ગણાય છે.

નિગ્રહસ્થાન.

જે પ્રતિજ્ઞા હાનિ વિગેરેના આશ્રયથી પ્રતિપક્ષિ-વાદિના વચનનો નિગ્રહ કરવામાં આવે-વાદિને ખોલતો બંધ કરી દેવામાં આવે, તે નિગ્રહસ્થાન કહેવાય છે. પ્રતિપત્તિનિગ્રહ-સ્થાન અને અપ્રતિપત્તિનિગ્રહસ્થાન એવા તેના બે લેહો છે.

સાધનાલાસમાં સાધનબુદ્ધિ અને દૂષણાલાસમાં દૂષણ-બુદ્ધિ આપવી, એ પ્રતિપત્તિનિગ્રહસ્થાન કહેવાય છે. સાધનમાં દૂષણ ન બતાવવું અને દૂષણનો ઉદ્ધાર પણ ન કરવો તે અપ્રતિપત્તિનિગ્રહસ્થાન ગણાય છે. પરવાદિને પરાસ્ત કરવાના બે પ્રકાર છે. કર્તાવ્યને પ્રાપ્ત ન કરવું અને અકર્તાવ્યને પ્રાપ્ત કરવું. આવીજ રીતે અવાન્તર લેહોને લઈને વિપ્રતિપત્તિ અને અપ્રતિપત્તિના લેહથી નિગ્રહસ્થાનના ૨૨ ખાવીશ લેહો છે. તે આ પ્રમાણે—પ્રતિજ્ઞાહાનિ ૧, પ્રતિજ્ઞાન્તર ૨, પ્રતિજ્ઞા વિરોધ ૩, પ્રતિજ્ઞા સંન્યાસ ૪, હેત્વંતર ૫, અર્થાન્તર ૬, નિરર્થક ૭, અવિજ્ઞાતાર્થક ૮, અપાર્થક ૯, અપ્રાપ્તકાલ ૧૦, ન્યૂન ૧૧, અધિક ૧૨, પુનરૂક્ત ૧૩, અનનુભાષણ ૧૪, અજ્ઞાન ૧૫, અપ્રતિભા ૧૬, વિક્ષેપ ૧૭, મતાનુજ્ઞા ૧૮, પર્યંતુયોજ્યોપેક્ષણ ૧૯, નિરંતુયોજ્યાનુયોગ ૨૦, અપસિદ્ધાંત ૨૧ અને હેત્વાલાસ ૨૨.

હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ ઉત્પન્ન કર્યા પછી વાદિના દૃષ્ટાંતના ધર્મને પોતાના દૃષ્ટાંતમાં સ્વીકારવો તે પ્રતિજ્ઞાહાનિ નિગ્રહસ્થાન કહેવાય છે. જેમકે—‘ શબ્દ અનિત્ય છે, ઇંદ્રિયદ્વારા પ્રત્યક્ષ થતો હોવાથી, ઘડાની જેમ. ’ આમ પ્રતિપાદન કરનાર વાદિને નિગ્રહસ્થાનનો પ્રયોગતા કહે કે—ઇંદ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષ થતા સામાન્યને નિત્ય માનવામાં આવતું હોવાથી હેતુમાં વ્યભિચાર આવે છે. તેના સમાધાનમાં વાદી જણાવે કે—‘ સામાન્યની માફક ઘટ ભલે નિત્ય હો. ’ એમ કહેવાથી ‘ શબ્દ અનિત્ય છે. ’ એ પ્રતિજ્ઞા નષ્ટ થવાથી પ્રતિજ્ઞાહાનિ થાય છે. ૧

પ્રતિજ્ઞાના વિષયનો જ્યારે પ્રતિવાદી નિષેધ કરે, ત્યારે તે જ ધર્મિમાં ખીળ હેતુનો આશ્રય લેવો એ પ્રતિજ્ઞાંતર નિં જેમકે—ઉપર પ્રમાણે વ્યભિચાર દોષ ખતાવે ત્યારે વાદી જણાવે કે—‘ ઇંદ્રિયો દ્વારા પ્રત્યક્ષ હોવાથી સામાન્ય નિત્ય છતાં અવ્યાપક છે, અને શબ્દ તો અવ્યાપક છે. ’ આમાં ‘ શબ્દ અનિત્ય છે ’ એવી પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કરનાર વાદીને પ્રતિવાદિએ વ્યભિચાર દોષ દર્શાવ્યો ત્યારે ‘ શબ્દ અવ્યાપક છે ’ એવી ખીલ પ્રતિજ્ઞા કરવી પડી. એ જ પ્રં નિં ૨

પ્રતિજ્ઞામાં વિરોધ દર્શાવવો તે પ્રતિજ્ઞાવિરોધ નિં જેમકે—‘ દ્રવ્યથી રૂપ વિગેરે ગુણો ભિન્ન છે, ખીળ અર્થોની અનુપલબ્ધિ હોવાથી. ’ એમાં આવી રીતે વિરોધ દર્શાવાય કે—દ્રવ્યથી રૂપ વિગેરે ગુણો જો જૂદા હોય તો ખીળ પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે જ નહિ; અને કદાચ જો થાય તો ગુણોથી દ્રવ્ય કે દ્રવ્યથી ગુણો જૂદા છે એમ કેમ કહી શકાય ? ૩

પોતાના પક્ષ તથા સાધનોને પ્રતિવાદી હૂષિત કરે, ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરવાનું સામર્થ્ય ન હોવાથી કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો જ અપલાપ કરવો તે પ્રતિજ્ઞાસંન્યાસ નિં. જેમકે—‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એવી વાદીની પ્રતિજ્ઞામાં પ્રતિવાદી ‘સામાન્ય’ થી વ્યભિચારદોષ દર્શાવે, ત્યારે વાદી કહે કે—‘શબ્દ અનિત્ય છે’ એમ કોણ કહે છે ? ૪

પ્રતિવાદીએ કરેલ સામાન્ય હેતુનું ખંડન સાંભળી તેમાં વિશેષણનો વધારો કરી યોલવું તે હેત્વન્તર નિં. જેમકે—પોતે આપેલા હેતુમાં પ્રતિવાદિએ વ્યભિચાર દોષ દર્શાવ્યો, તો પછી તે હેતુને ભતિમત્ વિગેરે વિશેષણ આપવું. ૫

ચાલતી ચર્ચામાં બીજા અનુપયોગિ અપ્રસ્તુત અર્થનું કથન કરવું તે અર્થાન્તર નિં. જેમકે—‘શબ્દ અનિત્ય છે, કૃતક હોવાથી’ આમ કહ્યા પછી કથન કરવું કે—‘હેતુ’ શબ્દ, ‘હિ’ ધાતુને કૃદંતનો ‘તુ’ પ્રત્યય લાગવાથી બન્યો છે. આખ્યાતપદ ૧, નામપદ ૨, ઉપસર્ગપદ ૩, અને નિઘાતપદ ૪. એમ પદના ચાર ભેદ છે. એ પ્રસંગને અનુપયોગિ યોલવું તે. ૬

જે વર્ણનો અર્થ થાય જ નહિ, એવા વર્ણવાળી આનુ-પૂર્વાના પ્રયોગ કરવો તે અનર્થ નિં. જેમકે—‘આ ઘડો અનિત્ય છે, ક-ચ-ટ-ત-પ માં જ-ડ-ઢ-ગ-ખ પણું હોવાથી, ઝ-ઠ-ધ-ધ-ભ ની જેમ’ આવી રીતે અર્થશૂન્ય યોલવું તે અનર્થ નિં. ૭

જેમાં શબ્દ કિલ્લટ હોય, પ્રયોગની સિદ્ધિ થઇ શકતી ન હોય, બહુ ધીમેથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે અને ત્રણ વાર વાક્ય ઘોલવા છતાં પ્રતિવાદી વિગેરેથી સાધન અથવા દૂષણ ન સમજી શકાય એવું પ્રતિપાદન કરનાર અવિજ્ઞાત નિં. માં આવી જાય છે. એમ કહેવાય છે. ૮

પૂર્વાપરમાં અસંગત જણાતાં પદોના સમૂહથી અસંબંધ વાક્યાર્થનું કથન કરવું તે અપાર્થક નિં. જેમકે—‘આ ઠેકાણે દસ દાડમ છે, છ પૂડલા છે, ખરાબ ભીંત છે.’ વિગેરે ઘોલવું. ૯

પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન—એ પાંચ અવયવો વિગેરેના ક્રમનું ઉલ્લંઘન કરી અસ્તવ્યસ્ત ઘોલવું. આવી રીતે અનુમાનના ક્રમનો નાશ થવાથી પોતાની જેમ અન્યને પ્રતિપત્તિમાં સમય પ્રાપ્ત ન થતો હોવાથી એ અપ્રાપ્તકાલ નિં. કહેવાય છે. ૧૦

અન્યને સમજાવવા કરવામાં આવતા પ્રતિજ્ઞા વિગેરે પાંચ અવયવવાળા વાક્યમાંથી એકાદનો પ્રયોગ ન કરવો તે ન્યૂન નિં. ૧૧

એક હેતુ અથવા ઉદાહરણથી પ્રતિપાદન કરેલા અર્થમાં અન્ય અધિક હેતુ અથવા ઉદાહરણ કહેવું એ અધિક નિં. ૧૨

અનુવાદ, સ્તુતિ અથવા મંત્રોચ્ચારણ સિવાયના શબ્દો કે અર્થને ફરીથી કહેવું એ પુનરૂક્ત નિં. જેમકે—‘શબ્દ અનિત્ય છે.’ ‘શબ્દ અનિત્ય છે.’ એમાં શબ્દની પુનરૂક્તિ છે.

અને શબ્દના ભાવાર્થને ખીજા પર્યાય વિગેરેથી યુનઃપ્રતિપાદન કરવું કે— 'શબ્દ અનિત્ય છે, ધ્વનિ વિનાશી છે.' વિગેરે અર્થથી યુનરૂકિત ગણાય છે. ૧૩

સભા તથા વાદિએ ત્રણ વાર કહેવા છતાં કંઈ પણ બોલવું નહિ તે અનનુભાષણ નિં. ૧૪

વાદિના વાક્યને સર્વ સભાએ જાણ્યા છતાં પ્રતિવાદીએ ન જાણવું તે અજ્ઞાન નિં. ૧૫

વાદિનો પક્ષ ગ્રહણ કરવા છતાં અને તેનો અનુવાદ કર્યો છતાં પણ તેમાં ઉત્તર આપવાની પ્રતિભા ન પ્રકટે તે અપ્રતિભા નિં. ૧૬

પદ્યાર્થની સિદ્ધિ કરવામાં પોતાની અશક્તિ જાણી કાર્યના વ્યાસંગથી કથાનો વિક્ષેપ કરવો તે વિક્ષેપ નિં ૧૭

સ્વપક્ષમાં આપેલા દોષોનો ઉદ્ધાર કર્યા સિવાય, તે જ દોષો પરપક્ષમાં આરોપણ કરવા તે મતાનુસાર નિં. જેમકે— તમે ચોર છો, યુરૂષ હોવાથી. પ્રસિદ્ધ ચોરની જેમ. આવી રીતે પોતાના ઉપર અપાએલ ચોરપણાના કલંકને ઉદ્ધાર્યા વિના 'તે જ ચોરપણું તમારામાં છે.' એમ પ્રતિપક્ષ તરફ પ્રતિપાદન કરવું તે મતાનુસાર નિં. ૧૮

સારી રીતે યુકિતપૂર્વક આવેલ નિગ્રહસ્થાન જણાવ્યા છતાં તેની ઉપેક્ષા કરવી તે પર્યંનુયોજ્યોપેક્ષણ નિં. ૧૯

નિગ્રહસ્થાનમાં ન આવનાર ઉપર પણ તેનો આરોપ કરવો તે નિરનુયોજ્યાનુયોગ નિં. ૨૦

સિદ્ધાંતનો સ્વીકાર કર્યા પછી નિયમ વિના કથાનો પ્રસંગ કરવો તે અપસિદ્ધાંત નિં. ૨૧

હેત્વાલાસ પ્રથમ જણાવેલ છે. તે પણ નિગ્રહસ્થાનમાં ગણાય છે. ૨૨

* * * *

નૈયાયિકોની વિશેષ માન્યતા.

અર્થની ઉપલબ્ધિમાં પૂર્વે જે હેતુ હોય તે પ્રમાણ અને પછી થાય તે ક્ષણ કહેવાય છે. સ્મૃતિને પ્રમાણરૂપ માનવામાં આવતી નથી. સામાન્ય અને વિશેષ પરસ્પર અત્યંત ભિન્ન છે. કૂટસ્થ હોય તે નિત્ય મનાય છે. અધિકાર અને છાયા એ બંને દ્રવ્યો નથી. શબ્દ એ આકાશનો ગુણ છે અને તે અમૂર્ત (અપૌદ્ગલિક) છે. અર્થની પ્રતિપત્તિ ફક્ત સંકેતવાળા શબ્દથી જ થાય છે. ધર્મ અને ધર્મીમાં પરસ્પર અત્યંત ભેદ છે. અનેકમાં સામાન્ય સમવાય સંબંધથી રહે છે. અદૃષ્ટ (કર્મ) એ અમૂર્ત છે. અને તે આત્માનો વિશેષ ગુણ છે. શરીર, શબ્દ વિગેરે પાંચ વિષયો, પાંચ ઇંદ્રિયો, પાંચ પ્રકારની ભુદ્ધિ, સુખ-દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન અને મન. દુઃખરૂપ ગણાતા એ ૨૧ નો અત્યંત ઉચ્છેદ થવો તે જ મોક્ષ મનાય છે.

अहिं सक्षेपथी नैयायिकमतनुं प्रतिपादन करवामां
 आण्युं छे. विशेष जिज्ञासुञ्जेञ्जे अक्षपादसूत्र, वात्स्यायन
 भाष्य, न्यायमंजरी, न्यायकुसुमांजलि, न्यायवार्तिक, ता-
 त्पर्यटीका, तत्त्वचिन्तामणि विगेदे अथे जेवा.

आठमो प्रस्ताव समाप्त.

નવમો પ્રસ્તાવ.

સાતમા પ્રસ્તાવમાં 'નૈયાયિક દર્શન' ના આચારોનું પ્રતિપાદન કરી, આઠમા પ્રસ્તાવમાં તે જ મતમાં માનેલા પદાર્થોનું નિરૂપણ કર્યા પછી આ નવમા પ્રસ્તાવમાં એમના મંતવ્યોનો કાંઈક વિચાર કરવામાં આવે છે.

શુ ઇશ્વર જગત્કર્તા હોઈ શકે ?

'પૃથ્વી વિગેરે સર્વ પદાર્થોનો કર્તા ઇશ્વર છે, કાર્યરૂપ હોવાથી, ઘડાની જેમ.' નૈયાયિક મતમાં જણાવવામાં આવતી આવી વ્યાપ્તિ જ સત્ય નથી. અને જ્યાં સુધી સાધ્યમાં પ્રમાણુથી વ્યાપ્તિનો નિશ્ચય ન થાય, ત્યાં સુધી વસ્તુની સિદ્ધિ ન જ થઈ શકે એ સુનિશ્ચિત છે.

ઇશ્વરને જગત્કર્તા માનનારાઓને એમ પૂછવામાં આવે કે તે ઇશ્વર શુ શરીર ધારી છે કે અશરીરી છે ? આ પ્રશ્નના પ્રત્યુત્તરમાં 'શરીરધારી છે' એવો પક્ષ માન્ય રાખવામાં આવે તો તે ઉપર પણ વિકલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે ઇશ્વર શુ આપણી જેમ દૃશ્ય શરીરધારી છે કે ભૂત, પિશાચ વિગેરેની જેમ અદૃશ્ય શરીરધારી છે ? આપણી જેમ દૃશ્ય શરીરધારી છે એવો પક્ષ તો માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી, કેમકે તે જગત્કર્તા ઇશ્વર કદાપિ કોઈના જોવામાં આવ્યા હોય તેમ સાંભળ્યું નથી.

આપણી જેમ દૃશ્ય શરીરધારી હોય તો શા માટે ન જોવામાં આવે ?

ધ્વિર સિવાય પણ તૃણ, વનસ્પતિ, ઇંદ્રધનુષ્ય, અબ્જ, ઉલ્કાપાત વિગેરે કાર્યોને ઉત્પન્ન થતાં આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈએ છીએ, તો ધ્વિરનું જગત્કર્તૃત્વ સિદ્ધ કરવામાં અપાતો કાર્યત્વ નામનો હેતુ વ્યભિચારી થાય છે.

‘ પિશાચ વિગેરેની જેમ તે ધ્વિરનું શરીર અદૃશ્ય છે. ’ એમ કહેવામાં આવે તો એવું શરીર માનવામાં શું તે ધ્વિરનું અદ્ભુત મહાત્મ્ય કારણ છે ? અથવા આપણાં એવાં કમભાગ્ય છે કે જેથી આપણે તેમના શરીરને જોઈ શકતા નથી. ‘ તે જગત્કર્તાનું માહાત્મ્ય તેવું છે કે જેથી તેનું શરીર અન્યના જોવામાં આવતું નથી ’ એવું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો તે અપ્રામાણિક કથન સોગન ખાઈ વિશ્વાસ યમાડવા લાયક છે. જગત્કર્તા ધ્વિરના માહાત્મ્યની સિદ્ધિ અદૃશ્ય શરીર ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી અને અદૃશ્ય શરીરની સિદ્ધિ ધ્વિરના માહાત્મ્ય ઉપર આધાર રાખતી હોવાથી અહિં અન્યોન્યાશ્રય દોષ આવે છે.

‘ આપણાં ભાગ્ય જ એવાં છે કે જેથી તે જગત્કર્તાનું શરીર આપણે જોઈ શકતા નથી. ’ એવો પક્ષ જાહેર કરવામાં આવે તો તેમાં સંશય રહેતો હોવાથી તે માન્ય થઈ શકશે નહિ. કેમકે વંધ્યાપુત્ર, શશશંગ વિગેરેની જેમ વિધ-

માન ન હોવાથી તે ઇશ્વરતુ' શરીર જોવામાં આવતું નથી કે ભાગ્યની ન્યૂનતાથી ? એનો શો નિર્ણય ?

“ તે અનાદિ ઇશ્વર અશરીરી છે. ’ એવી માન્યતાવાળો પક્ષ બહાર કરવામાં આવે તો દષ્ટાંત દાષ્ટાંતિકની વિષમતા થાય છે. કેમકે ઘટ, પટ વિગેરે જે વસ્તુઓ કાર્યરૂપે જોવામાં આવે છે, તે સર્વ શરીરધારિ વ્યક્તિએ બનાવેલી જોવાય છે; ત્યારે પૃથ્વી વિગેરે કાર્યો અશરીરી ઇશ્વર વ્યક્તિથી બને છે. એમ કહેવામાં દષ્ટાંત અને દાષ્ટાંતિકની સમતા ક્યાં છે ? ‘ તુષ્યતુ કુર્જનઃ ’ એ ન્યાયથી થોડા વખત માટે એ માની લઈએ તો પણ આકાશની જેવા અશરીરી તે ઇશ્વરમાં જગત્ની રચના કરવાતું સામર્થ્ય ક્યાંથી હોઈ શકે એ પણ વિચારણીય છે.

‘ શરીર ન હોવા છતાં પણ કાર્ય કરે છે. ’ ફક્ત એમ કહેવાથી ચાલી શકશે નહિ. એમ જ જો કાર્યસિદ્ધિ થતી હોય તો કોઈ એમ પણ જણાવે કે આ સર્વ કાર્યો આકાશ બનાવે છે. પરંતુ એવી યુક્તિ વિનાની માન્યતાઓ માન્ય થઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી શરીરધારી કે અશરીરી ઇશ્વર જગત્ બનાવે છે. એવો એક પણ પક્ષ સિદ્ધ થતો નથી.

વિશેષમાં જગત્કર્તાને શરીરધારી માનવામાં અનવસ્થા દોષ પણ આવે છે. કેમકે શરીરધારી સાવચવ હોય અને તેનો પણ કર્તા માનવો જોઈએ. એ કર્તાનો પણ કર્તા એમ અનવસ્થા. (નિરવચવનો કર્તા હોઈ શકે નહિ.)

તૃષ્ણ, વનસ્પતિ, વીજળી, ઉલ્કાપ્રાત, ઈંદ્રધનુષ્ય, વાદળાં વિગેરે વસ્તુઓ ઈશ્વર વ્યક્તિ વિના વર્તમાન કાળમાં પણ ઉત્પન્ન થતી જોઈએ છીએ. તેથી પ્રત્યક્ષ બાધિત ધર્મિની પછી હેતુનો પ્રયોગ કરવાથી ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનવામાં બાધદોષ આવે છે.

‘જગત્કર્તા ઈશ્વરને ઘણા માનવામાં વિમતિની સંભાવના રહેતી હોવાથી તેઓ યોગ્ય કાર્ય કરી શકે નહિ; તેથી જગત્કર્તા ઈશ્વર એક મનાય છે. એવી કલ્પના વાળી માન્યતા વિચાર કરતાં યુક્તિયુક્ત સમજાતી નથી. કેમકે ઘણી કીડીઓ એકઠી મળીને રાફડો તૈયાર કરે છે, ઘણા કારીગરો મળીને એક મહેલ તૈયાર કરે છે, તેમ જ ઘણી મધમાખીઓ મળીને એક મધપૂડો બનાવે છે. એવી રીતે બીજાં પણ કેટલાંક કાર્યો એવાં જોવામાં આવે છે કે-જેના બનાવનાર અનેક હોવા છતાં તેઓ એકમત થઈ કાર્ય કરે છે. જ્યારે આવાં અલ્પજ્ઞ પ્રાણીઓમાં પણ એકમત જોવામાં આવે છે ત્યારે સર્વજ્ઞ ઈશ્વરો ઘણા હોય તો તેમાં વિમતિ થવાનો સંભવ રહે છે. એવો વિચાર યોગ્ય ભાસતો નથી.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે-‘ ઉપર ગણુવેલ કાર્યોનો કર્તા પણ ઈશ્વરજ છે.’ તો તેવું કથન વિચારક વિચક્ષણ મનુષ્યોના અંતઃકરણ ઉપર અસર કરી શકશે નહિ, પરંતુ તે અધશ્રદ્ધારૂપ જ ગણાશે. અને એમ જૂદા જૂદા કાર્યોના જૂદા જૂદા પ્રત્યક્ષ જણાતા કર્તાઓનો અનાદર કરી એક ઈશ્વરને જ સર્વ વસ્તુઓના બનાવનાર સમજવામાં આવે છે, તો પછી

પટ ખનાવનાર વણુકર અથવા ઘટ ખનાવનાર કુંભાર અને સંતાનની ઉત્પત્તિમાં માતા-પિતાનો સંયોગ એ વિગેરેનો વ્યર્થ પ્રયત્ન શા માટે થવો જોઈએ. કેમકે એ સર્વ કાર્યોને પણ ઈશ્વર જ કરે છે. એમ માનવામાં પણ શા માટે અચકાવું જોઈએ ?

‘ ઘટ વિગેરે કાર્યો તો કુંભાર વિગેરે ખનાવે છે. એ તો પ્રત્યક્ષ જણાતું હોવાથી તેમાં ના પાડી શકાય તેમ નથી. ’ એમ કહેતા હો તો મધપૂડા વિગેરે કાર્યોને પણ મધમાખીઓ વિગેરે ખનાવે છે. એ પણ સહેજ ઠીઠ દ્રષ્ટિથી જોનારને સમજાઈ જાય છે. ત્યારે તે કાર્યોના પણ ઈશ્વર કરતાં છે એમ માની દેવામાં શું સાહસ કરાતું નથી ?

આવી રીતે વિચાર કરતાં વિમતિની સંભાવનાથી એક જ જગત્કર્તા માનવાની કલ્પના પણ, લોજન વિગેરેમાં વ્યક્ત થવાના ભયથી જેમ કોઈ કૃપણ મનુષ્ય પોતાના પુત્ર, કલત્ર, વિગેરેને ત્યજી પરદેશમાં પ્રવાસ કરવા ચાલ્યો જાય તેના જેવી ઉપહાસપાત્ર છે.

‘ તે જગત્કર્તા સર્વગત છે. ’ એ માન્યતા ઉપર પણ વિચાર થાય છે કે-તે શરીરથી સર્વવ્યાપી છે કે જ્ઞાનથી ? શરીરથી જો વ્યાપક માનવામાં આવે તો સમસ્ત જગત્માં તે જ વ્યાપી ગએલ હોવાથી ખીજી વસ્તુઓ રહેવાનો અવકાશ મળે જ નહિ. છતાં ખીજી વસ્તુઓ પણ જગત્માં રહેલી આપણે જોઈએ છીએ, ત્યારે ઈશ્વરને શરીરથી સર્વવ્યાપક

માનવા એ પ્રત્યક્ષબાધિત થાય છે. અનંત જીવન તથા અનંત જડ પદાર્થોને મળેલો અવકાશ સર્વ કોઈને દૃષ્ટગોચર થાય છે, તે આપથી પણ નિષેધ કરી શકાય તેમ નથી.

‘ તે ઈશ્વર જ્ઞાનથી સર્વ વ્યાપી છે. ’ એવો પત્ર સ્વીકારો તો અમને (જૈનોને) તો તે ઈષ્ટ છે. કેમકે અમે ઈશ્વરને સર્વજ્ઞ માનતા હોવાથી કેવળજ્ઞાન દ્વારા તે પરમાત્મા ત્રણે જગત્માં વ્યાપ્ત છે. એમ કહેવામાં કોઈ પ્રકારની ક્ષતિ નથી; પરંતુ આપના સિદ્ધાંતમાં—“ વિશ્વતઃશ્ચક્ષુરુત વિશ્વતો મુખં, વિશ્વતઃ પાણિરુત વિશ્વતો બાહૂ વિશ્વતઃ પાદઃ ” એવી શ્રુતિઓથી ‘ ઈશ્વર શરીરથી વ્યાપક છે. ’ એમ પ્રતિપાદન કરાતું હોવાથી તે ઈશ્વરને જ્ઞાનથી વ્યાપક તો આપનાથી માની શકાશે નહિ. કદાચ એમ પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે—‘ જગત્કર્તાને સર્વ વ્યાપક ન માનતાં અમુક નિયમિત સ્થળમાં જ રહેલ માનવામાં આવે તો અનિયમિત પ્રદેશનાં કાર્યો તેનાથી કેવી રીતે થઈ શકે ? ’ તેના પ્રત્યુત્તરમાં એમ જાણવું જરૂરનું છે કે—‘ શું ઈશ્વર આ જગતને શરીરથી બનાવે છે કે સંકલ્પથી ? ’ આપ આપની માન્યતામાં પ્રથમ પક્ષને મૂકો તો શરીર દ્વારા પૃથ્વી, પર્વત વિગેરે અનંત વસ્તુઓને અનુક્રમે બનાવતાં અનંત કાળમાં પણ તે ઈશ્વરથી સંપૂર્ણતયા જગતની રચના થવી અસંભવિત છે,

હવે ‘ સંકલ્પ માત્રથી જ ઈશ્વર કાર્ય કરી નાખે છે. ’ એવા બીજા પક્ષનો કદાચ આશ્રય લેવામાં આવે તો તે નિય-

મિત પ્રદેશમાં રહીને પણ કાર્યો કરી શકે, એમાં કોઈ દોષને અવકાશ મળતા નથી. તો પછી ઈશ્વરને શરીરથી સર્વવ્યાપક શા માટે કહેવા ? સામાન્ય દેવો પણ નિયત સ્થળમાં રહી સંકલ્પ માત્રથી ઇંટ કાર્ય બજાવી શકે છે તો મહાન્ સમર્થ ઈશ્વરે આટલો બધો પ્રયાસ શા માટે ઉઠાવવો જોઈએ ?

ઈશ્વરને શરીરથી સર્વવ્યાપક માનવામાં બીજા પણ અનેક દોષો આવે છે. જેમકે ઈશ્વર શરીરથી સર્વવ્યાપી હોવાથી તેને અશુચિમાં, નિરંતર અંધકારમય અને દુર્ગંધમય નરક વિગેરે બીલત્સ સ્થળોમાં પણ વર્તવાનો દુઃખદ પ્રસંગ માનવો પડે કે જે કોઈ પણ ઈશ્વરલક્ષ્ણને ઇંટ હોય નહિ.

ઉપર્યુક્ત દોષને નિવારવા માટે એમ પ્રતિવિધાન કરવામાં આવે કે—એ દોષ તો જ્ઞાનથી સર્વવ્યાપક માનનાર આપના મતમાં પણ સમાન જ છે. કેમ કે—તે ઈશ્વર જ્ઞાન-સ્વરૂપથી જ્યારે ત્રણે જગત્માં વ્યાપ્ત છે, તો તેને અશુચિ રસના આસ્વાદનનો અને નરકાદિના દુઃખનો કડવો અનુભવ કરવો પડે. આમ જ્યારે તમારે પણ દોષ આવે છે, ત્યારે અમને ઉપાલંબ આપવા આવવું એ અયુક્ત છે.

જગત્કર્તા માનનાર મહાશયે જણાવેલ દોષ, જ્ઞાનથી ઈશ્વરને સર્વવ્યાપક માનનારાઓના મતમાં આવી શકે નહિ. એમ દીર્ઘદષ્ટિથી વિચારનારને સહજ દેખાઈ આવે છે. ‘જ્ઞાન પ્રાપ્ત્યકારિ છે અર્થાત્ વસ્તુને સ્પર્શ કરી ગ્રહણ કરે છે.’ એવી માન્યતા ધરાવનાર આ જોવાના મતમાં ઉપરનો દોષ

આવી શકે, પરંતુ ' જ્ઞાન અપ્રાપ્યકારિ છે, જ્ઞાન આત્મામાં રહીને જ વસ્તુનો નિશ્ચય કરાવે છે. ' એવી માન્યતા ધરાવનાર અમાર: (જૈનોના) મતમાં એ દોષ આવી શકતો નથી.

પ્રસંગોપાત્ત કહેલું જોઈએ કે-જ્ઞાનને પ્રાપ્યકારિ માનવાથી ઈશ્વરને શરીરથી વ્યાપક કહેવામાં જે દોષો દર્શાવ્યા તે દોષો જ્ઞાનથી વ્યાપક માનવામાં પણ આવી શકે. જ્ઞાનને પ્રાપ્યકારિ માનનારને પુષ્પમાળા, ચંદન, સ્ત્રી, રસવતી વિગેરે વસ્તુઓ ચિંતનમાત્રથી મળવી જોઈએ, પરંતુ એમ બનતું નથી. તેથી સત્ય માર્ગ તો એજ છે કે-જ્ઞાનને અપ્રાપ્યકારિ માનવું.

' જગત્કર્તા સર્વજ્ઞ છે. ' એ પણ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. કેમકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ઈન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ ધરાવતા પદાર્થોને ગ્રહણ કરી શકે છે અને સર્વજ્ઞપણું એ અર્તીન્દ્રિય છે, તેથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા જગત્કર્તા સર્વજ્ઞ છે. એમ નિશ્ચય કરી શકાય નહિ. પરોક્ષ (અનુમાન અને આગમ) પ્રમાણથી પણ જગત્કર્તામાં સર્વજ્ઞપણું ઘટતું નથી. અનુમાન પ્રમાણ કરતા પહેલાં લિંગ-લિંગીયા સાધન-સાધ્યના સંબંધ રૂપ વ્યાપ્તિનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. અનુમેય સર્વજ્ઞત્વની સિદ્ધિમાં કોઈ અવ્યભિચારિ હેતુ ન મળતો હોવાથી તેવી વ્યાપ્તિ અહિં છે નહિ. તેથી સાધનના અભાવે સાધ્યનો નિશ્ચય કેમ થઈ શકે ?

' જગત્કર્તાને સર્વજ્ઞ માન્યા સિવાય જગત્ની વિચિ-

ત્રતા બની શકે નહિ. માટે એ વિચિત્રતા જ સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિનું સાધન છે. 'એવું કથન પણ વિચારકોની વિચારશ્રેણીમાં સન્માન પામતું નથી. કેમકે આ જગત્ એ પ્રકારનું આપણે જોઈએ છીએ. ૧ સ્થાવર ૨ જંગમ. સ્થાવર જગત્ પણ સચેતન અને અચેતન એમ બે પ્રકારનું જોવાય છે. તેમાંથી જંગમ અને સચેતન સ્થાવર જગત્ની વિચિત્રતા તો પોતાના શુભાશુભ કર્મના પરિપાકથી થાય છે. અને અચેતન સ્થાવર જગત્ની વિચિત્રતા તો જીવોના ઉપલોગની યોગ્યતાના સાધનરૂપ હોવાથી કારણસામગ્રી મળતાં અનાદિકાળથી પ્રવાહરૂપે રહેલી છે જ; તો પછી તેમાં ઈશ્વરના કર્તૃત્વનું શું પ્રયોજન ?

હવે આગમ પ્રમાણથી તે વિષયને વિચારતાં પહેલાં સહજ વિકલ્પ થઇ આવે છે, કે શું તે આગમોને ઈશ્વરે બનાવ્યાં છે ? અથવા કોઈ અન્ય વ્યક્તિએ બનાવ્યાં છે ? કે જે આગમોથી ઈશ્વરનું સર્વજ્ઞપણું સિદ્ધ કરવાનું છે. કોઈ જગત્કર્તૃત્વવાદી ઉપરના વિકલ્પનું એમ સમાધાન કરે કે 'એ ઈશ્વરે જ આગમો બનાવ્યાં છે, એથી ઈશ્વરની સર્વજ્ઞતાને સિદ્ધ કરવામાં સાધનરૂપ પણ તે જ છે.' તો એ કથન યુક્ત નથી. કેમકે એવી રીતે માનવાથી તો એ ઈશ્વરના મહત્ત્વમાં મહોટી ન્યૂનતા આવશે. કારણ કે પોતાની મેળે પોતાના શુભોનું કીર્તન કરવું તે મહાપુરૂષનું લક્ષણ નથી. વ્યવહારથી પણ તે વિરૂદ્ધ છે.

વિશેષતઃ તે ઈશ્વરથી શાસ્ત્રની રચના પણ ઘટી શકતી.

નથી. કેમકે શાસ્ત્ર એ વર્ણાત્મક છે. વર્ણો તાલુ, ઓષ્ઠ, કંઠ વિગેરે સ્થાનોના વ્યાપારથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ વર્ણો ઉત્પન્ન થવાનાં સ્થાનો શરીરમાં રહે છે. જગત્કર્તા ઇશ્વરને અનાદિ અશરીર માની તેનાથી વર્ણાત્મક શાસ્ત્રની રચનાની માન્યતા એ વિચક્ષણ મનુષ્યોથી ઉપહાસ યોગ્ય બને છે. ઇશ્વરને શરીરી માનવામાં પૂર્વે ઘણા દોષો બતાવ્યા છે. આમ હોવાથી ઇશ્વરદ્વારા રચાયેલ આગમ જગત્કર્તા ઇશ્વરની સર્વ-જ્ઞતા સાધવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે.

‘ આગમનો કર્તા ઇશ્વરથી લિન્ન છે. ’ એવો બીજો પક્ષ આગળ ધરવામાં આવે તો ત્યાં પણ પ્રશ્નને અવકાશ મળે છે—‘કે ઇશ્વરથી લિન્ન માનેલ આગમનો કર્તા પુરૂષ સર્વજ્ઞ છે કે અસર્વજ્ઞ ? ’ પ્રત્યુત્તરમાં ‘ સર્વજ્ઞ ’ કહેવામાં આવે તો બે સર્વજ્ઞ થવાના. ૧ જગત્કર્તા ઇશ્વર અને ૨ આગમનો રચનાર. એમ બે સર્વજ્ઞ માનવાથી મુખ્ય માન્યતામાં વ્યાઘાત આવવાનો અને એ બંનેની સર્વજ્ઞતા સિદ્ધ કરવામાં સાધનભૂત પ્રમાણોની ચિંતામાં અનવસ્થા દોષ પણ આવશે.

‘ આગમ રચનાર અસર્વજ્ઞ છે. ’ એમ કહેવામાં આવે તો પછી તેવા અસર્વજ્ઞથી બનેલા આગમ ઉપર વિશ્વાસ કેમ થઈ શકે ? તથા તે આગમ જગત્કર્તા ઇશ્વરની સર્વજ્ઞતાને કેમ સિદ્ધ કરી શકે ?

પ્રમાણભૂત મનાતા તે આગમમાં પણ પૂર્વાપરમાં વિરોધ આવતો હોવાથી તે આગમજ અપ્રમાણ છે. ‘ મા હિંસ્યાત્

સર્વમૂતાનિ ' અર્થાત્ કોઈ પણ પ્રાણીને મારવા નહિ.
આવું મહાવાક્ય ઉચ્ચાર્યા પછી

“ ષટ્શતાનિ નિયુજ્યન્તે પશૂનાં મધ્યમેઽહનિ ।
અશ્વમેધસ્ય વચનાદ્ ન્યૂનાનિ પશુભિક્ષિભિઃ ॥૧॥ ”

ભાવાર્થ:—“ અશ્વમેધ યજ્ઞમાં મધ્યમ દિવસે ૫૯૭
પાંચસોસત્તાણું પશુઓનો હોમ કરવો । ” તથા ‘ અગ્નિસોમીયં
પંશુમાલભેત ’ અર્થાત્ ‘ અગ્નિ સોમદેવ સંબંધી પશુનો
હોમ કરવો. ’ ‘ સમ્પદશ પ્રાજાપત્યાન્ પશૂનાલભેત ’
અર્થાત્ પ્રભુપતિ માટે ૧૭ પશુઓનું બળિદાન આપવું. આવાં
હિંસાને પુષ્ટિ આપનારાં વાક્યો પ્રતિપાદન કર્યાં છે.

ક્રુત પરસ્પર વિરુદ્ધતાવાળાં હિંસા-અહિંસા વિષયનાં
જ વાક્યો નથી, પરંતુ સત્ય-અસત્ય વિગેરે વિષયોમાં પણ
છે. તે આગળ દર્શાવવામાં આવે છે. ‘ નાનૃતં બ્રૂયાત્ ’ અર્થાત્
અસત્ય ન બોલવું. પછી તેથી વિરુદ્ધ ‘ બ્રાહ્મણાર્થમનત
બ્રૂયાત્ ’ બ્રાહ્મણો માટે અસત્ય બોલવું. તથા—

“ ન નર્મયુક્તં વચનં હિનસ્તિ
ન સ્ત્રીષુ રાજન્ ન વિવાહકાલે ।
પ્રાણાત્યયે સર્વધનાપહારે
પશ્ચાનૃતાન્યાહુરપાતકાનિ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે રાજા ! હાસ્ય, મશ્કરી યુક્ત વચન,

સ્ત્રીઓના વિષયમાં, વિવાહના સમયમાં, પ્રાણુનાશના પ્રસંગમાં અને સર્વ ધનનો અપહાર થતો હોય એ પ્રસંગે—એમ પાંચ અસત્ય પાપકારક નથી. તેમાં દોષ નથી.

‘ પરબ્રવ્યાણિ લોષ્ટવત્ ’ અર્થાત—બીબ્બના ધનને માટીના ઢેકાં જેમ ગણવું—બીબ્બનું ધન તેના આખ્યા સિવાય લેવું નહિ. એમ કહ્યા પછી આગળ ઉપર “ યદ્યપિ બ્રાહ્મણો હઠેન પરકીયમાદત્તે છલેન વા, તથાપિ નાદત્તાદાનં; સર્વં બ્રાહ્મણેભ્યો દત્તં, બ્રાહ્મણાનાં દૌર્બલ્યાદ્ વૃષલાઃ પરિ-મુઙ્ગતે, તસ્માદપહરન્ બ્રાહ્મણઃ સ્વમાદત્તે, સ્વમેવ બ્રાહ્મણો મુઙ્ગત્તે, સ્વં વસ્તે, સ્વં દદાતિ ॥ “ કદાચ પ્રાદ્ધણુ બદ્ધા-ત્કારથી અથવા છળ-કપટથી પરધનચ્છેડુ કરે, તો પણ તે અહત્તાદાન કહેવાય નહિ; કેમકે સઘળું પ્રાદ્ધણુને આપેલું છે. પ્રાદ્ધણુની દુર્બળતાથી શૂદ્રો પરિલોગ કરે છે. તેથી અપહરણુ કરતો પ્રાદ્ધણુ પોતાનું ચ્છેડુ કરે છે. પોતાનું જ ખાય છે, પોતાનું પહેરે છે અને પોતાનું આપે છે. ” વિગેરે.

‘ અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ ’ અર્થાત—‘ અપુત્રીયાની સદ્ગતિ થતી નથી. ’ એવું પ્રથમ કહ્યા પછી આગળ જતાં—

“ અનેકાનિ સહસ્રાણિ કુમારબ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિપ્રાણામકૃત્વા કુલસન્તતિમ્ ॥૧॥ ”

સાવાર્થ:—“ અનેક હજાર બ્રહ્મચારિ કુમારો વિપ્ર કુલસન્તતિ કર્યા વિના દેવલોકમાં ગયા. ” આમ પ્રતિપાદન

કર્તુ' છે. આવી રીતે જે આગમોમાં પૂર્વાપર વિરોધિ વાક્યો દૃષ્ટિગોચર થતાં હોય તે આગમોને પ્રમાણભૂત માની તેના ઉપર વિશ્વાસ કેમ રાખી શકાય ? મનુસ્મૃતિ વિગેરે સ્મૃતિના ગ્રંથોમાં પણ પૂર્વાપર વિરુદ્ધતા જોવામાં આવે છે. ત્યારે તેવા ગ્રંથોપર શ્રદ્ધા કેમ રાખી શકાય ? તેવા અપ્રામાણિક આગમથી સર્વજ્ઞતાની સિદ્ધિ કેમ થઈ શકે ?

વિચાર કરવાની જરૂર છે કે—સચરાચર જગત્ને રચનાર તે પરમેશ્વરે, સર્વજ્ઞ હોવાથી સર્વ ભાવિભાવના જાણકાર હોવા છતાં, જગત્ને ઉપદ્રવ કરનાર, સ્વેચ્છાચારિ અસુરોને તથા તેવા પ્રકારના પરમેશ્વરને ન માનનાર મનુષ્યોને શા માટે ઉત્પન્ન કર્યાં ? એ પ્રશ્ન વિચારતાં તેમના સર્વજ્ઞપણામાં ન્યૂનતા આવે છે.

હવે જગત્કર્તા જગત્ની રચના કરવામાં સ્વતંત્ર છે ? કે પરતંત્ર ? એ પ્રશ્ન પણ વિચારવા જેવો છે.

કદાચ ઉપરના પ્રશ્નમાંથી પ્રથમ પક્ષ અર્થાત્ 'સ્વતંત્ર છે' એમ માન્ય રાખવામાં આવે અને તે 'જગત્કર્તા દયાળુ છે.' એ પ્રસિદ્ધ છે; તો પછી શા માટે એકને સુખી, એકને દુઃખી; એકને રોગી, અન્યને નીરોગી; એકને રાજા બીજાને રંક; એકને વિદ્વાન્ એકને મૂર્ખ; એકને સ્વામી બીજાને સેવક, એમ પક્ષપાત કરી જગત્ની વ્યક્તિયોને લિન્ન લિન્ન અવસ્થાવાળી બનાવે છે ? સમસ્ત જગત્ને તે દયાળુ જગત્કર્તા એકાંત સુખી શા વાસ્તે નથી બનાવતા ?

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે—‘ જન્માંતરમાં થઇણુ કરેલ તે તે લોકોના શુભાશુભ કર્મથી પ્રેરાઈને જગત્કર્તા જગત્ને લિન્ન લિન્ન અવસ્થાવાળું બનાવે છે. ’ તો તેમાં જગત્કર્તાની સ્વતંત્રતામાં હાનિ આવે છે. આમ જ્યારે કર્મથી જ જગત્ની વિચિત્રતા સિદ્ધ થાય છે, અને આમ ફરી ફરીને પણ એ પક્ષ સ્વીકારવો જ પડે છે, તો પછી ‘પરમેશ્વર જગત્ની રચના કરે છે; એવી માન્યતા ઉપર કદાચદ શા સાડ રાખવો જોઈએ ?

હવે ‘ તે જગત્કર્તા નિત્ય છે કે કેમ ? ’ એ માન્યતા વિચારીએ. નિત્ય એકસ્વરૂપી જગત્કર્તા પરમેશ્વર શું જગત્ને ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવ વાળો છે, કે જગત્ને ન ઉત્પન્ન કરવાના સ્વભાવવાળો ?

એ જો પક્ષમાંથી પ્રથમપક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો કોઈ વખતે પણ જગત્ની રચના કરવામાંથી તે પરમેશ્વરને નિવૃત્તિ મળી શકે જ નહિ, કેમકે જો કદાચ નિવૃત્તિ પામે તો તેના સ્વભાવની હાનિ થવાથી તે અનિત્ય બની જાય. અને સર્વદા રચના કર્યા જ કરે તો ક્રિયાનો અંત પણ આવી શકશે નહિ. તેથી એક કાર્યની પણ સૃષ્ટિ થઈ શકશે નહિ. જેમકે—ઘડો ચોતાના આરંભક્ષણથી ઉપાંત્ય ક્ષણ સુધીમાં જલધારણુ કરવાની ક્રિયામાં સમર્થ ન હોવાથી નિશ્ચયનયના અભિપ્રાયથી—‘ઘટ’ શબ્દના વ્યવહારને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.

બીજો પક્ષ માન્ય રાખવામાં આવે તો કોઈ પણ વખતે

તેમનાથી જગત્ બનાવી શકાય જ નહિ, કેમકે તેનો તેવો સ્વભાવ નથી. વિશેષતઃ જગત્કર્તાને નિત્ય એકસ્વરૂપી માનવાથી જગત્ની રચના તેમનાથી સંભવતી નથી, તેમ સંહાર પણ ઘટી શકતો નથી. કેમકે વિવિધ સ્વરૂપવાળાં કાર્યો કરવાથી તે નિત્ય જગત્કર્તામાં અનિત્યત્વનો પ્રસંગ આવી જાય. તે આવી રીતે—જગત્કર્તા ઇશ્વર જે સ્વભાવથી જગત્ને બનાવે, તેજ સ્વભાવથી જગત્નો સંહાર કરે વા અન્યસ્વભાવથી ? એ પ્રશ્નને અવકાશ મળે છે. ‘ એકજ સ્વભાવથી ’ એવો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તો સૃષ્ટિ અને સંહાર રૂપ બંને કાર્યોને યુગપત્ એકજ કાળમાં થવાનો પ્રસંગ આવશે. એક સ્વભાવ વાળા કારણથી ભિન્ન સ્વભાવવાળા કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય એ યુક્તિવિરુદ્ધ છે. એમ જો થવા લાગે તો માટીથી ઘડો વિગેરે થાય છે, તેમ પટ વિગેરેની પણ ઉત્પત્તિ થવી જોઈએ. પરંતુ તેમ બની શકતું નથી.

હવે ‘ ભિન્ન ભિન્ન સ્વભાવથી ભિન્ન ભિન્ન કાર્યો કરે છે. ’ એવો બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો સ્વભાવ ભેદ થવાથી જગત્કર્તા જગદીશમાં અનિત્યપણું પ્રાપ્ત થાય છે. જેમકે—આ ધાર્થિવ શરીર આહારનાં પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવાથી હમેશાં નવું નવું બનતું હોવાથી સ્વભાવભેદ રૂપ હેતુથી અનિત્ય કહેવાય છે. તેમજ અહિં પણ સમજવું—કેમકે ઇશ્વરમાં પણ સૃષ્ટિના નિર્માણ સમયે રજો ગુણ સ્વભાવ, સૃષ્ટિના સંહાર પ્રસંગે તેમાં તમોગુણ સ્વભાવ, સૃષ્ટિની સ્થિતિના વ્યાપારમાં સ્વસ્વગુણ સ્વભાવ મનાતા હોવાથી સ્વભાવભેદ સાક્ષાત્ સ્વી-

કારાય છે. કાર્યોની લિન્નતાથી સ્વભાવમાં લેદ અને સ્વભાવ-
લેદ થતાં અનિત્યપણું આવવાનું. સ્વભાવનો લેદ થવો એ જ
અનિત્યનું લક્ષણ છે.

ધારો કે ક્ષણવાર માટે ઈશ્વરને-જગત્કર્તાને નિત્ય માન-
વામાં આવે, પરંતુ તે નિરંતર સૃષ્ટિની રચના કેમ કરતા
નથી ? ‘ પોતાની ઈચ્છા હોય તો બનાવે, અન્યથા નહિ ’
એમ પ્રત્યુત્તર મળે તો પૂછવાની આવશ્યકતા છે કે-ઈચ્છા
પણ પોતાની સત્તાને આધીન થઈને જ સ્વસ્વરૂપ ને પ્રાપ્ત
કરતી હોવાથી શા માટે સર્વદા પ્રવૃત્તિ કરાવતી નથી ?

ઈશ્વરમાં આઠ ગુણોની અધિકરણતામાં પણ કાર્યના
લેદથી અનુભેય ઈચ્છા પણ વિષમ રૂપ હોવાથી અનિત્યતા
રોકી શકાય તેમ નથી.

આ જગતમાં બુદ્ધિમાનોની પ્રવૃત્તિ સ્વાર્થ અથવા
કરૂણા ભાવથી થતી જોવામાં આવે છે. જગત્કર્તા જગદીશ્વર
કૃતકૃત્ય હોવાથી સ્વાર્થ માટે જગતની રચના કરે એ સંભવી
શકતું નથી. ‘ કરૂણા ભાવથી સૃષ્ટિની રચના કરે છે. ’ એમ
કહેવામાં આવે તો તે કથન પણ અચુકત માલૂમ પડે છે.
કેમકે-દુઃખી પ્રાણિયોનાં દુઃખને દૂર કરવાની ઈચ્છા તે કરૂણા
કહેવાય છે. જગતની રચના થયા પહેલાં જીવોને શરીર,
દંદ્રિયો વિગેરે ન હોવાથી દુઃખ પણ ન જ હોઈ શકે, ત્યારે
કોનાં દુઃખ દૂર કરવા માટે ઈશ્વર કરૂણા લાવી જગતની
રચના કરે છે ! એ વિચારવાની આવશ્યકતા છે.

‘ જગત્તું નિર્માણુ થયા પછી દુઃખિ જીવોને જોઈ ઈશ્વરને કડ્ડણા ઉત્પન્ન થાય છે. ’ એમ કહેવાથી તો અન્યો-ન્યાશ્રય દોષ આવશે. એથી શ્રેષ્ઠ તો એજ છે કે જગદીશ્વરને જગત્ની રચના કરવાનું કષ્ટ ન જ આપવું.

એ અનાદિ નિત્ય ઈશ્વર શું મુક્ત છે કે અમુક્ત ? એ પ્રશ્ન પણ વિચારવો જોઈએ. ‘ અનાદિમુક્ત છે ’ એમ તો કહી શકાશે નહિ. કેમકે જ્યારે એ સમસ્ત પ્રકારની ઉપાધિથી મુક્ત થયા ત્યારથી આદિ થઈ જાય છે તો અનાદિ મુક્ત કેવી રીતે કહી શકાય ?

બીજો પક્ષ ‘ અનાદિ નિત્ય ઈશ્વર અમુક્ત છે. ’ એમ કહેવા જતાં તો સમસ્ત જીવોને ઈશ્વર માનવા પડશે. કેમકે સંસારવર્તી સર્વ આત્માઓ તેવા પ્રકારના જ છે.

જગત્કર્તા જગત્ની રચના શા હેતુથી કરે છે. એ સંબંધમાં ૧૦ દંડ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. ૧ જગત્ની રચના કરવામાં શું ઈશ્વરની યથાર્થ કારણ છે ? ૨ અથવા કર્મ-પરતંત્ર થઈને પ્રવૃત્તિ કરે છે ? ૩ અથવા ધર્મ વિગેરે માટે પ્રયાસ છે ? ૪ અથવા ક્રીડા-કુતુહલથી તે પ્રયાસ કરે છે ? ૫ અથવા નિઘ્રાણુ માટે તેમનો પ્રયત્ન છે ? ૬ અથવા સુખની ઉત્પત્તિ માટે પરિશ્રમ છે ? ૭ અથવા દુઃખના વિનાશ માટે પદ્ધતિ છે ? ૮ અથવા ભૂત પ્રત્યવાયના ક્ષય કરવાની ચેષ્ટા છે ? ૯ અથવા આગામિ પ્રત્યવાયના પ્રતીકાર માટે ઉપાય છે ? અથવા ૧૦ સ્વભાવથીજ પ્રવૃત્તિ છે ?

પ્રથમ પ્રકારને માન્ય રાખવામાં આવે તો સૃષ્ટિના કુમમાં વિપર્યાસ પણ થવો જોઈએ. યથારૂચિએ જ્યારે જગત્ બનાવે છે, ત્યારે એકજ નિયમથી સૃષ્ટિ ન રચતાં સ્ત્રીમાં પુરુષનાં લક્ષણો અને પુરુષમાં સ્ત્રીનાં લક્ષણો વિગેરે યથેષ્ટ પણાથી ઘટના થવી જોઈએ. આ દોષ આવવાથી પ્રથમ પ્રકાર મનાશે નહિ.

બીજો પ્રકાર માનવાથી ઈશ્વરમાં સ્વતંત્રતા રહેતી નથી. બીજાના આશ્રયથી જે કામ કરે તે સ્વતંત્ર કહી શકાય જ નહિ. આ તો જડ કર્મસમૂહને આધીન થાય છે. સામાન્ય જગત્જીવોની જેમ જગદીશ પણ એમ પરતંત્ર રહે એ નહિ ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

૩ જ પ્રકારની માન્યતા સ્વીકારવી પણ યુક્ત નથી. કેમકે સર્વથા કૃતકૃત્યને ધર્મ વિગેરે કોઈ પણ કાર્યની અપેક્ષા હોઈ શકેજ નહિ.

૪ થો પ્રકાર પણ ઉપેક્ષા કરવા લાયક છે, કેમકે ક્રીડા વિગેરે આજીવોને શોભે, ઈશ્વર જેવા વીતરાગ પરમપુરુષને તો તે હાસ્યાસ્પદ જ ગણાય.

૫ મો પ્રકાર પણ માનવા લાયક નથી. નિગ્રહ અર્થાત્ બીજાને શિક્ષા કરવી અને અનુગ્રહ અર્થાત્ ઉપકાર કરવો એ બન્ને રાગ-દ્વેષ વિના હોઈ શકે નહિ. રાગ-દ્વેષ જેમાં રહેલા હોય તેને વીતરાગ પરમેશ્વર કેમ કહી શકાય ?

૬ ઠો, ૭ મો, ૮ મો, ૯ મો પક્ષ પણ વિચારતાં યુક્તિ-યુક્ત ભાસતો નથી. કેમકે અનાદિ નિત્ય સર્વજ્ઞ પરમેશ્વરને સુખ તો સદા હોય જ. દુઃખ હોઈ શકે નહિ. તેમની દુઃખ-વિનાશ અને સુખ માટે પ્રવૃત્તિ સંભવે જ નહિ. અને પ્રત્યવાય પણ તેમને ન હોઈ શકે. પ્રત્યવાય તો અજ્ઞાનિ જીવોને સંભવે; પ્રત્યવાય જ ન હોય તો તેના વિનાશ માટે પ્રવૃત્તિ ક્યાંથી થાય ? અને ભવિષ્યના પ્રત્યવાયની કલ્પના પણ વ્યર્થ છે.

૧૦ મો પ્રકાર પણ માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી. કેમકે જગદીશનો સ્વભાવ જ જગત્ની રચના પ્રવૃત્તિનો હોય તો નિવૃત્તિ પામવાની તેમને શી જરૂર ? કિંતુ ઈશ્વર પોતે સ્વભાવે જ જગત્ની રચના કરે છે, તો પછી તેમને નિત્ય, વ્યાપક, સર્વજ્ઞ વિગેરે પ્રકારનાં વિશેષણોથી યુક્ત કહેવાની પણ શી આવશ્યકતા ? સ્વભાવથી જ સંસારચક્ર ફર્યા કરે છે. એમ કહેવામાં પણ શી અડચણ ?

એ બધો પ્રયાસ ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનવાથી ઉઠાવવો થકે છે, એથી વીતરાગ પરમેશ્વરને જગત્ની રચના કરનાર ન માનતાં તેમને ફક્ત સાક્ષી માની કાર્યમાત્ર પોતપોતાની સામગ્રીના સમુદાયથી બને છે, એમ જ માનવું સર્વોત્તમ છે.

‘ જગત્કર્તા જગત્ ન બનાવે તો તેની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ શકે ? ’ એ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર એટલો જ છે કે-‘ કર્મ, સ્વભાવ, ઉદ્ભવ, નિયતિ અને કાળ એ પાંચ કારણોના સમુદાયથી જગત્નાં સર્વ કાર્યો બને છે. ’

‘કર્મ તો જડ છે, તે શુભાશુભ ફળ કેમ આપી શકે?’ એવા પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દીર્ઘ વિચાર કરતાં સહજ સમજી શકાશે કે-જેમ લોહચુંબક જડ હોવા છતાં પણ દૂર રહેલ લોહને ખેંચી પોતાની પાસે લાવે છે, અથવા જેમ કેમેરા જડ હોવા છતાં પદાર્થમાત્રની આકૃતિને ખેંચી લે છે, જેમ ફોનોગ્રાફ જડ હોવા છતાં સર્વ પ્રકારના શબ્દો ગ્રહણ કરી તેવા પ્રકારના શબ્દો સંભળાવી શકે છે; તેમ કર્મ પણ શુભાશુભ ફળ આપી શકે છે. જડ વસ્તુઓમાં પણ વિવિધ પ્રકારની અદ્ભુત શક્તિયો રહેલી છે. એકાંત એવે નિયમ નથી કે જડ કાંઈ કાર્ય કરી શકે નહિ. જૈનો ફક્ત કર્મવાદી નથી, કિંતુ ઉપર જણાવેલા પાંચ કારણોના સમુદાયથી સંસારનાં સર્વ કાર્યો થાય છે, એમ માન્યતા ધરાવે છે. એ વિષયનું વિશેષ વિવેચન ‘જૈનદર્શન’ માં કરવામાં આવશે. ઉપરની માન્યતા સાથે ગીતા પણ સહ-મત થાય છે. જૂઓ ગીતા અ. ૫ મો, શ્લોક ૧૪.

“ ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ લોકસ્ય સૃજતિ પ્રભુઃ ।
ન કર્મફલસંયોગઃ સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તેત ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ:—“ પ્રભુ લોકનું કર્તૃત્વ, કર્મ અને કર્મફળનો સંયોગ એમાંથી કાંઈ બનાવતા નથી; પરંતુ સ્વભાવ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ૧ ”

ઇશ્વરને જગત્કર્તા માનવાથી પુરૂષોએ પોતાના પુરુષા-ર્થને અકિંચિત્કર બનાવી નાખ્યું છે. ઘણાં મનુષ્યોને આપણે

એવું જોલતા સાંભળીએ છીએ કે—‘જેસી ઈશ્વરકી મરણ હોગી, વૈસા બનેગા.’ વિગેરે. એવાં વાક્યેા ગોડી આપણે આપણી હીનસન્વતા પ્રકટ કરીએ છીએ. આ વચનો કહેવાથી અથવા સાંભળવાથી કાર્યમાં મન્દાદ- થવાય છે. ભારતની અવનતિ થવાનું કારણ સૂક્ષ્મદષ્ટિથી જોઈએ તો ઈશ્વરકર્તૃત્વવાદ જણાશે કે જેમાં પોતાના પુરૂષાર્થનો આશ્રય લેવામાં નથી આવ્યો.

માટે એ વિષયમાં પુરૂષાર્થને પ્રાધાન્ય આપી બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવશે, તો સત્યતત્ત્વ સત્ત્વર સમજવામાં આવી જશે કે—‘અનાદિ જગત્ની રચના કરનાર કોઈ હોઈ શકે નહિ.’

જગત્કર્તૃત્વવાદ—મીમાંસા સમાપ્ત.

નૈયાયિક મતનાં પ્રમાણુનું પર્યાલોચન.

ઇંદ્રિયોના સંનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને ‘ પ્રત્યક્ષ ’ એવા નામથી ઓળખવાની નૈયાયિકોની માન્યતા, વિચાર કરતાં વ્યાજબી લાગતી નથી. કેમકે—જેમ અનુમાન વિગેરેમાં પરની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી તેને ‘ પરોક્ષ ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તેમ આ (માનવામાં આવેલા પ્રત્યક્ષ) માં પણ આત્મા સિવાય પર જડ પાર્થિવાદિ ઇંદ્રિયોનો સંનિકર્ષ, પ્રકાશ દ્રવ્ય વિગેરેની અપેક્ષા રહે છે, તો તે જ્ઞાનને ‘ પ્રત્યક્ષ ’ કેમ કહી શકાય ? ‘ પરોક્ષ ’ શા માટે ન કહેવામાં આવે ? પ્રત્યક્ષનું લક્ષણ જ એવું છે કે ‘ જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં આત્મા સિવાય પરની અપેક્ષા ન રહેતી હોય. ’

એવી રીતે ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને જે કદાચ વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ માનવામાં આવે તો કાંઇ હાનિ નથી, પરંતુ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ માનવું ઉચિત નથી. તે જ્ઞાનને પારમાર્થિક પરોક્ષ અને વ્યાવહારિક પ્રત્યક્ષ માનવું જોઈએ.

નૈયાયિક મતની ઇંદ્રિયો સંબંધિ માન્યતા
ઉપર વિચાર.

“ પૃથ્વીથી ધ્રાણેન્દ્રિય, જલથી રસનેન્દ્રિય, તેજથી ચક્ષુરિન્દ્રિય, વાયુથી સ્પર્શનેન્દ્રિય અને આકાશથી શ્રવણેન્દ્રિય ઉત્પન્ન થાય છે. ” એવી નૈયાયિકોની માન્યતા બુદ્ધિ-

માન મનુષ્યોમાં માન્ય થઇ શકતી નથી. તેઓ એમ પ્રતિ-
 પાદન કરે છે કે—“ દ્રાણેન્દ્રિય પૃથ્વીથી બનેલી છે, કેમકે રૂપ
 વિગેરેમાંથી તે કેવળ ગંધનેજ ગ્રહણ કરે છે; કુંકુંમના
 ગંધનો પ્રકાશ કરનાર ગાયના ઘીની માફક.” આવા અનુ-
 માનથી દ્રાણેન્દ્રિયમાં પાર્થિવત્વ સિદ્ધ કરવાની તેઓની ચેષ્ટા
 નિરર્થક થાય છે. કેમકે આ અનુમાનમાં આપેલો હેતુ વ્યભિ-
 ચાર દોષવાળો છે. તેલનું મહંન કર્યા પછી સૂર્યનાં કિરણો
 ઉપર પડે ત્યારે ગંધની અભિવ્યક્તિ થવા છતાં તેમાં પાર્થિ-
 વત્વ હોતું નથી. તથા પૃથ્વી ઉપર પાણી સિંચવાથી—પાણી
 ગંધનું અભિવ્યંજક હોવાથી ગંધ પ્રકટ થવા છતાં તેમાં
 પાર્થિવત્વ સિદ્ધ થતું નથી. એથી ઉપર્યુક્ત હેતુ વ્યભિચારી
 સમજવો.

“ રસના—જિહ્વા પાણીથી બનેલી છે, રૂપ વિગેરેની
 મધ્યમાં રસનુંજ ગ્રહણ કરતી હોવાથી, સાથવાના રસના
 પ્રકાશક પાણીની જેમ. ” આવા અનુમાનથી ‘ રસનેન્દ્રિય
 પાણીથી બનેલી છે. ’ એવું સિદ્ધ કરવાની નૈયાયિકોની
 આકાંક્ષા પૂર્ણ થઇ શકતી નથી. કેમકે અહિં પણ, ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ ખાણમાંથી નીકળતા લવણ, ખારો વિગેરે
 પદાર્થોમાં રસની પ્રકટતા હોવા છતાં પાણીથી ઉત્પત્તિ કહી
 શકાય તેમ નહિ હોવાથી હેતુ વ્યભિચાર દોષવાળો છે. એમ
 માનવું પડશે.

“ અક્ષુરિન્દ્રિય તેજથી બનેલ છે, રસ વિગેરેમાંથી

ફક્ત રૂપનેજ ગ્રહણ કરતી હોવાથી, પ્રદીપની જેમ. ” તેઓનું આવું કથન ઉચિત નથી. કેમકે—હીરા, માણેક, પન્ના, રત્નો વિગેરેમાં ફક્ત રૂપનું પ્રકાશકપણું છે, પરંતુ તૈજસ નથી. શ્રુતિયો, મુકતાવલીની ટીકા દિનકરી વિગેરે ગ્રંથોમાં સુવર્ણ, હીરા, માણેક વિગેરેને પાર્થિવ તરીકે સિદ્ધ કરેલ હોવાથી તૈજસ માની શકાશે નહિ.

“ સ્પર્શનેન્દ્રિય વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે, રૂપ વિગેરેમાંથી ફક્ત સ્પર્શને ગ્રહણ કરતી હોવાથી, પાણીમાં રહેલ શીતળસ્પર્શના અભિવ્યંજક વાયુની જેમ. ” આવું તે લોકોનું માનવું આદરણીય થઈ શકશે નહિ. કેમકે કપૂર વિગેરેથી પણ પાણીમાં રહેલ શીતળ સ્પર્શ પ્રકટ થાય છે, પરંતુ કપૂર વિગેરે પદાર્થો વાયુથી ધનતા સાંભળ્યા નથી. આવી રીતે હેતુમાં વ્યભિચાર દોષ આવતો હોવાથી વ્યાપ્તિ અસિદ્ધ થવાથી સ્પર્શનેન્દ્રિયની વાયુથી ઉત્પત્તિ માનવી અચુકત છે.

“શ્રોત્રેન્દ્રિય આકાશથી ઉત્પન્ન થાય છે, રૂપ વિગેરેમાંથી ફક્ત શબ્દનેજ ગ્રહણ કરતી હોવાથી. ” આ પ્રમાણેની નૈયાયિકોની કલ્પના વિચાર કરતાં વ્યાજબી જણાતી નથી. કેમકે શબ્દ એ આકાશનો ગુણ નથી, પરંતુ પુદ્ગલસ્વરૂપ છે. જો એમ માનવામાં ન આવે તો અરૂપી શબ્દથી આકાશની જેમ આઘાત-પ્રત્યાઘાત વિગેરે કાંઈ પણ થવું ન જોઈએ; છતાં થાય છે. એ આપણે સાક્ષાત જાણીએ છીએ. મેઘના ગગડાટો,

સિંહની ગર્જનાઓ, તોપ વિગેરેના શબ્દોથી ગર્ભિણી સ્ત્રી-
ઓના ગર્ભ પણ છૂટા થઈ જાય છે, કાયરો કંપતા પલાયન
કરી જાય છે. વિગેરે બનતું જોઈએ છીએ—સાંભળીએ છીએ.
ફોનોગ્રાફ વિગેરે સાધનો પણ શબ્દની પુહ્લગતતાને ઘણા સારા
ટેકા આપે છે.

આ ઉપરથી સહજ સમજી શકાય તેમ છે કે—અમુક
ઇન્દ્રિય અમુક ભૂતથી ઉત્પન્ન થાય છે. એવી માન્યતા અપ્રામા-
ણિક ઠરતી હોવાથી ઉપેક્ષણીય છે.

ખરું જોતાં ઇન્દ્રિયોના બે ભેદ પાડી શકાય છે:—૧ દ્રવ્યે-
ન્દ્રિય, ૨ ભાવેન્દ્રિય. ઇન્દ્રિયપર્યાપ્તિ નામકર્મ વિગેરેનો ઉદ્દય
આવવાથી ઇન્દ્રિયોગ્ય પરિણામથી જે નિયમિત રૂપે પરિણમેલી
હોય તે શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શનું જ્ઞાન થવામાં નિ-
મિત્તભૂત શરીરના કાન વિગેરે બાહ્ય આકારો દ્રવ્યેન્દ્રિય કહી
શકાય. અને ભાવેન્દ્રિય તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી
ઉત્પન્ન થએલી લઘ્વિ-ઉપયોગરૂપ શક્તિને કહેવામાં આવે છે.
તેવા પ્રકારની શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ જો ન થયો હોય તો દૃષ્ટિ-
ગોચર થતી કોઈ પણ વસ્તુની ઓળખાણ થઈ શકે નહિ. ફક્ત
દ્રવ્યેન્દ્રિયની વિદ્યમાનતા માત્રથી ભૂત-પિશાચ વિગેરેનું તથા
પરમાણુનું નિરીક્ષણ થઈ શકે નહિ. ક્ષયોપશમરૂપ એક પ્રકા-
રની વિશેષ શક્તિ માનનારા જૈનો પરમાણુઓના તથા ભૂત-
પિશાચ વિગેરેના અસાક્ષાત્કારમાં એજ શક્તિનો અભાવ
કારણ તરીકે દર્શાવી પોતાની માન્યતાને અબાધિત કરવામાં

સફળતા મેળવી શકે. લઘ્વ્યુપયોગ રૂપ ભાવેન્દ્રિય તો રૂપ વિગેરે પદાર્થના વિષયો ગ્રહણ કરનાર આત્માના વ્યાપાર રૂપ છે. આવી રીતે મન પણ ૧ દ્રવ્યમન અને ૨ ભાવમન એમ બે પ્રકારનું છે. આ સંબંધિ વિશેષ વક્તવ્ય ‘ જ્ઞેન દર્શન ’ માં પ્રકટ કરવામાં આવશે.

“ ઇન્દ્રિયો વસ્તુને પ્રાપ્ત કર્યા પછી વિષયનો પ્રકાશ કરે છે. ચક્ષુ, સ્પર્શનેન્દ્રિય વિગેરેની જેમ વસ્તુને પ્રાપ્ત કરી ગ્રહણ કરે છે, કેમકે તેમાં બાહ્યેન્દ્રિયત્વ છે. ” આવું તેઓનું મન્તવ્ય માન્ય કરતાં પહેલાં વિચારવાની જરૂર છે કે—બાહ્યેન્દ્રિય એટલે શું ? શું બાહ્ય પદાર્થોમાં અભિમુખપણું હોવાથી તેને બાહ્યેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે. ? અથવા બાહ્ય પ્રદેશમાં રહેલ હોવાથી ? એ બે વિકલ્પમાંથી પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો વ્યભિચાર દોષ આવે. કેમકે મન પણ બાહ્ય અર્થના ગ્રહણમાં અભિમુખ હોવા છતાં પ્રાપ્તકારિ નથી. લક્ષ્યને મૂકી અલક્ષ્યમાં રહેનાર હેતુને વ્યભિચાર દોષ-યુક્ત ગણવામાં આવે છે.

બીજો પક્ષ માન્ય રાખવામાં આવે તો હેતુમાં અસિદ્ધ દોષ આવશે. કેમકે, તેઓના સિદ્ધાન્તમાં ‘ ગોલકમાં રહેલી તેજો દ્રવ્યને આશ્રય કરવા વાળી રશ્મિયો જ ચક્ષુરૂપે મનાય છે, તેને બાહ્ય દેશમાં રહેવાનું માનતા નથી. ’ ઇન્દ્રિયત્વની સમાનતા હોવા છતાં મનને જેમ અપ્રાપ્તકારિ માનવામાં આવે છે, તેમ જ ચક્ષુમાં પણ અપ્રાપ્તકારિત્વ કેમ ન મનાય ? કેમકે ઇન્દ્રિયત્વ રૂપ હેતુ તો બન્નેમાં સમાન છે.

હવે ચક્ષુ શું ગોલક રૂપ છે ? અથવા રશ્મિરૂપ ? એ વિચારીએ. ‘ ચક્ષુ ગોલક રૂપ છે, ’ એવો પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કેમકે—ગોલક સ્વરૂપ ચક્ષુ તો પોતાના પ્રદેશને મૂકી અન્યત્ર જઈ શકે નહિ અને એ ચક્ષુને પ્રાપ્યકારિ માનવામાં આવે, ત્યારે તો તેને જ્યાં ઘટ, પટ વિગેરે વસ્તુ હોય ત્યાં જવું જોઈએ. પરંતુ તેમ બનતું નથી એ પ્રત્યક્ષ છે.

‘ ચક્ષુ રશ્મિરૂપ છે. ’ એવો બીજો પક્ષ પણ માન્ય થઈ શકશે નહિ. કેમકે રશ્મિરૂપ—કિરણસ્વરૂપિ ચક્ષુ કદાપિ જોઈ શકાતું નથી, અર્થની જેમ, તેના સ્વરૂપનો પ્રતિભાસ ન થતો હોવાથી. કદાચ ગાયમાં ગોત્વ જેમ દેખાય છે, તેમ જો જોવામાં આવે, તો પછી વિવાદ રહેજ નહિ.

‘ ઇન્દ્રિય અને અર્થના સન્નિકર્ષથી ‘ પ્રત્યક્ષ ’ થાય છે. ’ એમ માનનાર નૈયાયિકોને આપણે પૂછીએ કે—અર્થ પ્રદેશમાં આપ લોકોની રશ્મિ સાથે અન્ય લોકોનાં લોચનોને સન્નિકર્ષ ન હોવા છતાં માની લઈએ તો અન્યનાં નેત્રો સાથે આપનાં નેત્રો પણ પ્રત્યક્ષ થવાં જોઈએ.

ચક્ષુને પ્રાપ્યકારિ માનવાથી અગ્નિ સમીપ જવાથી બળવાનો, તરવાર કુહાડાની : નજદીક જવાથી છેદાવાનો, કાંઠા ઉપર જવાથી વિંધાવાનો, એમ અનેક દોષોનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થશે. તેથી ચક્ષુને અપ્રાપ્યકારિ માનવું એ શ્રેયસ્કર છે.

ચક્ષુને પ્રાપ્યકારિ માનવા સંબંધિ વિશેષ જિજ્ઞાસુઓએ ન્યાયમંજરી, ન્યાયવાર્તિક વિગેરે ગ્રંથો જોવા અને તેને અપ્રાપ્યકારી સિદ્ધ કરનાર જૈન ન્યાયના સ્યાદ્વાદરત્નાકરાવ-તારિકા, સમ્મતિતર્ક વિગેરે ગ્રંથો અવલોકવા. યુક્તિયુક્ત સમબંધ તે પક્ષપાતને દૂર કરી મધ્યસ્થલાવથી સ્વીકારવું.

પ્રમાણ-પર્યાલોચન.

અભિમત વસ્તુના સ્વીકારમાં તથા અનભિમત વસ્તુના તિરસ્કારમાં જે સમર્થ હોય તે પ્રમાણ કહેવાય છે, પરંતુ નૈયાયિકોએ પ્રત્યક્ષની ઉત્પત્તિમાં માનેલ ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ તથા આલોક સંયોગ વિગેરે જડ પદાર્થ પ્રમાણરૂપ હોઈ શકે નહિ. જે પોતાનો નિશ્ચય કરાવવામાં સાધકતમ ન હોય, તે અન્યનો નિશ્ચય કરાવવામાં કયાંથી હોઈ શકે? ઘટ, પટ વિગેરેની જેમ. સંનિકર્ષ વિગેરે પોતાના નિશ્ચયમાં કરણરૂપ બની શકે નહિ, સ્તંભ વિગેરેની જેમ. જે પોતાના નિશ્ચયમાં સાધકતમ ન હોય તે અન્ય અર્થના નિશ્ચયમાં પણ કુલ વિગેરેની જેમ સાધકતમ છે, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આ ઉપરથી સંનિકર્ષ વિગેરે જડ પદાર્થો પ્રમાણ કહી શકાય નહિ.

પ્રમાણરૂપે સ્વીકારેલ જ્ઞાન પણ નિશ્ચયાત્મક હોવાથી સંશય વિપર્યાય, અનધ્યવસાયનું વિરોધિ હોવાથી પ્રમાણરૂપે મનાય છે. સારાંશ નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાનજ પ્રમાણરૂપ છે, અને અન્ય અપ્રમાણ છે, એમ માનવું નિર્દોષ છે.

અનુમાનની માન્યતા ઉપર દૃષ્ટિપાત.

નૈયાયિકો પક્ષસત્વ વિગેરે પાંચ રૂપવાળા હેતુને સાચો હેતુ માને છે, પરંતુ તે પાંચ રૂપો હેત્વાલાસમાં પણ સંભવી શકે છે. જે રૂપ હેતુ તથા હેત્વાલાસ એ બન્નેમાં રહે તે હેતુ ચથાર્થ છે. એમ કેમ કહી શકાય ? અને જ્યાં સુધી હેતુ-વાક્ય સાચું ન હોય, ત્યાં સુધી અનુમાન પણ કેમ થઈ શકે ? નીચે જણાવ્યા મુજબ પાંચ રૂપો હેત્વાલાસ થઈ શકે છે, તે આ પ્રમાણે:—

‘તે આળક શ્યામ છે. મિત્રા નામની સ્ત્રીનો પુત્ર હોવાથી, જોવાતા તેના બીજા પુત્રોની જેમ.’ આ અનુમાનમાં આપેલ હેતુ પાંચ રૂપવાળો હોવા છતાં પણ હેત્વાલાસ છે. વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિચારીએ તો સાધ્ય વિના જેની ઉપપત્તિ બિલકુલ ન થઈ શકતી હોય તે જ હેતુ સાચો ગણી શકાય, પરંતુ ફક્ત પાંચ રૂપવાળો હોય તે હેતુ સત્ય જ હોય એવી માન્યતા તો ભૂલભરેલી છે. એથી અનુમાન પ્રમાણની માન્યતાને પણ આઘાત પહોંચે છે.

ઉપમાન ઉપર વિચાર.

ગવય (રોઝ) નહિ જાણનારા મનુષ્યને કોઈએ સમજાવ્યું કે ગાયના જેવો જે હોય તે ગવય કહેવાય. એમ સરખામણી આપી સમજાવ્યા પછી તે મનુષ્ય વનમાં ગયા આઠ જ્યારે તેવા પ્રાણીને જુવે ત્યારે પહેલાં જણાવેલા ઉપમાન-

થી થતા સંજ્ઞાસંજ્ઞિ જ્ઞાનને ' ઉપમાન પ્રમાણુ ' એવું નામ અપાય છે. પરંતુ તેને પૃથક્ પ્રમાણુ કહેવું તે ઠીક નથી.

જેમ એક વાર ઘડાનું જ્ઞાન થયા પછી ફરી તે વસ્તુને જ્ઞેતાં ' આ ઘડો છે ' એવા ઉત્પન્ન થતા જ્ઞાનને પ્રત્યલિજ્ઞા કહેવામાં આવે છે; તેમ ઉપર જણાવેલ ઉપમાનને પણ પ્રત્યલિજ્ઞા જ કેમ ન કહી શકાય ? ' પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યાત સાધ્ય-સાધનમુપમાનં ' અર્થાત્ પ્રસિદ્ધ સાધર્મ્યથી સાધ્યનું સાધન કરવું તે ઉપમાન. આવા સૂત્રની વિરુદ્ધમાં પ્રસિદ્ધ વૈધર્મ્યથી સાધ્યનું સાધન થતું હોય ત્યાં કયું નામ આપવું તેનો વિચાર કરવો પડશે. એથી સરળ માર્ગ તો એજ છે કે-તે (ઉપમાન પ્રમાણુ) નો પ્રત્યલિજ્ઞામાં અન્તર્ભાવ કરી દેવો. એમ કરવાથી કાંઈ હાનિ નથી. આ વિષયનું વિશેષ સ્વરૂપ ' જ્ઞેનદર્શન ' માં જણાવીશું.

આગમપ્રમાણુ.

જે આગમોનો પ્રણેતા અનામ હોય, અથવા જેમાં અસંબંધ, અપ્રામાણિક, હિંસામય, પરસ્પર વિરુદ્ધ ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હોય તે આગમોને પ્રમાણરૂપે કેમ માની શકાય ? શ્રુતિઓ, સ્મૃતિઓ વિગેરે નિહાળીએ છીએ તો તેવું જ કંઈ વિચિત્રપણું જ્ઞેવામાં આવે છે. નૈયાયિકો અર્થની ઉપલબ્ધિમાં હેતુને પ્રમાણુ કહે છે. હેતુનો અર્થ જ્ઞે નિમિત્તમાત્ર કરવામાં આવે તો તે સર્વકારક સાધારણ હોવાથી પ્રમિતિના કર્તા, કર્મ

વિગેરે સર્વમાં પ્રમાણપણાના વ્યવહારનો પ્રસંગ આવે. સર્વ કારકોને પ્રમાણરૂપે માનવાં પડે કે જે આપણને ઈષ્ટ નથી.

યદિ હેતુનો ફક્ત કારણકારકરૂપે સ્વીકાર કરવામાં આવે અને અન્ય કારકોની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, તો જ્ઞાનને જ પ્રમાણ કહેવું યુક્ત ગણાશે, ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ વિગેરેને પ્રમાણ કહી શકાશે નહિ. કેમકે જેની વિદ્યમાન દશામાં અર્થની ઉપલબ્ધિ થાય તે જ કારણ કહેવાય છે. ઇન્દ્રિયસંનિકર્ષ વિગેરે સામગ્રી વિદ્યમાન હોવા છતાં જ્યાં સુધી તેવા પ્રકારનો ક્ષયોપશમ અથવા ઉપયોગ ન હોય ત્યાં સુધી અર્થની ઉપલબ્ધિ કદાપિ થઈ શકતી નથી. આથી અર્થની ઉપલબ્ધિમાં જે અત્યંત સાધક હોય તે જ પ્રમાણ ગણવું જોઈએ. તેવું અત્યંત સાધક સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનજ પ્રમાણરૂપે કહી શકાય, પરંતુ સંનિકર્ષ વિગેરે તો પ્રમાણરૂપ માની શકાય નહીં.

જ્યારે આવી રીતે પ્રમાણની માન્યતા જ અપ્રામાણિક છે, ત્યારે તે પ્રમાણથી નિશ્ચિત કરાતા ૧૬ પદાર્થો તો પ્રામાણિક કેમ થઈ શકે? અર્થાત્ પ્રમાણની માન્યતા અયથાર્થ થતાં ૧૬ પદાર્થની માન્યતા પણ અસિદ્ધ થઈ જાય છે. તો પણ એ ૧૬ પદાર્થોની માન્યતા કેટલી દૂષિત છે, તે દર્શાવવામાં આવે છે.

‘ આત્મારૂપ પ્રમેય સર્વથા નિત્ય છે. ’ ‘ અપ્રચ્યુતાનુપચન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં નિત્યમ્ ’ અર્થાત્—‘ નાશ ન પામનાર,

ઉત્પન્ન ન થનાર, સ્થિર, એક સ્વભાવે રહેનાર વસ્તુ નિત્ય ગણાય છે. ' આવી રીતે નિત્યના લક્ષણથી યુક્ત આત્માને માનનાર નૈયાયિકોને બહુ વિચાર કરવાની જરૂર છે. જીવની એક ગતિમાંથી પ્રચ્યુતિ અને બીજી ગતિમાં ઉત્પત્તિ થાય છે, જીવ એક સ્થિતિમાંથી બીજી સ્થિતિને પામે છે. જીવનો એક સરખો સ્વભાવ સદા રહી શકતો નથી. આ જીવ નરક યોનિ-માંથી નીકળી મનુષ્ય થાય છે, મનુષ્ય યોનિમાંથી નીકળી દેવ થાય છે, ત્યાંથી નીકળી તિર્યંચ થાય છે. બાલ્યાવસ્થા-માંથી યુવાવસ્થામાં અને તેમાંથી વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. તે જીવ અમુક વસ્તુનો કર્તા, ભોક્તા, સંબંધી મનાય છે. એમ આપણે વ્યવહારમાં સાક્ષાત્ જોતા હોવાથી ઉપર્યુક્ત નિત્યના લક્ષણથી વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા તે આત્માને સર્વથા નિત્ય માની શકીએ નહિ. એ સ્વાભાવિક છે. આમ કૂટસ્થ નિત્ય માનવાથી કેઈ જાતનો વ્યવહાર થઈ શકશે નહિ.

નિત્યનું યથાર્થ લક્ષણ આ પ્રમાણે માનવામાં આવે કે ' તદ્ભાવાવ્યયં નિત્યમ્ ' અર્થાત્—' જે પોતાના મૂળ સ્વ-ભાવથી વ્યય ન પામે તે નિત્ય છે. ' તેા કેઈ જાતનો દોષ આવશે નહિ. આત્માના પર્યાયો ભલે બદલાયા કરે, મનુષ્ય મરીને દેવ, દેવમાંથી નીકળી મનુષ્ય, ત્યાંથી તિર્યંચ, નારકી ભલે થયા કરે, બાલ્ય વિગેરે અવસ્થામાંથી યુવા વિગેરે અન્ય અવસ્થાઓને ભલે પ્રાપ્ત કરે, પરંતુ તે આત્માનો અસલ સ્વભાવ ' ચૈતન્ય ' તેા દરેક ગતિમાં અને દરેક સ્થિતિમાં અવશ્ય વિદ્યમાન હોય છે.

નૈયાયિકે આમ જણાવે કે—“ આત્માને કૂટસ્થ નિત્ય માનવામાં પણ કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, જન્મ, જરા, મરણ વિગેરે સર્વ ઘટી શકે છે. તે આવી રીતે:—જ્ઞાન, ઇચ્છા, પ્રયત્ન વિગેરેનો જે સંબંધ કરવો તે કર્તૃત્વ; સુખ-દુઃખ સંવેદનનો જે સંબંધ તે ભોક્તૃત્વ; અપૂર્વ શરીર, ઇન્દ્રિય, બુદ્ધિ વિગેરેની સાથે સંબંધ થવો તે જન્મ; ગ્રહણ કરેલા પ્રાણોનોવિયોગ તે મરણ; ધર્માધર્મની અપેક્ષાથી આત્માનો શરીરસહિત મન વિગેરેની સાથે સંબંધ બરાબર રહેવો તે જીવન; શરીર, ઇન્દ્રિય વિગેરેનો નાશ કરવો તે હિંસા કહેવાય છે. વિગેરે ”

કૂટસ્થ નિત્યવાદિયોનું ઉપર્યુકત કથન યુક્તિયુક્ત ન હોવાથી માની શકાય તેમ નથી. કેમકે તેઓના મતમાં જ્યારે પૂર્વાવસ્થાનો બિલકુલ ત્યાગ નથી, ત્યારે જ્ઞાનાદિના સમવાયની ઉપપત્તિ પણ કેમ થઈ શકે ? કારણ કે—પૂર્વાવસ્થાના ત્યાગ પૂર્વક ઉત્તરાવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવી તે જ સંબંધ કહી શકાય, પરંતુ તે સંબંધ તો કૂટસ્થ નિત્યવાદિયોના મતમાં ઘટી શકતો નથી, સંબંધ વિના સંબંધિમાંનું કર્તૃત્વ પણ કેમ ઘટે ? ‘ પૂર્વરૂપનો—પૂર્વાવસ્થાનો ત્યાગ કરે છે, ’ એમ જે કદાચ કહેવામાં આવે તો તેમાં નિત્યત્વ રહી શકશે નહિ, એ પણ વિચારણીય છે.

આત્માને સર્વથા નિત્ય અને વ્યાપક માનનારા નૈયાયિકે તેમાં પરિણામાન્તર માની શકે નહિ. એથી સંબંધમાં કર્તૃત્વ, જન્મ વિગેરે થઈ શકશે નહિ. ગત્યાદિ નામકર્મસહકૃત પૂર્વ

પર્યાયનો ત્યાગ તે મરણ અને ઉત્તર પર્યાયને પ્રાપ્ત કરવા તે જન્મ. આ પર્યાયો નિત્યવાદિયોના મતમાં અપુષ્પ જેવા છે. આવી રીતે કૂટસ્થ નિત્યસ્વરૂપ આત્મા વિગેરે પદ્ધતીને માનનારાઓના મતમાં જન્મ, મરણનો અભાવ થવાનો. અને તેના વિના સંસાર, બંધ, મોક્ષ વિગેરેની વ્યવસ્થાનો વિનાશ થશે.

હું સુખી, હું દુઃખી, હું ઘટ વિગેરેને બાણું છું.’ ઇત્યાદિ અહંશબ્દવિષયક પ્રતીતિ શરીરાવચ્છિન્ન આત્મામાં જ થઈ શકે છે, અન્યત્ર થતી નથી. આત્માને જો વ્યાપક માનવામાં આવે તો સર્વને સર્વ સ્થળે તેવા પ્રકારની પ્રતીતિ થવી જોઈએ. એકના સુખે અન્ય સુખી થવા જોઈએ અને એકના દુઃખથી અન્ય દુઃખી થવા જોઈએ, એકના ભોજન કરવાથી ભોજન નહિ કરનારા અન્યને પણ ક્ષુધાની શાન્તિ થવાનો પ્રસંગ આવશે. એકના સૂવા, ઉઠવા, બેસવા, ચાલવાથી અન્યને પણ તે ક્રિયાઓ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે. આવી રીતે સર્વ ક્રિયાઓમાં વ્યવહારમાં સંકરદોષ ઉપસ્થિત થશે. અથવા આત્માને સર્વત્ર વ્યાપક માનવાથી આત્મા સર્વત્ર વ્યાપી થઈ જવાથી કાંઈ પણ ક્રિયા થઈ શકશે નહિ. આ દોષના નિવારણમાં એમ કહેવામાં આવે કે—‘શરીરની ભિન્નતા હોવાથી એ દોષ આવી શકશે નહિ.’ તો પછી શા માટે આત્માને વ્યાપક માનવો ? આત્માને વ્યાપક ન માનવામાં આવે તો શો દોષ ? આત્માને સર્વથા નિત્ય માનવામાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરોધ દર્શાવ્યો. અનુમાન પ્રમાણથી વિરોધ હવે બતાવવામાં આવે છે—

આત્મા વ્યાપક નથી, કેમકે બીજાં દ્રવ્યાન્તર અસાધારણ સામાન્ય રૂપે હોવા છતાં અનેક હોવાથી, ઘટ વિગેરેની જેમ. અહિં એક દ્રવ્યથી અન્ય દ્રવ્યને દ્રવ્યાન્તર સમજવાનું છે, અથવા બીજી રીતે પણ અનુમાન થઈ શકે—

આત્મા આકાશ વિગેરેની માફક વ્યાપક નથી, કેમકે આકાશ, કાળ, દિશા વિગેરેથી ભિન્ન હોવા છતાં ઘટ વિગેરેની જેમ દ્રવ્યપણું હોવાથી.

આત્મા પરમમહત્ત્વ પરિભાણુનું અધિકરણ નથી, કારણ કે ચેતન હોવાથી; જે પરમમહત્ત્વનું અધિકરણ હોય તે ચેતન હોઈ શકે નહિ, આકાશ વિગેરેની જેમ. ઇત્યાદિ અનુમાનથી પણ આત્માની વ્યાપકતાનું નિરાકરણ થઈ જાય છે.

તેઓના આગમના પ્રણેતા અનાપ્ત હોવાથી તેઓનું આગમ તો પ્રમાણરૂપ થઈ શકશે નહિ. આત્માની વ્યાપકતા સિદ્ધ કરવામાં ઉપમાન પ્રમાણ પણ સહાયક થઈ શકશે નહિ. કારણ કે—આત્મા અમૂર્ત હોવાથી તેને ઉપમાન આપી શકાય તેમ નથી. આવી રીતે કોઈ પણ પ્રમાણથી આત્મા વ્યાપક સિદ્ધ થતો નથી.

નૈયાયિક મતમાં આત્માની વ્યાપકતા તો એક બાજુએ રહી, પ્રથમ આત્માની જ સિદ્ધિ ક્યાં થઈ શકે તેમ છે? આત્માની સિદ્ધિમાં જ્ઞાન વિગેરે ગુણો તો પ્રમાણરૂપે ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, કેમકે તે જ્ઞાન વિગેરે ગુણોને તો તેઓ

આત્માથી ભિન્ન હોવાનું માને છે. જે જેનાથી સર્વથા ભિન્ન હોય, તે તેનો ગુણ છે એમ કેમ કહી શકાય ? જેમ ઊંટ ગર્દભથી ભિન્ન હોવાથી તેને તેનો ગુણ માની શકાતો નથી તેમ જ્ઞાન વિગેરે ગુણોને આત્માથી ભિન્ન માની તે તેના ગુણો છે, એમ કહેવાનું સાહસ કરી શકાય નહિ. આમ જ્યારે આત્માનો જ અભાવ થઈ જાય છે, ત્યારે પ્રમાણ, પ્રમેય વિગેરે પદાર્થોના પરિજ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેને થવાની ? એ વિચારવા લાયક થઈ પડશે. જ્ઞાન વિગેરે આત્માના ગુણો છે અને તે તેનાથી કથંચિદ્ અભિન્ન તથા ભિન્ન છે. એ 'જ્ઞેનદર્શન' માં સવિસ્તર જણાવવામાં આવશે.

નૈયાયિકમતપ્રવર્તક મહર્ષિયે છળ, જાતિ, નિઝહસ્થાન, જલ્પ કથા, વિતંડાવાદ, હેત્વાભાસ વિગેરેને પણ મોક્ષના અંગરૂપ માની અન્ય વાદિયોનો પરાજય કરવામાં તેનો ઉપયોગ કરવા સુશિષ્યોને શિષ્યવ્યુ છે. તત્ત્વાત્ત્વનો વિચાર કર્યા સિવાય કેવળ શુષ્ક ઝકવાદને વિતંડાવાદ કહેવામાં આવે છે, તે અને ધીજા છળ વિગેરે કે જેનું સ્વરૂપ પ્રથમ જણાવ્યું છે; તેનો ઉપદેશ કરનારા ભવાલિનન્દિયોને પણ 'પરમકાણ્ણિક' વિશેષણવિશિષ્ટ કરવા એ અગાધ બુદ્ધિમત્તાનું કામ છે.

નૈયાયિકોના છળ વિગેરે કથનનો હેતુ દર્શાવનારા શ્લોકો આ સ્થળે ટાંકવા ઉચિત છે, તે આ પ્રમાણે:—

“ દુઃશિક્ષિતકુતર્કાશ્લેશવાચાલિતાનનાઃ ।

જેતું કિમન્યથા શક્યા વિત્ત્વટોપમણ્ડિતાઃ ? ॥૧॥

ગતાનુગતિકૌ લોકઃ કુમાર્ગં તત્પતારિતઃ ।

મા ગાદિતિચ્છલાદીનિ પ્રાહ કારુણિકો મુનિઃ ॥૨ા॥”

ભાવાર્થઃ—દુઃખ પૂર્વક શીખેલ કુતર્કોના અંશથી જેઓનાં મુખે વાચાણ થએલાં છે, એવા વિતંડાવાદના આડં-
બરથી વિભૂષિત થયેલા વાહિયે અન્યથા (જે છળ વિગેરેનો ઉપયોગ ન કરવામાં આવે તો) કેવી રીતે જીતી શકાય ?
‘ ગતાનુગતિક લોકસમૂહ તેઓથી ઠગાઈને કુમાર્ગમાં ન જાય ’ એવા હેતુથી કૃષ્ણાવંત ઋષિજીએ છળ વિગેરે કહેલ છે.

આમ છળ વિગેરે કરવામાં કોઈ દોષ નથી, કિન્તુ લાભ જ છે. આવી મહર્ષિની મોક્ષોપયોગિની શિક્ષા છે. નૈયાયિકો પ્રથમ દર્શાવેલ ૧૬ પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાનથી મોક્ષ માને છે, પરંતુ વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિચારીએ તો તે ૧૬ પદાર્થોમાંથી પ્રત્યેકનું જ્ઞાન અથવા સમુદાયનું જ્ઞાન મોક્ષ આપવામાં કારણભૂત થઈ શકે નહિ, એમ સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે. કેમકે ક્ષત એકલા જ્ઞાનમાત્રથીજ મુક્તિ થઈ શકતી નથી. જે એમ જ મુક્તિ થતી હોય તો તપ, જપ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ, સંન્યસ્તાવસ્થા વિગેરે ક્રિયા અનુષ્ઠાનો નિષ્ક્રમ થવાથી તેને કોઈ આદર આપેજ નહિ.

કદાચ તેઓ (નૈયાયિકો) તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે—‘ અમે કાંઈ ક્રિયાનો નિષેધ કરતા નથી, તત્ત્વજ્ઞાન

પૂર્વક ક્રિયા કરવાથી મોક્ષ થાય છે, એમ અમારી માન્યતા છે, ' એ કથન સત્ય છે, પરંતુ તદ્વાવત ફક્ત આટલોજ રહે છે કે—જેને તત્ત્વ તરીકે આપે માનેલ છે, તેમાંથી એક પણ પદાર્થ તત્ત્વરૂપ ઘટી શકતો નહિ હોવાથી તે પદાર્થોના જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન કહી શકાય નહિ; એથી એવા તાર્ત્વિકજ્ઞાન વિનાની ક્રિયાથી મોક્ષ કેમ મેળવી શકાય ? પ્રમાણુની પર્યાલોચના તો થઈ ગઈ. હવે પ્રમેય પદાર્થ તપાસીએ—

નૈયોયિકો આત્મા ૧, શરીર ૨, ઈન્દ્રિય ૩, અર્થ ૪, બુદ્ધિ ૫, મન ૬, પ્રવૃત્તિ ૭, દોષ ૮, પ્રેત્યભાવ ૯, ફળ ૧૦, અને અપવર્ગ ૧૨. આ પ્રમાણે પ્રમેયના આર લેહો જણાવે છે, પરંતુ તેમાંથી શરીર, ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ, મન, દોષ, ફળ અને દુઃખ એ ૭ નો સમાવેશ કથંચિત્ આત્મામાં થઈ શકે તેમ છે. કેમકે સંસારી આત્મા શરીર સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ ધરાવે છે. આત્માને પહેલાં પ્રમાતા ઠરાવી પછી પ્રમેયમાં ગણાવવો તે પણ યુક્ત નથી. ઈન્દ્રિય, બુદ્ધિ, અને મન એ ત્રણે પ્રમિતિના સાધન-કારણરૂપ હોવાથી પ્રમાણરૂપ થઈ શકે, પરંતુ પ્રમેય કેમ કહી શકાય ? દોષ એ રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ હોવાથી સંસારી આત્માથી કથંચિત્ અલિપ્ત છે. મન, વચન, કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિથી થતું શુભાશુભ ફળ પ્રવૃત્તિથી લિન્ન કહી શકાય નહિ. પ્રવૃત્તિ રાગ, દ્વેષ અને મોહરૂપ હોવાથી દોષથી લિન્ન ન ગણાવવી જોઈએ. દુઃખ એ મનના વ્યાપારરૂપ છે. મન જ પ્રમેયરૂપ થઈ શકતું નથી, એમ ઉપર જણાવ્યું છે. તો દુઃખ પ્રમેય કેમ થઈ શકે ? શબ્દ વિગેરે

ઈંદ્રિયાર્થનો કૃપામાં અન્તર્ભાવ થઈ જાય છે. પ્રેત્સભાવ તથા અપવર્ગ વિગેરે આત્માના પરિણામાન્તર રૂપ હોવાથી આત્માથી ભિન્ન કહી શકાય નહિ. આમ પ્રમેયના ૧૨ લેહ-માંથી એ પણ પ્રમેય રૂપે સિદ્ધ થઈ શકતો નથી.

પ્રમેયનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિચારીએ તો દ્રવ્ય પયાંય સિવાય અન્ય કાંઈ પ્રમેય ન હોઈ શકે. તેઓએ માનેલા સંશય વિગેરે તત્ત્વો પણ તત્ત્વાભાસ છે. તે સર્વ તત્ત્વોનું અવલોકન પ્રથમ કરેલું હોવાથી અહિં તેનું પુનઃ પિષ્ટપેષણ કરી અન્ય-ગૌરવ કરવા અમારી ઇચ્છા નથી.

શું આત્મા સર્વવ્યાપક છે ?

આત્મા વ્યાપક છે, એવી નૈયાયિકોની માન્યતા ઉપર પૂર્વે લખાઈ ગયેલું હોવા છતાં પુનઃ તે વિષયને વિશેષ દૃઢતાથી પ્રતિપાદન કરવાનો અમારો એજ ઉદ્દેશ છે કે—સત્ય તત્ત્વ ઉપર સારી રીતે વિચાર કરવાની વારંવાર આવશ્યકતા છે. એથીજ રહસ્ય સમજી શકાય, એવા ગહન વિચાર-ણીય વિષયને મધ્યસ્થ ભુદ્ધિથી વિચારતાં જિજ્ઞાસુઓને સત્ય જ્ઞાન થાય છે.

આત્માને સર્વવ્યાપક ન જ્ઞાનતાં શરીરવ્યાપક માનવો ભેદનો. જેમ રૂપ વિગેરે ઘડાના ગુણો ઘડાથી બહાર આવૂં પડતા નથી, તેમજ એતન્ન્ય વિગેરે આત્માના ગુણો પણ દેહ પરિમાણ આત્માથી અન્યત્ર પાષાણ વિગેરેમાં જોવામાં

આવતા નથી. કદાચ પ્રતિપક્ષ તરફથી એમ કહેવામાં આવે કે—
 ‘ પુષ્પ વિગેરેમાં રહેલા ગંધ વિગેરે ગુણો પોતાના સ્થાનનો
 ત્યાગ કરી અન્યત્ર પણ જોવામાં આવે છે. ’ તે યુક્ત નથી.
 કેમકે પુષ્પ વિગેરેના ગંધ વિગેરે ગુણો પોતાના ગુણોનો ત્યાગ
 કરી અન્યત્ર જતા નથી, કિંતુ તેવા પ્રકારના ગંધવાળાં પુદ્ગલો
 (ગુણ) જે વૈસ્રસિકી અથવા પ્રાયોગિકી ગતિવડે અન્યત્ર જાય
 છે. આથી પણ એજ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે, કે જ્યાં જ્યાં ગુણો
 ઉપલબ્ધ થાય—જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં તેઓનો આધાર—ગુણી
 અવશ્ય હોય છેજ.

‘ સિન્ન દેશમાં રહેલા મંત્રો સેંકડો યોજન દૂર રહીને પણ
 આકર્ષણ—ઉચ્ચાટન વિગેરે કરે છે. તો મંત્ર વિગેરે ગુણિના
 આકર્ષણ ઉચ્ચાટન વિગેરે ગુણો આવી રીતે ગુણિનો ત્યાગ
 કરી અન્યત્ર પણ જ્યારે જોવામાં આવે છે ત્યારે ગુણિનો ત્યાગ
 કરી ગુણો અન્યત્ર હોઈ શકે જ નહિ. એ નિયમનું નિશ્ચળ
 કયાં રહે છે ? ’ આમ પ્રતિપાદન કરનારે ધ્યાનમાં રાખવું
 જોઈએ કે—આકર્ષણ—ઉચ્ચાટન વિગેરે ખાસ મંત્રોના ગુણો
 નથી, પરંતુ મંત્રોના અધિષ્ઠાયક દેવોનો તે મહિમા છે. અસા-
 ધારણ શક્તિ ધરાવનાર દેવો પોતાના સામર્થ્યથી તેમ કરે
 તેથી અમારા કથનમાં દોષને અવકાશ મળતો નથી.

આત્મા સર્વ વ્યાપક નથી, કારણ કે તેના ગુણો સર્વત્ર
 ઉપલબ્ધ થતા નથી; જેના ગુણો સર્વત્ર ઉપલબ્ધ થતા ન
 હોય તે સર્વવ્યાપી કહી શકાય નહિ, જેમ ઘટ વિગેરે.

કદાચ ઉપર જણાવેલ અનુમાનની વ્યાપ્તિમાં આ પ્રમાણે વિરોધ દર્શાવવામાં આવે કે—‘આત્માનો ‘અદૃષ્ટ’ નામનો વિશેષ ગુણ સર્વ ઉત્પન્ન થતાં પદાર્થોમાં નિમિત્ત માત્ર છે, જો એમ ન હોય તો અન્ય દ્વીપમાં રહેલ કનક, રત્ન, ચંદન, અંગના વિગેરે અમુક નિયમિત પ્રદેશમાં રહેલ પુરુષને ઉપલોગ યોગ્ય કેમ થઈ શકે? આમ આત્માનો ગુણ સર્વત્ર રહેતો હોવાથી આત્માને સર્વ વ્યાપી કેમ ન માનવો?’ એ વિરોધના પરિહારમાં સમજવું જરૂરનું છે કે અદૃષ્ટ નામના આત્માના ગુણને સર્વત્ર સિદ્ધ કરવામાં કાંઈ પણ સાધન નહિ હોવાથી આત્માને સર્વ વ્યાપક મનાવવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ છે.

‘અગ્નિનું ઉર્ધ્વજ્વલન, વાયુનું તિર્યગ્ગમન વિગેરેમાં ‘અદૃષ્ટ’ કારણ છે.’ આનું કથન ઉચિત નથી, કેમકે તેમાં તો લઘુ, ગુરુ, ગુરુલઘુ, અગુરુલઘુ વિગેરે ગુણો કારણ છે, અથવા સ્વભાવ જ કારણ છે. જેમ કે—અગ્નિમાં બળવાનો સ્વભાવ છે. જ્ઞાન, બુદ્ધિ વિગેરે આત્માના ગુણો શરીર વ્યાપક આત્મામાં જ જણાતા હોવાથી એ ગુણોવાળા આત્માને દેહસ્થ ન માનતાં સર્વવ્યાપક શા માટે માનવો? શરીરાવચ્છિન્ન આત્માને જ મુક્તિ મળી શકે, પરંતુ સર્વવ્યાપક આત્માને મુક્તિ મળી શકે નહિ.

મુક્તિ—મીમાંસા.

નેયાયિકો એમ માને છે કે—“મુક્તાવસ્થામાં આત્માના નવ વિશેષ ગુણોનો સંતાન અત્યંત નાશ પામે છે, કેમકે તે

સંતાન રૂપ છે, પ્રદીપના સંતાનની જેમ, જે જે સંતાન હોય છે, તેનો અત્યંત નાશ થાય છે. જેમ પ્રદીપના સંતાનો-થાય છે; તેમ અંદિ પણ ખને છે. વિશેષતઃ—જ્યાં સુધી આત્માના વાસના રૂપ વિશેષ ગુણોનો ઉચ્છેદ ન થાય ત્યાં સુધી આત્યંતિક દુઃખની વ્યાવૃત્તિ થઈ શકે નહિ. સંસારરૂપી સ્તંભના મૂલભૂત ધર્માધર્મથી જ સુખ-દુઃખનો સંભવ રહે છે, જ્યારે તે ધર્માધર્મનો જ ઉચ્છેદ થઈ જાય; ત્યારે તેનું કાર્ય-શરીર વિગેરે ક્યાંથી હોઈ શકે? શરીરના અભાવમાં આત્માને સુખ-દુઃખ ન જ હોઈ શકે. સારાંશ એજ છે કે—આત્માના ગુણોનો ધ્વંસ એ જ અપવર્ગ છે.”

ઉપર્યુક્ત નૈયાયિકોનું કથન કેટલે અંશે યુક્ત છે? એ વિચારીએ. ઉપર જે સંતાન નામનો હેતુ દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે સંતાન શું સ્વતંત્ર અપરાપરની ઉત્પત્તિરૂપ છે? અથવા એકનો આશ્રય લેનાર એક ખીલની ઉત્પત્તિરૂપ છે? આ બે પક્ષમાંથી જે પ્રથમ પક્ષ સ્વીકારવામાં આવે તે વ્યભિચાર દોષ આવશે. કેમકે—એક પછી એક ઉત્પન્ન થતા ઘટ, પટ વિગેરે પર્યાયોમાં પણ સંતાનત્વ તો છે, પરંતુ તેનો અત્યંત ઉચ્છેદ થતો નથી. જે ખીલે પક્ષ માનવામાં આવે તો તેવું સંતાનત્વ પ્રદીપમાં પણ નથી અને કથચિત્ સાધ્ય તો ત્યાં પણ છે. તથા વ્યભિચાર દોષ પણ ઉપસ્થિત થવાનો. કેમકે—પરમાણુમાં પાકથી ઉત્પન્ન થયેલ સૂપ વિગેરેમાં તેવા પ્રકારનું સંતાનત્વ હોવા છતાં અત્યંત ઉચ્છેદરૂપ સાધ્ય નથી.

વાસ્તવિક સ્થિતિ તપાસીએ તો સ્યાદ્વાદવાદિયોના મંતવ્ય પ્રમાણે કોઈ પણ સ્થળે કોઈ પણ વસ્તુનો અત્યંત ઉચ્છેદ ઘટતો નથી. દ્રવ્યસ્વરૂપે આપેલ હેતુ વિરુદ્ધ છે. એમ પણ કેમ ન કહી શકાય ? માટે નૈયાયિકોના પૂર્વોક્ત અનુમાન પ્રમાણે મુક્તાવસ્થામાં આત્માના જ્ઞાન વિગેરે ગુણોનો અત્યંત ઉચ્છેદ થવાથી આત્મા નિર્ગુણ થઈ જાય છે. એવી માન્યતા સિદ્ધ નહિ થતી હોવાથી ત્યાજ્ય છે.

નૈયાયિકો ‘ નહિ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાપ્રિયચોરપહ-
તિરસ્તિ ’ ‘ અશરીરં વા વસન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ’
ભાવાર્થ:- ‘ શરીરધારિને પ્રિયાપ્રિય-સુખ-દુઃખનો અભાવ
નથી હોતો અને અશરીરી મુક્તાત્માને પ્રિયાપ્રિય-સુખ-
દુઃખ સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. ’ આ શ્રુતિયોનું પ્રમાણ આપી
મુક્તાત્માને સર્વથા સુખ-દુઃખ ન હોવાનું માને છે. એ માન્યતા
તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ—

સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી ઉપર સૂચવેલ શ્રુતિ પર ધ્યાન આપીશું
તો સહજ સમજી શકાશે કે-તેમાં અમુક્તાત્માને જે સુખ
-દુઃખોનો અભાવ જણાવવામાં આવ્યો છે; તે એક ધીબ
સાથે સંબંધ ધરાવતાં અદૃષ્ટના પરિપાકથી ઉત્પન્ન થયેલાં
વિષયજન્ય સાંસારિક સુખ-દુઃખો જ સમજવાં લેઈએ; જેમ
વિષમિશ્રિત અન્નમાંથી વિષનો ત્યાગ કરી ફક્ત અન્નનો
ઉપયોગ કરી શકાતો નથી, તેમ દુઃખમિશ્રિત સાંસારિક
સુખમાંથી દુઃખનો ત્યાગ કરી ફક્ત સુખને જ ગ્રહણ કરી

શકાતું નથી. દુઃખના ત્યાગમાં સાંસારિક સુખનો પણ ત્યાગ કરવો પડે છે, અને સાંસારિક સુખનો ત્યાગ કરતાં તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર દુઃખનો પણ ત્યાગ થઈ જાય છે જ. કેમકે સાંસારિક સર્વ સુખઃદુઃખો વેદનીય કર્મના વિપાકરૂપ છે, તે કર્મનોજ જ્યારે સર્વથા નાશ કરી નાંખવામાં આવે; ત્યારે તે કર્મથી ઉત્પન્ન થનાર સાંસારિક સુખ-દુઃખો સંભવી શકે નહિ. એ બુદ્ધિગમ્ય યુક્તિયુક્ત કથન છે, પરંતુ વેદનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થનાર, ક્ષાયિક, વિષયો સાથે સંબંધ ન ધરાવનાર, પારમાર્થિક, નિરતિશય, અનપેક્ષ, અક્ષય, અનન્ત, ઐકાન્તિક, આત્યંતિક, આત્મિક સુખ હોવાનો નિષેધ કેમ કરી શકાય ?

સાંસારિક સુખ જેમ દુઃખમિશ્રિત-દુઃખ સાથે સંબંધ હોય છે, તેમ પારમાર્થિક સુખ માટે નથી. તે સુખ સાથે દુઃખનો ખિલકુલ અંશ હોતો નથી. કેમકે સાંસારિક સુખ-દુઃખ શારીરિક હોય છે. અને મુક્તવસ્થાનું સુખ એ ફક્ત આત્મિક હોય છે. શરીર સાથે સંબંધ ધરાવનાર દુઃખમિશ્રિત સુખ શરીરના નાશ સાથે નાશ પામે છે. સાંસારિક સુખ-દુઃખનું મૂળ શરીર મુક્તાવસ્થામાં હોતું નથી. તેથી તે શરીરમિશ્રિત સુખ-દુઃખ પણ મુક્તિમાં હોતાં નથી, કિંતુ અક્ષય આત્યંતિક આત્મિક સુખ તો અવશ્ય હોય છે જ. આ કથનને સ્મૃતિ પણ ટેકો આપે છે.

“ સુખમાત્યન્તિકં યત્ર બુદ્ધિગ્રાહ્યમતીન્દ્રિયમ્ ।

તં વૈ મોક્ષં વિજાનીયાદ્ દુષ્પ્રાપમકૃતાત્મભિઃ ” ॥ ૧ ॥

ભાવાર્થ:—જ્યાં બુદ્ધિગ્રાહ્ય, અતીન્દ્રિય, આત્યંતિક અને અકૃત આત્માઓથી દુર્લભ એવું સુખ હોય છે; તેને મોક્ષ બાણુવો.

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે—‘ અયં રોગાદ વિપ્રમુક્તઃ સુખી સંજાતઃ.’ અર્થાત્ આ મનુષ્ય રોગથી મૂકાયો એથી સુખી થયો. આવા વાક્યની જેમ આ સ્થળે સુખ શબ્દ ક્રકત દુઃખના અભાવનો જ વાચક છે, તો તે યુક્ત નથી. કેમકે આ સ્થળે વપરાયેલ સુખ શબ્દ મુખ્ય સુખનો વાચક છે. આત્યંતિક અને અતીન્દ્રિય એવાં વિશેષણો જ એ અર્થને પુષ્ટિ આપે છે.

જે મોક્ષમાં સુખનું સંવેદન ન હોય, જ્યાં જ્ઞાન વિગેરે આત્માના ગુણોની વિદ્યમાનતા ન હોય; તેવા મોક્ષ માટે બુદ્ધિશાલી મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ કેમ થઈ શકે? ગૌતમ મહર્ષિ પશુ એથી જ કહે છે કે:—

“ વરં વૃન્દાવને રમ્ય ક્રોષ્ટૃત્વમભિવાચ્છિતમ્ ।

ન તુ વૈશેષિકીં મુક્તિ ગૌતમો ગન્તુમિચ્છતિ ॥ ૧ ॥ ”

ભાવાર્થ:—રમણીય વૃન્દાવનમાં શિયાળપણું આહવું ઁક છે, પરંતુ ગૌતમ ઋષિ વૈશેષિક લોકોથી મનાતી મુક્તિને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છતા નથી. મુક્તિના વિષયમાં બન્નેનો સરખો અભિપ્રાય હોવાથી આ શ્લોક અહિં ટાંકવામાં આવ્યો છે.

એ તો સ્પષ્ટ સમજી શકાય તેમ છે કે—મુક્તાવસ્થામાં

૧ નૈયાયિકાની મુક્તિ પશુ વૈશેષિકાના મતને મળતી છે.

પાપાણુ જેવા જડ રૂપ જ ખની જવાનું હોય, તેના કરતાં તો લોકો સંસારને જ વધારે પસંદ કરે કે-જ્યાં દુઃખ સાથે પણ વચ્ચે વચ્ચે સુખનો આસ્વાદ અને જ્ઞાનનો અનુભવ મળે છે. અદ્યમતિ પણ ખિલકુલ સુખ ન હોય તેવા સ્થાનમાં જવા કરતાં અદ્યસુખવાળા સ્થાનમાં રહેવાનું ચાહે, એ સ્વાભાવિક છે.

નેયાયિકો ઉપરના કથનનું આવી રીતે સમાધાન કરે કે-
“ સંસારમાં દુઃખ વિનાનું કંઈક એકલું સુખ તો મળી શકતું નથી જ, દુઃખ અવશ્ય ત્યાગ કરવા લાયક છે. દુઃખમિશ્રિત સુખમાંથી પૃથક્કરણ કરી એકલા દુઃખનો જ ત્યાગ થઈ શકે તેમ નથી. આવી આવશ્યકતા હોવાથી દુઃખ સાથે સુખનો પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. સર્વથા દુઃખનો ઉચ્છેદ કરવા જતાં સ્વદ્ય સુખની આહુતી આપવી પડે; એ પણ શ્રેષ્ઠ જ ગણી શકાય. એવો કોણ મંદમતિ હોય કે-જે સ્વદ્ય સુખ ખાતર અગણિત દુઃખ સહન કરે ? એથી સર્વથા સુખ-દુઃખ વિનાનો મોક્ષ ઇચ્છવા યોગ્ય છે જ. ”

મધુથી ખરડાયેલ તરવારની જેવું સાંસારિક સુખ દુઃખ રૂપ હોવાથી ત્યાગ કરવા લાયક છે, તેથી મુમુક્ષુઓ ત્યાગ કરે પણ છે; પરંતુ તેઓ ભવિષ્યમાં મળનાર આત્યંતિક સુખને લક્ષ્યમાં રાખીને જ ત્યાગ કરે છે. વિષયનિવૃત્તિથી ઉત્પન્ન થનાર, સ્વસંવેદ્ય, અનુભવસિદ્ધ એવું સુખ જો મોક્ષમાં ન હોય તો એ મોક્ષને લોકો ચાહતાં વિચાર કરે. વિષમિશ્રિત મધુ સદૃશ સુખને ત્યાગ કરવાની આકાંક્ષા પણ વારતવિક

સુખની પ્રાપ્તિ માટે જ હોય છે. જેમ પ્રાણિયોને સાંસારિક સ્થિતિમાં સુખ ઇષ્ટ છે અને દુઃખ અનિષ્ટ છે; તેમ મોક્ષમાં પણ દુઃખની નિવૃત્તિ ઇષ્ટ છે, પરંતુ સુખની નિવૃત્તિ ઇષ્ટ નથી. મુક્તિમાં જે આત્મિક સુખ ન હોય તો લોકોની પ્રવૃત્તિ તે મેળવવા તરફ થાય નહિ, છતાં થાય છે. માટે મોક્ષમાં અવૈષયિક આત્યંતિક સુખ હોય છે જ. એમ માનવું જોઈએ.

“ જે સુખ સંવેદનરૂપ મોક્ષ માનવામાં આવે, તો તેના ઉપર રાગ થાય અને રાગ તો અંધનરૂપ હોવાથી રાગી મનુષ્યને મોક્ષ કેવી રીતે મળી શકે? એવા હેતુથી સુખ સંવેદનરૂપ મોક્ષ માનવામાં આવતો નથી. ” નૈયાયિકોનું આવું કથન ન્યાય નથી, કેમકે—વિષયાદિકની પ્રવૃત્તિમાં હેતુભૂત સાંસારિક સુખમાં રાગ ધારણ કરવો તે જ અંધનરૂપ થઈ શકે. પરંતુ મોક્ષ સંબંધિ સુખ તરફ રાગ તો સાંસારિક સુખની નિવૃત્તિમાં કારણભૂત હોવાથી અંધનરૂપ કેમ કરી શકાય? મોક્ષની સ્પૃહારૂપ રાગ પણ જ્યાં સુધી પરમોત્કૃષ્ટકોટિ—ક્ષપકશ્રેણિમાં આરુઠ ન થાય ત્યાં સુધીજ રહી શકે છે. તેવી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તત્કાળ તેવો રાગ પણ સ્વયં દૂર થઈ જાય છે. એથીજ ‘ મોક્ષે ભવે ચ સર્વત્ર, નિઃસ્પૃહોં મુનિસત્તમઃ ’ એવાં વાક્યો દષ્ટિગોચર થાય છે. એથી સુખસંવેદનરૂપ મોક્ષ માનવામાં રાગ વિદ્ધનરૂપ થઈ શકતો નથી એ સ્પષ્ટ છે. (સત્યરૂપી સૂર્ય તરફ રાગની આશંકારૂપી યદ્વાતદ્વા ધૂલિપ્રક્ષેપ વ્યર્થ થાય છે.) ખરું જોતાં તો દુઃખનિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ માનનારાઓના મતમાંજ એ દોષ ઘટી શકે છે. કેમકે જ્યાં સુધી

દુઃખની નિવૃત્તિ કરવા કષાયકલુષિત ભાવ-દ્રેષ હોય, ત્યાં સુધી મોક્ષ કેમ મળી શકે ? કારણ કે-દ્રેષ સંસારમાં પતન કરાવે છે. તેથી ' સમસ્ત કર્મોનો ક્ષય એજ મોક્ષ છે. ' એમ માનવામાં દોષને લેશ પણ અવકાશ મળતો નથી.

સ્યાદ્વાદવાદિયોને અમુક અપેક્ષાએ બુદ્ધિ વિગેરે ગુણોને મુક્તાવસ્થામાં કથંચિત્ ઉચ્છેદ માનવામાં હાનિ નથી. નૈયાયિકો બુદ્ધિને જ્ઞાનના પર્યાયરૂપ કહે છે. સ્યાદ્વાદવાદિયો મતિ ૧, શ્રુત ૨, અવધિ ૩, મનઃપર્યાવ ૪, અને કેવલજ્ઞાન ૫, એમ પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન માને છે. તેમાંથી પ્રથમનાં ચાર જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક હોવાથી પંચમ ક્ષાયિક કેવળજ્ઞાન પ્રકટ થતાં નષ્ટ થઈ જાય છે. આવી રીતે નૈયાયિકોના મતને મળતા થઈ શકાય છે; પરંતુ કેવળજ્ઞાન તો ક્ષાયિક, નિષ્કલંક, આત્મસ્વરૂપ હોવાથી મુક્તાવસ્થામાં રહે છે જ.

ઉપસંહાર.

' ધર્માધર્મ : ' અર્થાત્ ધર્મ અને અધર્મનો ક્ષય એજ મોક્ષ છે. મુક્તિમાં ધર્મ અને અધર્મનો અભાવ હોવાથી, તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં સાંસારિક વૈષયિક સુખ-દુઃખો હોતાં નથી, પરંતુ વિષયોથી નિરપેક્ષ, પરમાર્થિક આત્યંતિક સુખ અવશ્ય હોય છે.

જેમ નૈયાયિકો મોક્ષમાં આત્માના વિશેષ ગુણોનો ઉચ્છેદ માને છે, તેમ જૈનો પણ અમુક અપેક્ષાએ માને છે. અપેક્ષા

સમજમાં આવી જાય તો લગાર માત્ર વિરોધ રહી શકે નહિ જેમકે ઇચ્છા અને દ્વેષ એ બંને મોહરૂપ મનાય છે, જોનો મુક્તાવસ્થામાં મોહનો વિનાશ માને છે. અજરામર સ્થાનમાં જનાર આત્મા કૃતકૃત્ય હોવાથી તેને ક્રિયા વ્યાપારરૂપ પ્રયત્ન હોતો નથી, એમ સ્યાદ્રાહવાદિયો સ્વીકારે છે; છતાં વીર્યાન્ત-સ્થાના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થતું અનન્ત સામર્થ્ય તો મુક્તાવ-સ્થામાં અવશ્ય મનાય છે. સંસ્કાર તો મતિજ્ઞાનરૂપ હોવાથી મોહના વિનાશમાંજ વિનષ્ટ થઈ જાય છે. સારાંશ એટલોજ છે કે—મોક્ષમાં આત્માના ક્ષાયિક ગુણો અવશ્ય રહે છે. સત્યતત્ત્વ જ્ઞાસુ વિચારક વર્ગને આ ગ્રંથમાંથી કાંઈક જાણવાનું જરૂર મળશે. એ સત્યતત્ત્વને દર્શાવી સ્વપરનું હિત સધાવવામાં આ ગ્રંથ કોઈ પણ અંશે ઉપકારક નીવડશે તો હું મહારા પરિ-શ્રમની સફલતા માનીશ. મધ્યસ્થ સજ્જનો આ ગ્રંથથી શ્રેય સાધે. એજ આકાંક્ષા સાથે વિરમવામાં આવે છે. ઐશાન્તિઃ ।

આઠમો પ્રસ્તાવ સમાપ્ત.

प्रस्ताव नवमो.

वैशेषिक दर्शनकारे मानेला पदाथीनुं आचार सहित आ प्रस्तावमां प्रतिपादन करवामां आवशे. जे के धर्मिण विषयनी मान्यता नैयायिकेना जेवीज होवाथी तेनुं अत्र विवेचन करवामां आवतुं नथी, तो पणु सृष्टिसंहारनी विधिना प्रतिपादनद्वारा क'धक कडेवामां आवशे.

जगतनो कर्ता व्यापक सर्वज्ञ जेवी जे काष्ठ व्यक्तित्वाय तेने अनादि अनन्त धर्मिणरूपे समजवुं.

कल्याण ऋषिनी योगशास्त्र.

आ मतना प्रथम प्रचारक कल्याण नामना महर्षिं हता. तेज्जोने कल्याण नाम आपवामां जेक हन्तकथा पणु श्रवणु-गोचर थाय छे. तेज्जो गतीज्जोमां पडेला ज्जोभां विजेरे धान्यना कल्याणने जेकठा करीने आहार करता होवाथी कल्याण जेवुं सार्थक नाम प्रचलित थयुं. तेज्ज कल्याण महर्षिंनी अगाडी महेश्वरे उलूकना रूपथी आ मतनो प्रचार करेला होवाथी आ दर्शननुं नाम औलूकय पणु समजवुं. आज्ज वातनी पुष्टि प्रशस्तपाहलाभ्यना प्रान्तनो श्लोक पणु करी आपे छे—

योगाचारविभूत्या यस्तोषयित्वा महेश्वरम् ।

चक्रे वैशेषिकं शास्त्रं तस्मै कणभुजे नमः ॥

(ज्जोभां काशीमां उपाखेव पृ. ३२६)

ભાવાર્થ:—યોગ અને આચારની વિભૂતિ દ્વારા જેણે મહેશ્વરને ખુશી કરીને વૈશેષિક શાસ્ત્ર બનાવેલ છે તે કણ્વાદ ઋષિને નમસ્કાર થાઓ.

તથા તેજ લાખ્યની પ્રસ્તાવનાના અગીઆરમાં પૃષ્ઠમાં આ પ્રમાણે પણ જણાવેલ છે—કળાદાય મુનયે સ્વયમીશ્વર-ઠલુકરૂપધારી પ્રત્યક્ષીમૂય દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિ-શેષ સમવાયલક્ષણં પદાર્થ ષટ્કમુપદિદેશ તદનુ સ મહર્ષિલોકાનુકમ્પયા ષટ્પદાર્થરહસ્ય પ્રપન્ચ ન પરાણિ સૂત્રાણિ રચ્યાં ચકાર ।

ભાવાર્થ—મહાદેવે પોતે કણ્વાદ મુનિની અગાડી ઉલુક (ધ્રુવડ) નું રૂપ ધારણ કરીને દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય—આ છ પદાર્થનો ઉપદેશ કર્યો. ત્યાર બાદ તે મહર્ષિએ લોકોની અનુકંપાને લઈને છ પદાર્થના રહસ્યનો ફેલાવો કરવા સાડૂ સૂત્રોની રચના કરી. આ ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે—મહાદેવે તો ફેવળ છ પદાર્થનો નામ માત્રથીજ ઉપદેશ કરેલ છે, પરન્તુ તે પદાર્થોને સૂત્રમાં અમ્કન કરી વિસ્તાર રૂપે સ્પષ્ટ સમજવાનું કામ તો મહર્ષિ કણ્વાદે કરેલું છે. તે મહર્ષિ પશુપતિના ભકત હોવાથી તેમનું પાશુપત પણ ધીબું નામ સમજવું. કણ્વાદના જે શિષ્યો હોય તે કણ્વાદ કહેવાય છે.

હવે વૈશેષિક દર્શન નામ આપવાનું કારણ સમજાવવા-માં આવે છે.

વિશેષ એ છ પદાર્થનું પાંચમું તત્ત્વ છે, તે દરેક નિત્ય દ્રવ્યની ઉપર તથા એક પરમાણુ ખીજ પરમાણુથી લિન્ન છે. વિશેષ હોવાથી. આ પ્રકારે પરમાણુઓનું લેહ જ્ઞાન કરાવવામાં કારણભૂત તરીકે વિશેષ પદાર્થ માનવામાં આવેલ છે તેના અવલંબનથી પ્રવૃત્તિ થયેલી હોવાથી આ દર્શનનું વૈશેષિક દર્શન નામ આપવામાં આવેલ છે. એ તો ઉપલક્ષણ હોવાથી છ પદાર્થોને માનવાવાળા વૈશેષિક કહેવાય અને તેનું જે દર્શન કહેતાં મન્તવ્ય, તે વૈશેષિક દર્શન કહેવાય.

આ દર્શનના સાધુઓના આચાર-વેષ વિગેરે નૈયાયિકોની માફકજ છે. એજ કારણથી ચિષ્ટપેષણ કરવામાં આવતું નથી.

તત્ત્વોનું નિરૂપણ.

દ્રવ્યગુણકર્મસામાન્યવિશેષસમવાયાનાં ષણ્ણાં પદાર્થાનાં સાધર્મ્યવૈધર્મ્યાભ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનં નિઃશ્રેયસહેતુઃ ।

પ્રશસ્તપાદભાષ્ય પૃ. ૬ કાશીમાં છપાયેલ છે તે.

ભાવાર્થ:—દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય—આ છ પદાર્થોનું સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય દ્વારા જે તત્ત્વજ્ઞાન થાય, તેનેજ મોક્ષનું કારણ સમજવું. આ ગ્રાચીન લોકોનું મન્તવ્ય છે. નવીન લોકો અભાવ સહિત સાત પદાર્થોનું સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તેને મોક્ષનું કારણ માને છે અને તે મોક્ષ પણ એકવીસ પ્રકારના દુખના ધ્વંસરૂપ સમજવો.

આ મતમાં જે કંઈ પદાર્થોનું વિવેચન કરવામાં આવશે, તે પ્રશસ્તપાદભાષ્ય અને તેની ટીકા, ન્યાયકન્દલી મુક્તાવલી તેની ટીકા દિનકરી વિગેરે ગ્રન્થોના આધારે સમજવું

અથ કે દ્રવ્યાદયઃ પદાર્થા, કિંચ તેષાં સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યં ચ । તત્ર દ્રવ્યાણિ પૃથિવ્યપ્તેજોવાય્વાકાશકાલ દિગાત્મમનાંસ સામાન્યવિશેષસંજ્ઞયોક્તાનિ ન વૈવતદ્ વ્યતિરેકેણાન્યસંજ્ઞાનભિધાનાત્ ।

પ્રશસ્તપાદભાષ્ય-૫૦ ૮.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્ય, ગુણ વિગેરે પદાર્થોનું સ્વરૂપ કેવા પ્રકારનું છે તથા તેના અવાન્તર ભેદો કેટલા છે અને તેઓનું સાધર્મ્ય ધર્મ્ય શી ચીજ છે તે સર્વ અનુક્રમે બતાવવામાં આવે છે.

જેમાં દ્રવ્યત્વ નામના અપર સામાન્યનો સંબન્ધ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય, અથવા કાર્યની સમવાયિ-કારણતા જેમાં હોય તે પણ દ્રવ્ય કહેવાય. તેના નવ ભેદ છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા અને મન યા અંતઃકરણ. આ નવ તત્ત્વો સામાન્ય રૂપે દ્રવ્યના નામે ઓળખાય છે. આથી અધિક બીજાં દ્રવ્યો ન હોવાથી સૂત્રમાં એવકારનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે. જે બીજાં પણ કદાપિ વિદ્યમાન હોત તો પૃથ્વી વિગેરે ની માફક એનો પણ નામ-નિર્દેશ કરવામાં આવત. જ્યારે છે જ નહિ ત્યારે ક્યાંથી કરવામાં આવે સહજ સમજી શકાય.

કર્મના લેદો.

દ્રવ્યને ઝોળખાવવા માટે ખીળું પણ લક્ષણ છે. જે ગુણ અને ક્રિયાનો આધારભૂત તે દ્રવ્ય કહેવાય. આ લક્ષણ પણ ખીળઝોળખામાં ઘટતું ન હોવાથી આથી અધિક દ્રવ્ય છેજ નહિ એ પણ ખૂબ ધ્યાનમાં રાખવું.

અધિકની શંકા અને તેનું સમાધાન.

પ્રશ્ન—અન્ધકાર, છાયા વિગેરેમાં પણ દ્રવ્યનું જે લક્ષણ ખાંધવામાં આવેલ છે તે સંપૂર્ણ રીતે ઘટે છે, તથા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી નીલ રૂપ દ્વારા તેનું પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી અન્ધકાર, છાયાને દ્રવ્ય માનવામાં ખાધક કોઈ છેજ નહિ. અનુમાન પ્રમાણ પણ તેમાં દ્રવ્યપણું સિદ્ધ કરી આપે છે. રૂપાદિ ગુણો હોવાથી પૃથ્વી વિગેરેની માફક શીત સ્પર્શ હોવાથી શીત સ્પર્શના આધારરૂપે એને દ્રવ્ય સમજવું. આ અન્ધકાર ખીળે છે, આ એથી ન્યારો છે, એવા પ્રકારની ભિન્ન ભિન્ન પ્રતીતિને લઈને, આ અન્ધકાર ચાલ્યો ગયો, આ ખીળે આવ્યો, વિગેરે ક્રિયાઓને લઈને પણ દ્રવ્ય માનવામાં લગાર માત્ર જ્યારે અડચણ નથી ત્યારે શા માટે એને જુદું દ્રવ્ય ન માનવું જોઈએ ?

ઉત્તર—અન્ધકાર, છાયા વિગેરેને તેજના અભાવ રૂપ માનવાથી સર્વ વ્યવહારની ઉપપત્તિ થાય છે, તે શા માટે જુદા પદાર્થ તરીકે અન્ધકાર, છાયાને માનવું જોઈએ ?

પ્ર.—અભાવ રૂપ માનવામાં તો અભાવમાં રૂપાદિ ગુણો તથા ગમનક્રિયા વિગેરે જે પ્રતીત થાય છે તે છેજ નહિ તો તેની ઉપપત્તિ કેવી રીતે કરશો ?

ઉ.—રૂપાદિ ગુણો તો વાસ્તવિક રીતે જોતાં એમાં છે જ નહિ, કિન્તુ ખાલી બ્રાન્તિ જ છે.

પ્ર.—બ્રાન્તિ તો ત્યાંજ હોઈ શકે કે જ્યાં ઉત્તરકાલમાં આધજ્ઞાન થતું હોય. જેમકે પ્રથમ દૂરની દોરીની અન્દર સર્પજ્ઞાન થયું. જ્યારે તેની પાસે ગયા ત્યારે યથાર્થ દોરીનું જ્ઞાન થવાથી સર્પનું જ્ઞાન નિવૃત્ત થયું. તેવાજ સ્થલમાં પ્રથમના સર્પના જ્ઞાનને ઉત્તરકાલમાં થયેલ દોરીના જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બ્રાન્તિ રૂપ માની શકાય. પરન્તુ અન્ધકાર, છાયા વિગેરેમાં જે રૂપાદિ ગુણોનું તથા ગમનાગમન ક્રિયાનું જ્ઞાન થાય છે, તે જ્ઞાનને બ્રાન્તિરૂપ ઠરાવવામાં કોઈપણ કાળમાં આધકજ્ઞાન થતુંજ નથી. આ અન્ધકાર નીલરૂપવાળું નથી તથા આમાં શીત સ્પર્શ પણ નથી; કિન્તુ ઉષ્ણ સ્પર્શ છે. આવા પ્રકારનું આધક છે જ નહિ. ત્યારે કહો કે એને બ્રાન્તિ રૂપે માનવાનું શું કારણ છે, તથા કિરણાવલીકાર પણ અન્ધકારને દ્રવ્ય માનવામાં પ્રમાણભૂત છે:—તમઃ સ્વલુ ચલં નીલં પરાપરવિભાગવત્ પ્રસિદ્ધ દ્રવ્ય વૈધર્મ્યાન્નવમ્બ્યો મેત્તુમર્હતિ ।

ભાવાર્થ:—અન્ધકાર ગમનક્રિયાવાળું તથા નીલરૂપ, પરત્વ, અપરત્વ અને વિભાગ વિગેરે ગુણ વાળું છે તથા પ્રસિદ્ધ દ્રવ્યોની સાથે વિધર્મતા હોવાથી નવ દ્રવ્યોથી અલગ માનવું જોઈએ.

ઉ.—અન્ધકાર, છાયા વિગેરેને દ્રવ્ય માનવામાં બીજે તો કોઈપણ દોષ બે કે નથી, તોપણ એને અલગ દ્રવ્ય માનવામાં અને તેના અવયવોની કલ્પના કરવામાં ગૌરવ દોષ આવતો હોવાથી અલગ દ્રવ્ય રૂપે સ્વીકારવામાં એ બે પદાર્થો આવતા નથી. કિન્તુ તેજના અભાવરૂપ તે બે દ્રવ્યો સમજવા વળી સૂત્રકારે પોતે પણ નવથી અધિક દ્રવ્યો જ્યારે બતાવ્યા નથી ત્યારે અમારાથી અલગ કેમ માની શકાય ? આ વાત મુક્તાવલીની ટીકા દિનકરીમાં સ્પષ્ટરૂપે સમજાવેલ છે. પૃષ્ઠ ૬૧ થી લઈ ૬૪ સુધી એનું વિવેચન કરવામાં આવેલ છે. આ સામાન્યરૂપે દ્રવ્યની સમજૂતી આપવામાં આવી છે.

સામાન્ય રૂપે ગુણોના ભેદો.

રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન આ સત્તર ગુણોને સૂત્રકારે સૂત્રમાં સાક્ષાત્ બતાવેલા છે. ગુરૂત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, અદૃષ્ટ અને શબ્દ આ સાત ગુણોને સૂત્રમાં રહેલા ચક્રકારથી સૂચિત કરેલા છે. એકંદર ચોવીસ ગુણોને માનવામાં આવેલ છે.

કર્મના ભેદો.

ઉત્ક્રેષ્ણણ, અપક્રેષ્ણણ, આક્રુચન, પ્રસારણ અને ગમન—આ પાંચ ભેદો છે. ભ્રમણ, રેચન, સ્યન્દન, ઊર્ધ્વાન્વલન, તિર્યક્પતન, નમન, ઉન્નમન વિગેરે કર્મના ભેદો ગમનરૂપ હોવાથી તેઓનો ગમનમાં અન્તર્ભાવ કરવામાં આવે છે.

ઉદ્દેશ્યપણુ વિગેરે જો કે ગમનરૂપ હોવાથી તેઓનો પણ ગમનમાં અન્તર્ભાવ થઈ શકે છે તોપણુ શિષ્યવર્ગને રૂપરૂપે જ્ઞાન થાય એટલા માટે અલગ બતાવવામાં આવે છે.

સામાન્યના લેહો.

પર સામાન્ય અને અપર સામાન્ય એવી રીતે સામાન્યના બે લેહ છે. ‘ દ્રવ્યં સત્ ગુણઃ સન્ કર્મ સત્ ’ દ્રવ્ય છે, ગુણ છે અને કર્મ છે, એવો જ્યાં પ્રતિભાસ થાય ત્યાં આ ત્રણ પદાર્થોની ઉપર સત્તાના સંબંધથી પર સામાન્ય માનવામાં આવે છે. એતુજ મહા સામાન્ય બીજું નામ છે. દ્રવ્યત્વ, ગુણત્વ, કર્મત્વ, તેમાં દ્રવ્યત્વ વિગેરે ધર્મો એક એક પદાર્થોમાં રહેલા હોવાથી અલ્પ વિષયને લઈને તેઓતુ અપર સામાન્ય નામ આપવામાં આવે છે. પર સામાન્ય તો અનુવૃત્તિ તથા વ્યાવૃત્તિ રૂપ પણ છે.

વિશેષના લેહો.

નિત્ય દ્રવ્યની ઉપર રહેવાવાળા અને પરમાણુઓમાં એક બીજાના લેહ જ્ઞાનમાં કારણ ભૂત જે હોય તે વિશેષ કહેવાય. તેના અનન્ત લેહો છે. પરમાણુ વિગેરે જેટલા નિત્ય પદાર્થો તેટલા વિશેષો સમજવા.

સમવાય.

એક બીજાને છોડીને નહિ રહેવાવાળા જે આધાર આધે-

ચબૂત પદાર્થો તેનો સંબન્ધ થવામાં અર્થાત્ આ તન્તુમાં પટ છે, આ લાકડામાં કળાટ છે, એવું જ્ઞાન થવામાં જે નિમિત્ત હોય તેને આ ઠેકાણે સમવાય કહેવામાં આવે છે. તેના અવાન્તર ભેદો નહિ હોવાથી તે એકજ છે.

સાધર્મ્યં વૈધર્મ્યંનું સ્વરૂપ.

અસ્તિપણું, સ્વરૂપવત્તા, જ્ઞેયપણું, વાચ્યપણું, પ્રમેય-પણું વિગેરે ધર્મોને દરેક પદાર્થમાં સરખી રીતે રહેવાપણું હોવાથી તે ધર્મોનું છ પદાર્થોની સાથે સાધર્મ્ય સમજવું.

દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ-આ પાંચની અન્દર સમવાયિપણું તથા અનેકપણું આ બે ધર્મોનું સાધર્મ્ય છે.

સત્તા સંબન્ધરૂપ સાધર્મ્ય દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ આ ત્રણમાં સમજવું.

કારણવાળા પદાર્થોમાં-કાર્યપણું, અનિત્યપણું આ બે ધર્મોનું સાધર્મ્ય છે. પરમાણુનું પરિમાણ, દ્રવ્યણુકનું પરિમાણ, આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા, આચારનું પરિમાણ- આટલા પરિમાણમાં કોઈનું કારણપણું નહિ હોવાથી આટલા પરિમાણને છોડીને દ્રવ્યાદિ ત્રણની અન્દર કારણપણારૂપ સાધર્મ્ય છે.

પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને મન-આ પાંચમાં ક્રિયાપણું તથા મૂર્તપણારૂપ બે ધર્મોને લઈને સાધર્મ્ય સમજવું.

આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા, આ ચારમાં વ્યાપકપણું તથા પરમ'મહત્ત્વ આ બે ધર્મોને લઈને સાધર્મ્ય સમજવું.

પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ આ પાંચમાં ભૂત-પણું, ભુદ્દી ભુદ્દી બાહ્ય ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરવાપણું તથા વિશેષ ગુણરૂપ ધર્મોને રહેવાથી તેઓનું તે સાધર્મ્ય સમજવું.

પૃથ્વી વિગેરે ચાર દ્રવ્યની અન્દર દ્રવ્યનું આરંભકપણું તથા ગુણ-આ બે ધર્મોને લઈને સાધર્મ્ય સમજવું.

પ્રત્યક્ષપણું, રૂપપણું, દ્રવત્વ, આ ત્રણ ધર્મોને પૃથ્વી, જલ અને તેજમાં રહેલા હોવાથી તેઓનું તે સાધર્મ્ય સમજવું.

પૃથ્વી, પાણીમાં ગુરૂત્વનો સમવાય તથા રસના સમવાયને લઈને સાધર્મ્ય સમજવું.

વિશેષ ગુણને લઈને પાંચ ભૂતમાં સાધર્મ્ય રહેલ છે.

પૃથ્વી, જલમાં નૈમિત્તિક દ્રવત્વનું સાધર્મ્ય છે. એવી રીતે દરેક ઠેકાણે જે ધર્મો જેમાં ઘટતા હોય, તે તેઓના સાધર્મ્ય, અને જે ન ઘટતા હોય તે તેઓનું વૈધર્મ્ય સમજવું.

દ્રવ્યનું વિશેષ રૂપથી નિરૂપણ.

પ્રશસ્તભાષ્ય પૃ. ૨૦.-

પૃથ્વીત્વ ભતિનો જેમાં સંબન્ધ હોય તે પૃથ્વી કહેવાય, અથવા ગન્ધ ગુણવાળી જે હોય તે પૃથ્વી કહેવાય. રૂપ, રસ, અન્ધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરૂત્વ, દ્રવત્વ અને સંસ્કાર-આ ઐદ પૃથ્વીનાં

ગુણો સમજવા. રૂપના પાંચ લેહ છે—શુકલ, નીલ, રક્ત, પીત અને કૃષ્ણ. ગન્ધના બે લેહ છે—સુરભિ ગન્ધ અને દુરભિ ગન્ધ. રસના પાંચ લેહ છે—મધુર, ખાટો, તીખો, કડવો, કષાયેલ. સ્પર્શના ત્રણ લેહ—શીત, ઉષ્ણ, અનુષ્ણાશીત. બીજા ગુણોના અવાન્તર લેહો પ્રસંગે કહેવામાં આવશે.

પૃથ્વીના બે લેહ છે—નિત્ય, બીજા અનિત્ય. પાર્થિવ પરમાણુને નિત્યપૃથ્વી સમજવી. અનિત્ય પૃથ્વીના શરીર, ઇન્દ્રિય અને વિષયરૂપ ત્રણ લેહો સમજવા.

શરીરના બે લેહ—યોનિજન્ય અને અયોનિજન્ય. દેવતાઓ તથા ઋષિઓનાં શરીર તો શુક શોષિતની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય ધર્મ વિશેષ સહિત પરમાણુ થકી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તે શરીર અયોનિજન્ય સમજવું.

કીડી, મંકોડી વિગેરે ક્ષુદ્ર જન્તુઓનું શરીર અધર્મ-વિશેષસહિત પરમાણુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તે શરીર અયોનિજન્ય કહેવાય.

શુકશોષિતના સંનિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલ યોનિજન્ય શરીરના બે લેહો છે.—જરાયુજ, બીજું અંડજ. મનુષ્ય, પશુ, મૃગ વિગેરેનું જરાયુજ સમજવું.

અર્થાત—પિતાનું શુક અને માતાનું શોષિતનું બે યીજનો સંબન્ધ થયા બાદ જઠરાગ્નિના સંબન્ધથી શુકશોષિતના આરંભક પરમાણુમાં પ્રથમના રૂપનો નાશ થાય છે.

તેવાજ ખીજ ગુણોની ઉત્પત્તિ થયા બાદ દ્રવ્યભુક્તથી લઇને કલલ પર્યન્ત થાય છે. તેમાં અન્તઃકરણનો પ્રવેશ થાય છે. પરન્તુ મનને શરીરાશ્રિત માનવામાં આવેલ હોવાથી પ્રથમની શુક્રશોષિત અવસ્થા શરીરરૂપ ન હોવાથી તે અવસ્થામાં કેવી રીતે માની શકાય ? માટે કલલાવસ્થામાં માનવું ઉચિત ગણાય, તેજ કલલ અવસ્થાની અન્દર માતાના આહારનો રસ લગાર લગાર સંક્રમ થાય છે. અદૃષ્ટને લઇને ફરીથી જઠરાગ્નિના સંબન્ધથી લઇ કલલ અવસ્થાના આરંભક પરમાણુમાં ક્રિયા વિભાગાદિ ક્રમથી કલલ શરીરનો નાશ થયા બાદ અદૃષ્ટ વશથી ઉત્પન્ન થઇ છે ક્રિયા જેમાં-એવા આહારના પરમાણુઓ મળીને ખીજું શરીર આરંભ કરે છે. આ પ્રકારની કલ્પના નિરન્તર શરીરના વિષયમાં સમજવી.

પક્ષી તથા સરીસૃપોતું અંડજ શરીર સમજવું.

દ્રાણુધન્દ્રિયની સમજણ

ગન્ધને ગ્રહણ કરવાવાળી અને પૃથ્વીના અવયવોથી અનેલી હોવાથી દ્રાણુન્દ્રિય પાર્થિવ કહેવાય છે. પાર્થિવ વિષયના ત્રણ લેહ છે. નીચી ઉંચી પૃથ્વી પ્રાકાર ઇંટો વિગેરે માટી રૂપ પાર્થિવ વિષય સમજવો. પત્થરની શિલા સૂર્યનીલકાન્તાદિ મણિઓ, વજ્ર, હીરા વિગેરે પાષાણુ રૂપ પાર્થિવ વિષય સમજવો.

ઘાસ, ઘઉં, જવ વિગેરે ઓષધિ, પુષ્પ અને ફળવાળાં

વૃક્ષો, પુષ્પ સિવાય ક્ષણ ના હોય તે વનસ્પતિ, ઉદુમ્બર વિગેરે, લાતા, ગુદમ-આ સર્વ સ્થાવર પૃથ્વી સમજવી. ઉપભોગનું જે સાધન હોય તે વિષય કહેવાય, એજ વિષયપદનો અર્થ સમજવો.

જલનું નિરૂપણ.

શીત સ્પર્શવાળું જે હોય તે જળ કહેવાય. તેમાં રૂપ, રસ, સ્પર્શ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરૂત્વ સંસ્કાર-આ ચૌદ ગુણો છે. રૂપ કેવળ અભાસ્વર શુકલ સમજવું. રસ મધુર સમજવો. સ્પર્શ શીત સમજવો. દ્રવત્વ સ્વભાવ સિદ્ધ હોવાથી સાંસિદ્ધિક સમજવું. તે જલના જે લેદો છે. એક નિત્ય, બીજું અનિત્ય. નિત્ય પરમાણું રૂપ છે. અનિત્ય કાર્યરૂપ છે. તેના ત્રણ લેદ છે. શરીર, ઇન્દ્રિય, વિષય. શરીર કેવળ અયોનિજ વરૂણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે પણ પાર્થિવ અવયવોના લેગા મળવાથી ઉપભોગનું સાધન થઈ પડે છે, કેવળ જલના શરીરથી ઉપભોગ બની શકે નહિ, કિન્તુ જલની પ્રધાનતા હોવાથી તે શરીર જલીય કહેવાય છે.

જલના અવયવોથી બનેલી રૂપાદિની મધ્યમાં રસનુંજ ગ્રહણ કરતી હોવાથી સકતુના રસનો પ્રકાશક જલની માફક રસના ઇન્દ્રિય પણ જલની બનેલી હોવી જોઈએ.

નદી, તળાવ, કુવા, ટાંકુ, સમુદ્ર, હિમ અને કરા વિગેરે જલના વિષયો સમજવા.

તેજનું નિરૂપણ.

ઉબ્ધુ સ્પર્શ જેમાં હોય તે તેજ કહેવાય. રૂપ, રસ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, દ્રવત્વ, સંસ્કાર—એ અગીઆર ગુણો તેજમાં સમજવા. રૂપ ભાસ્વર શુકલ છે. સ્પર્શ ઉબ્ધુ હોય છે. તેના બે ભેદ છે. નિત્ય અને અનિત્ય. નિત્ય તેજ પરમાણુનું સમજવું. કાર્યરૂપ અનિત્યના ત્રણ ભેદ છે. શરીર, ઇન્દ્રિય, વિષય. પાર્થિવ અવયવોના સંયોગ સહિત તેજથી બનેલું તેજસ શરીર કેવળ અયોનિજ છે, અને તે પણ આદિત્ય લોક સિવાય બીજે સમજવું નહિ.

પૃથ્વી વિગેરેના અવયવોથી અભિભૂત નહિ થયેલ એવા તેજના અવયવથી બનેલી અને ગન્ધ વિગેરે ગુણોમાંથી કેવળ રૂપનુંજ ગ્રહણ કરતી હોવાથી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેજસ છે. દિવ્ય, આદર્ય, ભૌમ, આકરજ લાકડાં વિગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉર્ધ્વાન્વલન સ્વભાવવાળો, પકાવવું, બાળવું વિગેરે કાર્યો કરવામાં જે સમર્થ હોય તે ભૌમ તેજ કહેવાય. વિજળી વિગેરે દિવ્ય તેજ કહેવાય. કરેલા આહારને રસાદિ રૂપે બનાવવામાં જે કારણ હોય તેવા જઠરાગ્નિને આદર્ય તેજ કહેવામાં આવે છે. સુવર્ણ વિગેરે આકરજ તેજ કહેવાય.

વાયુતત્વનિરૂપણ.

પાકથી પેદા નહિ થયેલ એવો અનુભ્ણાશીત સ્પર્શવાળો જે હોય તે વાયુ કહેવાય.

સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ અને સંસ્કાર—આ નવગુણો વાયુમાં સમજવા. તેના બે લેહ છે. નિત્ય અને અનિત્ય. નિત્યવાયુ પરમાણુ રૂપ સમજવો. અનિત્યવાયુના ત્રણ લેહ છે. શરીર, ઇન્દ્રિય, વિષય. પૃથ્વીના અવયવો સહિત વાયુથી બનેલું અયોનિજ મરૂત લોકમાં છે.

પૃથ્વી વિગેરેના અવયવોથી અભિભૂત નહિ થયેલ એવા વાયુના અવયવોથી બનેલી અને સ્પર્શને ગ્રહણ કરવા વાળી સ્પર્શનર્ષિન્દ્રિય વાયુની સમજવી. રૂપાદિની મધ્યમાં સ્પર્શને ગ્રહણ કરવાવાળી હોવાથી શરીરમાં લાગેલ જલની શીતળતાનો પ્રકાશક પંખાના પવનની માફક સ્પર્શ શબ્દ વિગેરે વાયુને ઓળખવાનાં ચિહ્નો સમજવાં. રૂપાદિ ગુણોથી રહિત જે આ સ્પર્શ માલુમ પડે છે તેનો આધાર કોઈ હોવો જોઈએ. સ્પર્શપણું હોવાથી પૃથ્વીના સ્પર્શની માફક. જે પાંદડાંમાં શબ્દ સંભળાય છે તે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવો જોઈએ. ઠંડના અભિઘાતથી થયેલ ભેરી શબ્દની માફક. પાંદડાં વિગેરેનું આકાશમાં જે અવસ્થાન છે, તે સ્પર્શવાળા દ્રવ્યના સંયોગનું કાર્ય હોવું જોઈએ. પ્રયત્ન, વેગ વિગેરે કાર-

હ્યુના અભાવમાં પણ અવસ્થાનપણું હોવાથી. જળની ઉપર રહેલ પાંદડાની જેમ. વૃક્ષ વિગેરેનું ક'પવું તે પણ સ્પર્શવાળા દ્રવ્યના સંયોગથી થયેલું હોવું જોઈએ. વિલક્ષણ ક'પપણું હોવાથી નદીના પૂરથી હણાયેલા વેતસ વિગેરેના ક'પની માફક. આ સર્વ અનુમાનથી વાયુની સિદ્ધિ સમજવી. તે પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી એની સિદ્ધિમાં અનુમાન પ્રમાણ આપવામાં આવેલ છે. શરીરમાં રહેલ વાયુના પાંચ લેહ છે:— અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન અને પ્રાણ. આ લેહો પણ ક્રિયાની ભિન્નતાથી કરવામાં આવેલા છે. મળ, મૂત્ર વિગેરેને નીચે લઇ જવાનું જે વાયુ કામ કરે તેને અપાન વાયુ કહેવામાં આવે છે. આહારથી ખનેલ રસ અને ધાતુ વિગેરેનો ગર્ભ નાડીમાં જે વાયુ ફેલાવો કરે તેને વ્યાન વાયુ કહેવામાં આવે છે.

અન્ન, પાન વિગેરેને ઊર્ધ્વ લઇ જવાનું જે વાયુ કામ કરે તેને ઉદાન વાયુ કહેવામાં આવે છે. આહારને પકાવવા માટે જઠરાગ્નિને સર્વ ઠેકાણે સરખી રીતે લઇ જવાનું જે વાયુ કામ કરે તે સમાન વાયુ કહેવાય. મુખ, નાસિકા દ્વારા જે વાયુ કાઢવામાં આવે તે પ્રાણ વાયુ કહેવાય. પ્રશસ્ત લાભ્ય, પૃષ્ઠ ૩૮.

સૃષ્ટિસંહારનું નિરૂપણ.

બાર હજાર વર્ષનો ચતુર્યુગ કહેવાય. એવા હજાર ચતુ-

યુગનો એક ધ્રુવાનો દિવસ. એવા સો વર્ષના છેડે વર્તવાવાળા જે ધ્રુવાળ, તેની મુકિત કાલમાં સંસારની વિવિધ અવસ્થામાં વારંવાર નવા શરીરોને ઘડણુ કરી થાકી ગયેલા તથા 'ગર્ભ-વાસના દુઃખોથી દુઃખિત થયેલા પ્રાણીઓને રાત્રિમાં વિસામો લેવાની ખાતર અર્થાત્ કેટલાક કાલ સુધી સર્વ દુઃખોને શાન્ત કરવા સાઝ મહાદેવને જગતનો સંહાર કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તેની પછી શરીર ઇન્દ્રિયો અને મહાભૂતનો આરંભક તથા દરેક આત્માની અન્દર રહેલ જે અદૃષ્ટ તેની શક્તિનો પ્રતિબન્ધ (રોકાવટ) થાય છે, તે વખતે ભાવિકાલમાં તેજ કાલમાં તેજ શરીર, ઇન્દ્રિયો, મહાભૂત વિગેરેની ઉત્પત્તિ જે થવા વાળી છે તે બન્ધ થાય છે, તથા ઉત્પન્ન જે થયેલ છે તેના વિનાશ માટે મહાદેવને સંહારની ઇચ્છા સહિત આત્મા અને પરમાણુના સંયોગથી ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. તેજ ક્રિયા દ્વારા શરીર ઇન્દ્રિયોમાં પરંપરા કારણભૂત જે પરમાણુઓ તે વિભક્ત-પૃથક્ થઈ જાય છે. પછી પ્રથમનો સંયોગ જતો રહે છે. એવી રીતે પ્રથમ નાશને લઈ છેવટના પરમાણુ સુધી નાશ થાય છે. છેવટે પરમાણુઓજ માત્ર છુટાં છુટાં રહે છે. તેવી જ રીતે પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ આ ચાર ભૂતોનો પણ અનુક્રમે નાશ થતાં થતાં જુદાં પડેલાં કેવળ પરમાણુઓ જ બાકી રહે છે, ત્યારે ધર્માધર્મ સંસ્કાર વિગેરેથી જોડાયેલ જીવાત્માઓ પણ તેટલો જ કાળ ધ્રુવાળના સો વર્ષ પર્યાન્ત પ્રાણુનો સંબન્ધ ન હોવા છતાં પણ સંસ્થિત છે એમ સમજવું. આ સંહારનું સ્વરૂપ સમજવું.

હવે સૃષ્ટિસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આવી રીતે સંહાર કર્યા બાદ તેજ જીવાત્માઓને સુખ દુઃખાદિના અનુભવ કરાવવાની ખુદ ઇશ્વરને ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાય છે, તેજ વખતે દરેક જીવાત્માઓની અન્દર અદૃષ્ટનો સંબંધ કરાવવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ પ્રાપ્ત થયેલ અદૃષ્ટની અપેક્ષાથી પવનના પરમાણુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. તે પવન પરમાણુઓનો પરસ્પર સંયોગ થવાથી દ્વયલુક વિગેરે ક્રમથી લઈ કોઈ પણ ઠેકાણે વિઘાતને ન પામતો એવો આકાશની અન્દર મહાવાયુ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે વાયુની અન્દર જલના પરમાણુથી દ્વયલુકાદિ ક્રમથી લઈ મહોટા ઉછાળા મારતો મહાસમુદ્ર ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તેજ સમુદ્રમાં પૃથ્વીના પરમાણુથી દ્વયલુક વિગેરે કાર્યક્રમને લઈ મહા પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે, તે પછી તેજ સમુદ્રમાં તૈજસ પરમાણુથી દ્વયલુક વિગેરે કાર્યોને લઈને ઝળહળતો મહાતેજોરાશિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ચારે મહાભૂત ઉત્પન્ન થયા બાદ મહેશ્વરના સંકલ્પ માત્રથી યાર્થિવ પરમાણુસહિત તૈજસ પરમાણુથી એક મહોટા ઇંડાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે, અને તેજ ઇંડાની અન્દરથી ચાર મુખવાળા સકળ લોકના પિતામહ એવા બ્રહ્માને સકલ ભુવનની સાથે ઉત્પન્ન કરીને તેમને પ્રજા બનાવવાના કાર્યમાં જોડવામાં આવે છે.

અતિશય, વૈરાગ્ય, ઐશ્વર્યથી યુક્ત અને ઇશ્વરથી પ્રેરાયલા બ્રહ્માજી પણ દરેક જીવોના કર્મના વિપાકને જાણીને તથા કર્મોને અનુકૂળ છે જ્ઞાન, લોગ અને આયુષ જેનું એવા

મનુદેવ ઋષિની સાથ પિતૃગણોને તથા સુખ, ખાહુ, ઉરૂ અને પાદથી ચાર વર્ણોને ખનાવીને તથા ખીબં પણ ઉંચ નીચ ભૂત ખનાવીને જેને જેવા પ્રકારનું કર્મ હોય તેને તેવા રૂપમાં બેડવા. ઉલટું કરી શકે નહિ તેટલા માટે પ્રેરણા કરવી. આ સર્વ કાર્યનો લાભ પ્રદાહાણને આપવામાં આવેલો છે.

આકાશદ્રવ્યનિરૂપણ.

આકાશ, કાલ, દિશા આ ત્રણ દ્રવ્યોમાં અવાન્તર ભેદ નહિ હોવાથી વ્યક્તિના અભેદને લઇને એમાં ભતિ માનવામાં આવી નથી, કિન્તુ આ ત્રણ સંજ્ઞાઓ પારિભાષિક સમજવી.

શબ્દ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ આ છ ગુણો તેની અંદર છે.

શબ્દને આકાશનો ગુણ માનવામાં યુક્તિ ખતાવવામાં આવે છે.

ચક્ષુથી ગ્રહણ કરવાને અયોગ્ય હોવા છતાં પણ ખીણ ખાહ્ય ઈન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરવા લાયક ભતિવાળો હોવાથી સ્પર્શની માફક શબ્દ પણ વિશેષ ગુણ છે. આ અનુમાનથી શબ્દમા વિશેષ ગુણપણું સિદ્ધ થયું.

તે શબ્દરૂપ વિશેષ ગુણનો આધાર ભૂત દ્રવ્ય કોઈ હોવું બેઈએ. સુખની જેમ શબ્દ, પોતે, સ્પર્શવાળા દ્રવ્યનો વિશેષ ગુણ ન હોવો બેઈએ. વિશેષગુણ હોવાથી આથી કોઈ એક સ્પર્શ વિનાનું આધાર ભૂત દ્રવ્ય સિદ્ધ થયું.

દિશા, કાળ અને મનનો પણ શબ્દ ગુણ નથી. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવા લાયક હોવાથી રૂપની જેમ આજ હેતુથી આત્માનો પણ વિશેષ ગુણ નથી, કેમકે આત્માનો કોઈ પણ ગુણ બાહ્ય ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવા લાયક છેજ નહિ.

આ અનુમાનોથી આઠ પૈકી કોઈ પણ દ્રવ્ય આધાર રૂપે સિદ્ધ થતું નથી, ત્યારે જે અવશિષ્ટ આકાશ દ્રવ્ય રહ્યું તેજ શબ્દનું અધિકરણ સમજવું. આની સિદ્ધિ માટે શબ્દ સિવાય બીજું કોઈ પણ લિંગ છેજ નહિ.

તે આકાશ દ્રવ્ય એક છે, વ્યાપક છે. તેનું સમાન તથા અસમાન બીજું કોઈ પણ કારણ ન હોવાથી તે નિત્ય છે. દરેક જીવાત્માને શબ્દની ઉપલબ્ધિમાં આકાશ શ્રોત્રરૂપથી નિમિત્ત છે. જેથી શબ્દ સંલગાય તેવા આકાશને શ્રોત્રરૂપ આકાશ કહેવામાં આવે છે. શ્રોત્રરૂપ આકાશ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ ઉપલોગનું સાધનભુત અને મધુર કટુતાદિ શબ્દ વિષયક સુખ-દુખનું કારણ રૂપ અદૃષ્ટ તેવા પ્રકારનું નહિ હોવાથી અધિરને શબ્દ ન સંલગાય તેમાં આકાશનો લગાર માત્ર દોષ સમજવો નહિ, કિન્તુ એમાં ભાગ્યનોજ સમજવો.

કાલદ્રવ્યનિરૂપણ.

પર, અપર, યુગપત, ચિર, ક્ષિપ્ર, સવાર, મધ્યાહ્ન, સાયંકાળ, દિવસ, માસ, વર્ષ વિગેરે કાળને ઓળખવાનાં ચિહ્નો સમજવાં.

હીરાલાલ મણીલાલથી મોટા છે. મણીલાલ હીરાલાલથી નાના છે. આ સો વર્ષનો છે, આ વીસ વર્ષનો છે. આવા પ્રકારનો ન્હાના મ્હોટાનો જે વ્યવહાર થાય છે તે કાલિક પરાપરવને લઈને સમજવું. મ્હોટો હોય તે પર કહેવાય; ન્હાનો હોય તે અપર કહેવાય. તથા સર્વ કાર્યની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વિનાશમાં પણ કાલ દ્રવ્ય નિમિત્ત સમજવું. અને જે કાલ માનવામાં ન આવે તો ક્ષણ, લવ, નિમેષ, કલાક, મુહૂર્ત, પ્રહર, રાત્રિ, પક્ષ, યુગ, કલ્પ, મન્વન્તર, પ્રલય, મહાપ્રલય વિગેરેનો વ્યવહાર ણની શકે નહિ, માટે કાલ દ્રવ્ય જરૂર માનવું જોઈએ.

સંખ્યા, પરિણામ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ—આ પાંચ ગુણો કાલના સમજવા. તે એક છે, તોપણ ઉપાધિલેદને લઈને લિન્ન લિન્ન રૂપે માનવામાં આવે છે. વળી સર્વ કાર્યોના આરંભની સમાપ્તિ, સ્થિતિ, વિનાશ વિગેરે ઉપાધિના લેદથી જ્યાં પુષ્પના સંનિધાનવાળા મણીની જેમ નાના લેદો સમજવા.

દિશાનું નિરૂપણ.

મૂર્ત દ્રવ્યને અવધિ ણનાવી પ્રયાગથી કાશી પૂર્વમાં છે, કાશીથી પ્રયાગ પશ્ચિમ છે, અમદાવાદથી પૂના દક્ષિણમાં છે, પૂનાથી અમદાવાદ ઉત્તરમાં છે વિગેરે જે વ્યવહાર થાય છે તેમાં જે નિમિત્ત હોય તે દિશા કહેવાય. તેના દશ લેદો છે.—પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઈશાન, નૈઋત્ય, અગ્નિ,

વાયવ્ય; ઉર્ધ્વ દિશા અને અધો દિશા. સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ આ પાંચ દિશાના ગુણો સમજવા. પરમ મહર્ષિ લોકોએ મેરૂની ચારે બાજુએ પ્રદક્ષિણા ફરતો એવા સૂર્યના સંયોગવિશેષરૂપ દિશાઓનાં દશ નામ કલ્પવામાં આવ્યાં છે. વ્યવહારને માટે માહેન્દ્રી, વૈશ્વાનરી, ચામ્યા, નૈઋતી, વારૂણી, કૌભેરી, ઐશની, પ્રાહ્લી, નાગી. દિશા તો એકજ છે, તોપણ ઉપાધિના ભેદથી વ્યવહારને માટે દશ ભેદ પાડવામાં આવ્યા છે.

આત્મદ્રવ્યનિરૂપણ.

આત્મત્વના સંબંધથી આત્મા કહેવાય છે. તે અતીન્દ્રિયને લઇને પ્રત્યક્ષ નહિ હોવાથી અનુમાન પ્રમાણદ્વારા તેની સિદ્ધિ કરવામાં આવે છે. શબ્દ વિગેરેની ઉપલબ્ધિ જે માલુમ પડે છે તે ઇન્દ્રિયરૂપ કારણથી થયેલી હોવી જોઈએ. ક્રિયાપણું હોવાથી. છેદન ક્રિયાની જેમ, આથી ઇન્દ્રિયોમાં કરણપણું સિદ્ધ થયું.

જે કારણ હોય તે કર્તા સિવાય કાર્ય કરી શકે નહિ—વાંસલાની માફક; જેમ વાંસલો કરણ હોવાથી સુથાર રૂપ કર્તા સિવાય લાકડાં કાપવાની ક્રિયા એકલો કરી શકતો નથી, તેમ ઇન્દ્રિયોમાં કરણપણું હોવાથી કર્તા સિવાય સ્વતંત્ર રીતે ઉપલબ્ધિ ક્રિયા કરી શકે નહિ. ક્રિયાપણું હોવાથી છેદન ક્રિયાની માફક જ્ઞાનનો કોઈપણ આધાર હોવો જોઈએ. શરીર, ઇન્દ્રિયો અને મન તો અજ્ઞ હોવાથી જ્ઞાનના આધાર થઈ શકે

નહિ, તથા શરીર પોતે પાંચ ભૂતવું કાર્ય હોવાથી ઘટાદિની જેમ શરીરનો ધર્મ જ્ઞાન ઘટી શકે નહિ. ઇન્દ્રિયોને નાશ થયા બાદ પણ તે દ્વારા અનુભવેલા પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે, માટે વાંસલાની જેમ ઇન્દ્રિયોનો પણ ધર્મ જ્ઞાન ઘટી શકે નહિ. મન પણ ભૂતવું કાર્ય હોવાથી તથા સ્વયંકરણ હોવાથી પણ ઇન્દ્રિયોની જેમ મનનો ધર્મ જ્ઞાન ઘટી શકે નહિ. બ્યારે બીજું કોઈપણ દ્રવ્ય આધાર રૂપ બની શકતું નથી ત્યારે તેનો આધાર જે હોય તે આત્મા કહેવાય.

તેવીજ રીતે શરીરમાં રહેલી હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના પરિહારયોગ્ય પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ રૂપ જે ચેષ્ટાઓ તે દ્વારા પ્રયત્નવાળો આત્મા પણ સિદ્ધ થાય છે.—સારથિની જેમ. જેવી રીતે સારથિ રથને ખરાબ રસ્તામાંથી દૂર કરી સારા માર્ગમાં પોતાના પ્રયત્નથી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે તેમજ આત્માની અંદર પણ સમજવું.

ભાવાર્થ—હિતની પ્રાપ્તિ અને અહિતના પરિહાર રૂપ ચેષ્ટાઓ તે પ્રયત્નવાળાએ કરેલી હોવી જોઈએ—રથની જેમ. તથા સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ વિગેરે પણ આત્માના અનુમાનમાં હેતુઓ સમજવા.

હું સુખી, હું દુઃખી વિગેરે જે પ્રતિભાસ થાય છે તે શરીરમાં ઘટી શકે નહિ મૃત શરીરની માફક. તેજ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજવામાં આવે છે. સુખ દુઃખ વિગેરે શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વિશેષ ગુણ નથી, અવ્યાખ્ય-વૃત્તિ હોવાથી. જે

શરીર અને ઇન્દ્રિયોના વિશેષ ગુણો છે તે રૂપાદિની જેમ વ્યાખ્યાવૃત્તિ હોય છે. આજ કારણથી શરીરના ગુણો થઈ શકે નહિ.

અથવા જ્યાં સુધી દ્રવ્ય હોય ત્યાં સુધી જે ગુણો રહે તે યાવદ્ દ્રવ્યભાવિ કહેવાય, અને ત્યાં સુધી જે ન રહે તે અયાવદ્ દ્રવ્યભાવિ કહેવાય.

અયાવદ્ દ્રવ્યભાવિ સુખાદિ શરીરના વિશેષ ગુણો નથી, કેમકે રૂપાદિની જેમ શરીરના જેટલા ગુણો છે તે યાવદ્ દ્રવ્ય ભાવિ છે, અને સુખાદિમાં અયાવદ્ દ્રવ્યભાવત્વ સ્વભાવિક છે માટે શરીરનો ગુણ કેવી રીતે મનાય ?

બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, સંસ્કાર, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ આ ચૌદ ગુણો આત્માના સમજવા. તેમાં બુદ્ધિ આત્માની અન્દર સમવાય સંબંધથી રહેલી છે. આત્મા જ્ઞાનનું તે સંબંધથી અધિકરણ છે. આત્મા અને જ્ઞાન પરસ્પર ભિન્ન રહેવા છતાં સમવાય સંબંધથી આત્મા જ્ઞાનનું અધિકરણ છે. આથી એ સિદ્ધ થયું કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી. કિન્તુ જ્ઞાનનો આધાર છે. બુદ્ધિથી લઈ પ્રયત્ન સુધીના તમામ ગુણો આત્માનું અનુમાન કરાવી શકે છે. ધર્મ, અધર્મ પણ બીજે ઠેકાણે રહેલ માનવામાં આવે તો આત્માની અન્દર સુખાદિના ઉપલોગનું સાધન થઈ શકેજ નહિ. કારણ બીજે રહીને કાર્યને બીજે

ઠેકાણે પેદા કરી શકે નહિ, માટે કાર્ય-કારણનું અધિકરણ એકજ માનવામાં આવે છે.

પૂર્વમાં અનુભવેલા પદાર્થનું સ્મરણ હાલમાં જે થાય છે તેનું કારણ અનુભવ તો હોઇ શકે નહિ, એ તો પ્રથમ જ નબટ થઇ ગયો. તેમજ તુચ્છ અભાવ પણ કારણ થઇ શકે નહિ અને કારણ વિના કાર્ય પણ થઇ શકે નહિ એ વાત ચોક્કસ છે. માટે સ્મરણનું કારણ જે હોય તેને આ ઠેકાણે સંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. આત્મા અનંત હોવાથી એની સંખ્યા પણ અનન્ત સમજવી, તથા એક બીજાથી લિન્ન હોવાથી પૃથક્ત્વ ગુણ પણ તેમાં મનાય છે. આત્માને ઘણા માનવામાં કારણ પણ દર્શાવવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન—જે આત્માને એકજ માનવામાં આવે તો જેમ બાહ્યાવસ્થામાં અનુભવેલા પદાર્થનું વૃદ્ધાવસ્થામાં સ્મરણ થાય છે, જેમ પહેલાં મને સુખ થયું હતું, દુઃખ થયું હતું, તેમજ બીજા શરીરે અનુભવેલા પદાર્થનું સ્મરણ પણ થયું જોઇએ, કેમકે અનુભવ કરવાવાળો તો દરેક શરીરમાં એકજ છે.

ઉ૦—માયા ઉપાધિ લિન્ન હોવાથી બીજા શરીરે અનુભવેલાનું સ્મરણ થઇ શકે નહિ.

પ્ર૦—માયા પણ આત્માથી લિન્ન છે કે અલિન્ન છે, સત્ છે કે અસત્ છે. લિન્ન માનવામાં જે પદાર્થો સિદ્ધ થાય છે. અલિન્ન માનવામાં પ્રદ્વજ ખાલી રહેવાનો, તો પછી

પ્રપંચ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થવાનો ? માટે એકાન્તમાં એસી વિચાર કરવાથી આત્મા નાના છે એમ કહેવામાં લગભર માત્ર વિરૂદ્ધતા છેજ નહિ, અને તે વ્યાપક હોવાથી એના પરિમાણને ધરમમહત્ પરિમાણ કહેવામાં આવે છે. સર્વ મૂર્ત દ્રવ્યને સંબન્ધ એનું નામજ આ ઠેકાણે વ્યાપકપણું સમજવું.

સુખાદિ ગુણો પણ આત્માની અન્દર મનના સંયોગથી થયેલા હોવાથી એમાં સંયોગ ગુણ પણ માનવામાં આવે છે. તેમજ વિભાગ પણ સમજવો.

આત્માને નાના માનવામાં આવશે તો અનુક્રમે સર્વ આત્માની મુક્તિ થવાથી સંસારનો ઉચ્છેદ થવાનો.

આત્મા અપરિમિત માનેલા હોવાથી આ દોષ અત્ર લાગુ પડી શકતો નથી. તેનીજ પુષ્ટિ પ્રશસ્તપાદ ભાષ્યના પૃ૦ ૮૮ માં આપેલ ન્યાયવાર્તિકનો શ્લોક સારી રીતે કરી આપે છે.

“ અત એવ ચ વિદ્વત્સુ મુચ્યમાનેષુ સન્તતમ્ ।

બ્રહ્માણ્ડલોકે જીવાનામનન્તત્વાદશૂન્યતા ” ॥

ભાવાર્થ—નિરન્તર દરેક આત્માઓની મુક્તિ થયા છતાં પણ પ્રહ્માંડની અન્દર જીવાત્માઓ અનન્ત હોવાથી એની શૂન્યતા કદાપિ થવાની નહિ. જ્યાં વસ્તુ અપરિમિત હોય ત્યાં શૂન્યતાની શંકા પણ આકાશપુષ્પ જેવી સમજવી.

મન નિરૂપણ.....ન્યાયકન્દલી પૃ. ૯૦

મનપણાના સંબન્ધથી મન કહેવાય. આત્માનો સર્વ ઈન્દ્રિયોની સાથે એક કાલમાં સંબન્ધ બરાબર થાય છે, અને

ઇન્દ્રિયોનો પણ ઘટાદિ પદાર્થોની સાથે બરાબર સંબન્ધ છે. એમ હોવા છતાં પણ જે વખતે રૂપાદિ ગુણોનો અનુભવ થાય છે તેજ વખતે ગન્ધાદિ ગુણોનો થતો નથી. તથા સુખના અનુભવ-કાલમાં દુઃખનો અનુભવ થતો નથી, માટે ઇન્દ્રિયોથી જુદું એક કરણ માનવું જોઈએ જેનો ચક્ષુઇન્દ્રિયની સાથે સંબન્ધ થવાથી રૂપાદિ ગુણોનું જ્ઞાન થયું અને ઘ્રાણેન્દ્રિયની સાથે સંબન્ધ જેનો ન થવાથી ગન્ધાદિનું ન થયું તેનું નામજ અન્તઃકરણ યા મન સમજવું.

આત્મા, ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થો તે ત્રણનો સંબન્ધ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં ઇન્દ્રિયો સિવાય બીજા કરણની અપેક્ષાવાળો છે, કેમકે આ ત્રણની વિદ્યમાનતામાં પણ કાર્ય દેખાતું નથી. માટે જેમ ઘડાની ઉત્પત્તિમાં કુંભાર વિગેરે બીજા સામગ્રી હોવા છતાં પણ દંડરૂપ કરણ સિવાય તેથી ઘડો બનતો નથી, તેમજ આત્મા, ઇન્દ્રિયો અને પદાર્થો આ ત્રણનો સંબન્ધ હોવા છતાં જેની અપેક્ષાથી જ્ઞાન-સુખાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે તેનું નામજ મન સમજવું. આ અનુમાનથી મન સિદ્ધ થયું. બીજું પણ પ્રમાણ આપવામાં આવે છે.

સ્મરણ ઇન્દ્રિયથી પેદા થાય છે-જ્ઞાન રૂપ હોવાથી. ગન્ધ વિગેરેની માફક. આ વાત શ્રાત્રેન્દ્રિય વિગેરેથી બની શકે નહિ, કેમકે બધિર વિગેરેને શ્રોત્ર વિગેરેનો વ્યવહાર ન હોવા છતાં પણ સ્મરણ થાય છે, માટે સ્મૃતિનું જે કારણ તે પણ મન સમજવું.

તે મનને વિભુ માનવામાં સર્વ ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબન્ધનો પ્રસંગ આવવાથી એક કાલમાં સર્વ ઇન્દ્રિયવિષયક જ્ઞાનની આપત્તિ આવવાની. આ દોષથી બચવાની ખાતર મનને પરમાણુરૂપ માનવામાં આવે છે.

પ્ર૦—લાંબુ ખાણું ખાવામાં એક કાલમાં પાંચ ઇન્દ્રિયોનું જે જ્ઞાન થાય છે તે જ્ઞાન મનને આણુ માનવામાં નહિ થાય.

ઉ૦—કમલના સો પત્રને વિંધવાની જેમ મન પોતે અત્યન્ત લઘુ હોવાથી જલદી નાના ઇન્દ્રિયવિષયક જ્ઞાન થતું માલૂમ પડે છે; વાસ્તવિક રીતે તો જ્ઞાન અનુક્રમેજ થાય છે, પરન્તુ ઘણું જલદી થતું હોવાથી યૌગપદની ભ્રાન્તિ માલૂમ પડે છે.

સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ અને સંસ્કાર આ આઠ ગુણો મનમાં સમજવા.

દ્રવ્યનિરૂપણનો સ્ ૨.

નવ દ્રવ્યમાં આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા, મન આ પાંચ દ્રવ્ય તો સર્વથા નિત્ય છે.

જેનો ઉત્પાદ ન થાય, નાશપણુ ન થાય, ક્રૂટસ્થ એકજ સ્વભાવવાળું જે હોય તે નિત્ય કહેવાય. તે પાંચમાં પણ મન સિવાય બાકીનાં ચાર વ્યાપક દ્રવ્ય છે. મન આણુસ્વરૂપ છે. પૃથ્વી વિગેરે ચાર દ્રવ્યમાં પણ પરમાણુઓ નિત્ય છે, અને જે કાર્યસ્વરૂપ પૃથ્વી વિગેરે છે તે સર્વ અનિત્ય છે. પૃથ્વી,

જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ આ પાંચને ભૂત નામ આપવામાં આવેલ છે. તેમાંથી આકાશને બદલે મન ઉમેરવાથી તે પાંચતું મૂર્ત નામ છે. જગતનો ઉત્પાદ, વિનાશ વિગેરે જેવા પ્રકારનો છે તે બતાવવામાં આવી ગયો.

સર્વ પૃથ્વીમાં તેજના સંયોગથી રૂપાદિની પરાવૃત્તિ માનવામાં આવે છે. જલ વિગેરેમાં કોઈ પ્રકારથી રૂપાદિની પરાવૃત્તિ થતીજ નથી. વૈશેષિક લોકો પરમાણુમાં પાક માને છે. નૈયાયિક લોકો અવયવિમાં માને છે. તેજ વાત સ્પષ્ટ રૂપે જણાવવામાં આવે છે.

અવયવિની સાથે ગાઠ જોડાયેલા અવયવોમાં પાકનો સમ્ભવ નથી, પરન્તુ જ્યારે તીવ્ર અગ્નિના સંયોગથી અવયવી નષ્ટ થઈ સ્વતંત્ર પરમાણુ રૂપ બની જાય છે. ત્યારે તે પરમાણુઓ પાકી જવાથી પછી તેના સંયોગથી દ્વયણુકથી લઈ અનુક્રમે તેજ નીંલાડામાં પાછો નવો ઘટ તૈયાર થાય છે.

ભાવાર્થ—નીંલાડામાં નાંખ્યા બાદ તીવ્ર અગ્નિના સંયોગથી પ્રથમનો ઘટ સર્વથા નષ્ટ થઈ પરમાણુ સ્વરૂપ બની જાય છે અને પછી પરમાણુમાં પાક થઈ અનુક્રમે દ્વયણુક વિગેરે બનતાં બનતાં નવો ઘટ તૈયાર થાય છે. તેજના અતિ-વેગને લઈ પૂર્વના ઘટનો સર્વથા નાશ અને નવા ઘટની ઉત્પત્તિ થાય છે.

નૈયાયિકોનો અભિપ્રાય.

અવયવી પોતે છિદ્રવાળી હોવાથી અગ્નિના સૂક્ષ્મ

અવયવો તે છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરીને આખા ઘટને પકાવી દે છે. જ્યારે આવા સહેલા ઉપાયથી કાર્ય થતું હોય, ત્યારે શા માટે ઘટથી લઈ પરમાણુ સુધી નાશ માનવો અને ફરીથી ઘટની ઉત્પત્તિની નવીન કલ્પના કરવી જોઈએ ? કલ્પના પણ ત્યાં કરાય જ્યાં દોષ ન આવતો હોય. પરન્તુ આ ઠેકાણે તો ગૌરવ દોષ પણ આવે છે, માટે વૈશેષિક લોકોને કથન યુક્તિસંગત નથી એમ નૈયાયિકોનો આશય છે.

ગુણોમાં સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્યની સમજણ.

દ્રવ્યની માફક ગુણવાળા તથા ક્રિયાવાળા ન હોવાથી ગુણરહિતપણું તથા ક્રિયારહિતપણું ગુણોનું સાધર્મ્ય સમજવું.

રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરૂત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, વેગ-આ દશ ગુણો મૂર્ત દ્રવ્યમાં રહેતા હોવાથી મૂર્ત-ગુણપણું એમાં સાધર્મ્ય છે.

બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઈચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, ભાવના, શબ્દ-આ નવ ગુણો અમૂર્ત એવા આકાશ, કાલ, દિશા અને આત્મા આ ચાર દ્રવ્યમાં રહેલા હોવાથી અમૂર્ત ગુણપણું એનું સાધર્મ્ય સમજવું.

સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ-આ પાંચ ગુણો મૂર્ત અમૂર્ત ઉભયમાં રહેલ હોવાથી ઉભયગુણપણું એનું સાધર્મ્ય સમજવું.

સંયોગ, વિભાગ, ક્ષિત્વ વિગેરે સંખ્યા, દ્વિ પૃથક્ત્વ વિગેરે ગુણો અનેક દ્રવ્યમાં રહેલા હોવાથી અનેક દ્રવ્યગુણ પાણું એનું સાધમ્ય સમજવું. ખાકીના ગુણો એક એક દ્રવ્યમાં રહે છે.

રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, ર્નેહ, સ્વભાવસિદ્ધ દ્રવત્વ, બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, ભાવના, શબ્દ-આ સોળ ગુણો સ્વાશ્રય દ્રવ્યને ખીલથી વ્યાવૃત્તિ કરાવવાવાળા હોવાથી એનું વિશેષગુણપાણું સાધમ્ય સમજવું. નામ પણ એનું વિશેષગુણ આપવામાં આવે છે. સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, ગુરૂત્વ, નૈમિત્તિક, દ્રવત્વ, વેગ-આ દશ ગુણોમાં સામાન્ય ગુણપાણું સાધમ્ય છે.

રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શબ્દમાં બાહ્ય એક એક ઇન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરવાપણારૂપ સાધમ્ય છે. સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, દ્રવત્વ, વેગ, ર્નેહ આ દશ ગુણોમાં ચક્ષુ અને સ્પર્શ આ બે ઇન્દ્રિયોથી ગ્રહણ કરવાપણું હોવાથી બેઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષપણું સાધમ્ય છે.

બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન આ છ ગુણોમાં માનસિક પ્રત્યક્ષ થવા પણારૂપ સાધમ્ય છે

ગુરૂત્વ, ધર્મ, અધર્મ, ભાવના આ ચાર ગુણો અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ હોવાથી તેનું તે સાધમ્ય સમજવું.

અપાકજ્ઞ રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ, પરિમાણ, એકત્વ, એક પૃથક્ત્વ, ગુરૂત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, વેગ આ અગ્નીઆર ગુણોમાં કારણ ગુણપણું સાધમ્ય છે. કારણમાં જેવા ગુણ હોય તેવાજ ગુણ કાર્યમાં આવે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે જ્વલો-તન્તુમાં જેવા ગુણો હોય તેવા ગુણો પટમાં આવે છે, અને માટીમાં જેવા ગુણો હોય તેવાજ ગુણવાળો કાચો ઘડો બને છે.

બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ, ભાવના, શબ્દ આ દશ ગુણોનો, આત્મા અને આકાશ તેનું કારણ બીજુ કોઈપણ દ્રવ્ય ન હોવાથી એ ગુણોમાં અકારણ ગુણપણું સાધમ્ય છે.

બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ, અધર્મ ભાવના, શબ્દ, તૂલનું પરિમાણ, ઉત્તર સંયોગ નૈમિત્તિક દ્રવત્વ, પરત્વ, અપરત્વ, અને અપાકજ્ઞ રૂપાદિ આ સર્વ ગુણો સંયોગથી પેદા થતા હોવાથી સંયોગજન્યગુણપણું એમાં સાધમ્ય છે.

બુદ્ધિથી લઈને ભાવના સુધીના ગુણો આત્મા અને મનના સંયોગથી થાય છે, શબ્દ, ભેરી અને આકાશના સંયોગથી, રૂતું પરિમાણ શિથિલ સંયોગથી, ઉત્તર સંયોગ સંયોગથી, નૈમિત્તિક દ્રવત્વ અગ્નિના સંયોગથી, પરત્વ, અપરત્વ દિશા કાલ અને વિપિનચં ના પિંડના સંયોગથી ચાર્ણિવ રૂપાદિ અગ્નિના સંયોગથી પેદા થાય છે. માટે એ સર્વ ગુણો સંયોગજન્ય કહેવાય છે.

સંયોગ, વિભાગ અને વેગ આ ત્રણ ગુણો ક્રિયાજન્ય છે. પરત્વ, અપરત્વ, દ્વિત્વ, સંખ્યા, દ્વિપૃથક્ત્વ આ ચાર ગુણો અપેક્ષાબુદ્ધિથી પેદા થતા હોવાથી અપેક્ષાબુદ્ધિજન્યત્વ એનું સાધર્મ્ય છે.

ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, વેગ, પ્રયત્ન, ધર્મ અધર્મ, સંયોગ આ ગુણોમાં ક્રિયાનું કારણપણું સાધર્મ્ય છે.

રૂપ, રસ, ગન્ધ, અનુભૂતશીત સ્પર્શ સંખ્યા, પરિમાણ એક પૃથક્ત્વ, સ્નેહ, શબ્દ આ ગુણોમાં અસમવાયિ કારણતા રૂપ સાધર્મ્ય છે.

જે અન્યથા સિદ્ધ ન હોય અને કાર્યની પૂર્વમાં નિયમથી રહેવાવાળું હોય તે કારણ કહેવાય. તેના ત્રણ ભેદ છે—સમવાયિ કારણ, અસમવાયિકારણ અને નિમિત્તકારણ.

જેમાં જે સમવાય સંબન્ધથી ઉત્પન્ન થાય તે તેનું સમવાયિકારણ કહેવાય. જેમ તંતુઓ પટનું, કપાલ ઘડાનું સમવાયિકારણ છે તેમ સર્વત્ર સમજવું.

સમવાય અને અસમવાયિત્વ આ બેમાંથી કોઈ એક સંબન્ધથી જે કારણ હોય અને આત્માના ગુણોથી લિપ્ત હોય તે કાર્યનું અસમવાયિકારણ કહેવાય.

જેમ તંતુનો સંયોગ અને પટ આ બંને તંતુમાં સમવાય સંબન્ધથી રહેતા હોવાથી તંતુ સંયોગ પટનું અસમવાયિ કારણ સમજવું તથા કપાલનું રૂપ કપાલમાં સમવાયસંબન્ધથી રહે છે, અને ઘટનું રૂપ કપાલમાં રૂપસમવાયિ

ઘટનો સમવાય હોવાથી એકાધિકરણને લઘને કપાલતું રૂપ ઘટના રૂપનું અસમવાયિકારણ સમજવું. આ એથી જે લિન્ન કારણ હોય તે નિમિત્ત કારણ કહેવાય, સમવાયિકારણતા દ્રવ્યમાં, અસમવાયિકારણતા ગુણમાં અને નિમિત્તકારણતા સર્વમાં સમજવી.

બુદ્ધિ, સુખ, દુઃખ, ઇચ્છા, દ્વેષ, પ્રયત્ન, ધર્મ અધર્મ, ભાવના નામનો સંસ્કાર આ ગુણોમાં કેવળ નિમિત્તકારણતા સમજવી.

સંયોગ, વિભાગ, ઉબ્ધ, સ્પર્શ, ગુરૂત્વ, દ્રવત્વ, વેગ આ ગુણોમાં અસમવાયિકારણતા તથા નિમિત્ત કારણતા સમજવી. ઉપરોક્ત સર્વ એક બીજાનું સાધર્મ્ય સમજવું. એથી વિપરીત જે હોય તે વૈધર્મ્ય સમજવું.

ગુણનું વિશેષ નિરૂપણ.

રૂપના પાંચ ભેદ છે—લાલ, પીળું, લીલું, કાળું, ઘોળું. આ પ્રાચે પ્રકારનાં રૂપો ચક્ષુ ઇન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ છે. પૃથ્વી, જલ, તેજ આ ત્રણ દ્રવ્યમાં રહે છે. જલ અને તેજના પરમાણુનું રૂપ નિત્ય છે. પાર્થિવ પરમાણુનું અગ્નિના સંયોગથી નાશ થતું હોવાથી પૃથ્વીનું સર્વ રૂપ અનિત્ય છે.

ખાટો, કડવો, તીખો, ખારો, મધુર એ રસના પાંચ ભેદો સમજવા. જિહ્વાથી એનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પૃથ્વી અને પાણી સિવાય બીજામાં રસ માનવામાં આવ્યો નથી. પૃથ્વીમાં પાંચ પ્રકારનો છે. જલમાં એકલો મધુર છે. જીવનની પુષ્ટિ, ખલ,

આરોગ્યતા વિગેરેમાં નિમિત્ત છે. જલના પરમાણુમાં નિત્ય છે. પૃથ્વીમાં અનિત્ય સમજવો.

ગન્ધના બે લેહ છે.—સુગન્ધિ, દુર્ગન્ધિ. નાશિકાથી એનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પૃથ્વી સિવાય બીજે ઠેકાણે માનવામાં આવેલ નથી અને અનિત્ય છે.

શીત, ઉષ્ણ, અનુષ્ણાશીત સ્પર્શના ત્રણ લેહો છે. ત્વગ્ મંદ્રિયથી એનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ આ ચાર દ્રવ્યમાં છે. કઠિન, શિથિલ વિગેરે તે સંયોગવિશેષ સમજવા. સ્પર્શવિશેષ રૂપે માનવા નહિ.

જલ, તેજ, વાયુ આ ત્રણના પરમાણુને છોડીને બાકી સર્વત્ર અનિત્ય છે.

પાકથી થયેલ રૂપાદિની સમજણ.

કાચા ઘડાની અંદર અગ્નિનો સંયોગ થવાથી ઘડાનો આરમ્ભ કરવાવાળા પરમાણુઓની અંદર ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે. પછી તે ક્રિયાદ્વારા ઘડાનો વિભાગ થાય છે, ત્યાર બાદ સંયોગનો નાશ. જ્યારે તે સંપૂર્ણ નષ્ટ થઈને સ્વતંત્ર પરમાણુ રહે છે ત્યારે પરમાણુમાં અગ્નિ સંયોગની ઉષ્ણતાને લઈને ક્ષ્યામરૂપ વિગેરેનો નાશ થાય છે, અને એથી વિલક્ષણ અગ્નિના સંયોગની ઉષ્ણતાને લઈને તેમાં લાલરૂપ વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. તે પછી લોગી લોકોના અદષ્ટની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થયેલા પાકજ પરમાણુમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થયા બાદ પરસ્પર સંયોગ થવાથી દ્વયણુક વિગેરેના ક્રમથી ઘટાદિ કાર્ય

દ્રવ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આવી રીતે દરેક ઠેકાણે રૂપાદિનું
પરાવર્તન સમજવું.

સંખ્યાનિરૂપણ.

એક, બે, ત્રણ, ચાર એવા વ્યવહારમાં જે કારણ હોય તે સંખ્યા કહેવાય. તેના બે લેહ છે. એક દ્રવ્ય સંખ્યા, બીજી અનેક દ્રવ્ય સંખ્યા. જેનું આશ્રય દ્રવ્ય એક હોય તે એકદ્રવ્યસંખ્યા કહેવાય, જેનું આશ્રય દ્રવ્ય અનેક હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય આકાશ, કાળ, દિશા, જલાદિ પરમાણુ વિગેરેમાં રહેલી સંખ્યા એક દ્રવ્ય સંખ્યા. અનેક દ્રવ્ય સંખ્યા તો બે થી પરાર્ધ પર્યાન્ત સમજવી. દ્વિત્વાદિ સંખ્યા અપેક્ષા-બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના નાશથી નાશ પામે છે.

પરિમાણનિરૂપણ.

માન વ્યવહારમાં જે કારણ હોય તે પરિમાણ કહેવાય. તેના ચાર લેહ છે. આણુપરિમાણ, મહત્ પરિમાણ, હૃસ્વ પરિમાણ, દીર્ઘ પરિમાણ. મહત્ પરિમાણના બે લેહ છે. એક નિત્ય, બીજું અનિત્ય. આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા આ ચારમાં જે પરમ મહત્ પરિમાણ છે તે નિત્ય સમજવું. તે ચાર દ્રવ્યો વ્યાપક તથા નિત્ય હોવાથી એનું પરિમાણ પણ નિત્યજ હોય.

ઘટાદિ વિગેરેમાં મહત્ પરિમાણ અનિત્ય સમજવું. તેના નાશથી પરિમાણનો પણ નાશ થતો હોવાથી અનિત્ય કહેવામાં.

ક'ઈ પણ બાધ નથી. અણુપરિમાણના બે ભેદ-નિત્ય અને અનિત્ય. પરમાણુનું અણુ પરિમાણ નિત્ય સમજવું. દ્રવ્યણુકમાં અનિત્ય સમજવું. તથા કેરી, લીંબુ, ધોર વિગેરેમાં ન્હાના મ્હોટાનો વ્યવહાર આર્થિક સમજવો. લાંબા ટુંકાની અપેક્ષાથી હુસ્વ દીર્ઘનો વ્યવહાર સમજવો સોળ હાથના કપડાથી બાર હાથનો ટુંકો, અને બાર હાથથી સોળ હાથનો લાંબો એવી રીતે સર્વત્ર સમજવું. આ ચાર પ્રકારના પરિમાણમાં જેનો આશ્રય નાશ પામતો હોય તે પરિમાણનો પણ નાશ સમજવો.

પૃથક્ત્વનિરૂપણ.

ઘટથી પટ બુદ્ધો છે એવા વ્યવહારમાં જે કારણ હોય તે પૃથક્ત્વ કહેવાય. તેના બે ભેદ-એક દ્રવ્ય પૃથક્ત્વ, અને અનેક દ્રવ્ય પૃથક્ત્વ. જેનું આશ્રય દ્રવ્ય એક હોય તે એક દ્રવ્ય પૃથક્ત્વ કહેવાય, અને જેનું આશ્રય દ્રવ્ય અનેક હોય તે અનેક દ્રવ્ય પૃથક્ત્વ કહેવાય. જેમ એક સંખ્યા પરમાણુમાં નિત્ય છે અને કાર્ય દ્રવ્યમાં કારણગુણપૂર્વક હોય છે તથા આશ્રયના નાશથી નાશ પામે છે, તેમજ એક પૃથક્ત્વ પણ સમજવું. જેમ કિત્વાદિ સંખ્યા અપેક્ષા-બુદ્ધિથી પેદા થાય છે, તેના નાશથી નાશ પામે છે તેમ અનેક પૃથક્ત્વ પણ સમજવું.

સંખ્યા અને પૃથક્ત્વના ભેદની સમજણ.

સંખ્યાપણું પર સામાન્યની અપેક્ષાથી એકત્વ કિત્વ

જેમ અપર સામાન્ય છે; તેમ પૃથક્ત્વ પર સામાન્યની અપેક્ષાથી એક પૃથક્ત્વાદિક અપર સામાન્ય નથી.

સંયોગનું નિરૂપણ.

આ દ્રવ્યનો આ દ્રવ્યની સાથે સંબન્ધ થયો. એવા વ્યવહારમાં જે કારણ હોય તે સંયોગ કહેવાય. દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં પણ તે કારણ છે. તન્તુ સંયોગ પટનું કારણ. કપાલનો સંયોગ ઘટનું કારણ. આત્માને મનનો સંયોગ બુદ્ધિ વિગેરે ગુણનું કારણ. ભેરીને આકાશનો સંયોગ શબ્દનું કારણ પ્રયત્નવાળા આત્મા અને હાથનો સંયોગ હાથની ક્રિયાનું કારણ—એમ સર્વત્ર સમજવું. પ્રથમ બુદ્ધિ હોય અને પછી જે દ્રવ્યોનું આપસમાં મળવું તે સંયોગ કહેવાય. તેના ત્રણ ભેદ છે—અન્યતરકર્મજન્ય, ઉભયકર્મજન્ય અને ત્રીજો સંયોગજન્ય.

જે પદાર્થોમાંથી એકની ક્રિયાથી જે સંયોગ ઉત્પન્ન થાય તે અન્યતરકર્મજન્ય કહેવાય. જેમ પર્વતની સાથે મનુષ્યનો સંયોગ, પક્ષીને ઉડી બેસવાથી વૃક્ષની સાથે પક્ષીનો સંયોગ, વિગેરે સમજવા.

ઉભયની ક્રિયાથી જે સંયોગ થાય તે ઉભયકર્મજન્ય કહેવાય.

જે મલ્લોનો આપસમાં દોડીને આવવાથી થયેલો તે, જે પાડાઓને સામા આવવાથી થયેલો તે, ઘણા તાંતુઓ અને

તુરીના સંયોગથી પટ અને તુરીનો સંયોગ, કયાલને દંડના સંયોગથી ઘટ અને દંડનો સંયોગ પેદા થાય છે. આ સર્વ સંયોગજન્ય સંયોગો સમજવા. પરમાણુઓનો આકાશ-પ્રદેશમાં વર્તવારૂપ સંયોગ તે અન્યતરકર્મજન્ય સમજવો.

વિભુ પદાર્થોનો પરસ્પર સંયોગ છેજ નહિ. સંયોગનો નાશ કોઈ ઠેકાણે વિભાગથી થાય છે અને કોઈ ઠેકાણે આશ્રયના નાશથી થાય છે.

વિભાગનું નિરૂપણ.

‘ આથી આ બુદ્ધે થયો ’ એવા વ્યવહારમાં જે કારણ હોય તે વિભાગ કહેવાય. વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીને પછી બુદ્ધ પડવું એતું નામ વિભાગ સમજવો. શબ્દ અને વિભાગ આ બેમાં વિભાગ કારણ છે. તેના ત્રણ ભેદ છે. બેમાંથી એકની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલો વિભાગ અન્યતરકર્મજન્ય કહેવાય.

બેની ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થયેલ વિભાગ ઉભયકર્મજન્ય કહેવાય.

વિભાગથી થયેલો વિભાગ વિભાગજન્ય વિભાગ કહેવાય.

વૃક્ષ, પર્વત વિગેરેમાંથી બુદ્ધ પડેલા મનુષ્ય, કપિ વગેરેમાં અન્યતરકર્મજન્ય વિભાગ કહેવાય. બે મલ્લોના બુદ્ધ પડવાથી ઉભયકર્મજન્ય વિભાગ કહેવાય. વિભાગજન્ય વિભા-

ગના બે લેદ છે. એક કારણના વિભાગથી ઉત્પન્ન થયેલ વિભાગ બીજા કારણ-અકારણના વિભાગથી ઉત્પન્ન થયેલ વિભાગ.

દરેક વિભાગ ક્ષણિક હોવાથી ઉત્તર સંયોગ સુધી તેની સ્થિતિ માનવામાં આવે છે. કેાઈ ઠેકાણે સંયોગથી અને કેાઈ ઠેકાણે આશ્રયના નાશથી વિભાગનો નાશ માનવામાં આવે છે.

પરત્વ-અપરત્વનિરૂપણ.

આ પદાર્થથી આ પદાર્થ પર છે, તથા એથી આ અપર છે, એવા વ્યવહારનું જે કારણ હોય તે પરત્વ અપરત્વ કહેવાય. તેના બે લેદ છે—એક દિશાથી થયેલ અને બીજું કાલથી થયેલ.

દૂર અને નજીકના વ્યવહારમાં દિશાકૃત પરત્વ અપરત્વ સમજવું. અને નહાના મહોટાના વ્યવહારમાં કાલકૃત પરત્વ અપરત્વ સમજવું.

લાવાર્થ—કાશીની અપેક્ષાએ પ્રયાગથી પટણા દૂર છે. મુંબઈની અપેક્ષાએ અમદાવાદથી પૂના દૂર છે. તેવીજ રીતે પ્રયાગની અપેક્ષાએ કાશીથી પટણા નજીક છે. અમદાવાદની અપેક્ષાએ મુંબઈથી પૂના નજીક છે. આવે ઠેકાણે દિશાએ કરેલો પરત્વ અપરત્વનો વ્યવહાર સમજવો. પચાસ વરસ વાળાની અપેક્ષાએ સો વરસવાળો મોટો છે. સો વર્ષ વાળાની અપેક્ષાએ પચાસ વાળો નાનો છે. આ વ્યવહાર કાલથી થયેલો સમજવો. અપેક્ષા-બુદ્ધિના નાશથી એનો નાંશ થાય છે.

ભાવાર્થ—જે કાલમાં બીજા અવયવ દ્વારા વિભાગ થાય છે તે કાલમાં અપેક્ષા બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યાર પછી તે વિભાગથી જે કાલમાં સંયોગનો વિનાશ થાય છે તેજ કાલમાં પરત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. પછી સંયોગનો નાશ થવાથી તેના આશ્રયથી ઉત્પન્ન થયેલ પરત્વ ગુણનો નાશ સમજવો. એવી રીતે અપરત્વમાં પણ સમજવું.

બુદ્ધિ નિરૂપણ.

બુદ્ધિ, ઉપલબ્ધિ, જ્ઞાન એ સર્વ પર્યાયો સમજવા. પદાર્થો અનન્ત હોવાથી દરેક અર્થનો પ્રકાશ કરવાવાળી બુદ્ધિ પણ અનન્ત સમજવી. જો કે તે બુદ્ધિના અનન્ત લેહ અર્થના અનન્ત લેહને લઇને છે, તોપણ સંક્ષેપથી તેના બે લેહો છે— વિદ્યા, બીજી અવિદ્યા. તેમાં પણ વિદ્યાના ચાર લેહો છે— સંશય, વિપર્યાય, અનધ્યવસાય અને સ્વપ્ન.

સંશયનું સ્વરૂપ.

જેના સામાન્ય ધર્મો દેખવામાં આવતા હોય, અને વિશેષ ધર્મો જો કે દેખાતા ન હોય પરન્તુ સ્મરણમાં તો જરૂર હોય એવા સ્થલમાં અધર્મને લઇને સંશય પેદા થાય છે કે— આ શું લાકડું છે કે પુરૂષ !

અર્થાત—કોઈ એક પુરૂષ જંગલમાં ગયા બાદ લાકડાના ને પુરૂષના ઉંચાઈ, પહોળાઈ વિગેરે સરખા ધર્મોને જોયા. બાદ વક્ર પોલાણ હાથ પગ વિગેરે બીજા ધર્મો,

નિમિત્તના અભાવે જોવામાં ન આવ્યા, પરન્તુ પૂર્વમાં દેખેલા હોવાથી સ્મરણુ તો ઝરાઝર છે. ત્યારે વિચાર થયો કે—આ જે વિરૂદ્ધ ધર્મો એકમાં તો સંલવી શકે નહિ; તેમ સામાન્ય ધર્મો દેખાતા હોવાથી અભાવ પણ માની શકાય નહિ ત્યારે તે વખતે સંશય પેદા થાય છે. તેના જે ભેદ છે—એક અન્તઃસંશય અને બીજો બાહ્ય સંશય.

કોઈ એક નૈમિત્તિક પુરૂષે ક'ંઈક ગ્રહ—સંચારાદિ નિમિત્ત પ્રાપ્ત કરીને સાઈ' થયું હતું અથવા થશે, નરસુ' થયું હતું' યા થશે—આવો આદેશ કર્યા બાદ તેના વાક્યથી તેમજ થયું. પછી બીજા કોઈ વખતે જ્યારે સારા નરસા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેથી ઉલટું ફલ માલૂમ પડ્યું. મનમાં વિચાર થયો કે જે નિમિત્તબલથી પ્રથમ કહ્યું હતું, તેજ નિમિત્ત-બલથી અત્યારે પણ કહેવામાં આવ્યું છતાં ફલ ઉલટું કેમ થયું. આ વિચાર થયા બાદ સંશય થયો—જે મહુને પોતાને નિમિત્તજ્ઞાન થયું હતું તે શું સાચું છે કે ખોટું? આતું નામ અન્તઃસંશય સમજવો.

બાહ્ય સંશયના જે ભેદ છે—પ્રત્યક્ષ વિષયમાં અને અપ્રત્યક્ષ વિષયમાં. આ શું લાકડું છે કે પુરૂષ છે એ પ્રત્યક્ષ વિષયમાં. અને એકલું શીંગડું જોવાથી સંશય થાય કે—આ ગાય છે કે રોઝ ! એ પરોક્ષ વિષયમાં સમજવો.

વિપર્યયસ્વરૂપનિરૂપણ.

વિપર્યયના જે ભેદ છે. પ્રત્યક્ષ વિષયમાં અને અપ્રત્યક્ષ

વિષયમાં, પિત્ત, કફ અને વાયુ દોષવાળી ઇન્દ્રિયો જેને હોષ એવા પુરૂષને યથાર્થ આલોચન કર્યા સિવાય તથા અધર્મ સહિત આત્મા મનના સંયોગથી શંખમાં પીળાપણાનું જ્ઞાન, ગાયમાં અર્ધનું જ્ઞાન જે થાય તે પ્રત્યક્ષ વિષયક વિપર્યય કહેવાય. નિત્યમાં અનિત્યનું, અનિત્યમાં નિત્યનું, આત્મામાં જડનું, જડમાં આત્માનું જે જ્ઞાન, સુખમાં દુઃખનું, દુઃખમાં સુખનું, શાક્યાદિ બીજા દર્શનમાં આ શાક્ય દર્શનજ સાચું છે, કારણમાં અકારણનું, અહિતમાં હિતનું જે જ્ઞાન થાય તે પરોક્ષ વિષયક વિપર્યય સમજવો,

અનધ્યવસાયસ્વરૂપ.

અનધ્યવસાયના બે લેહ છે. પ્રત્યક્ષ વિષય, બીજો પરોક્ષ વિષય. ચિત્ત બીજા વિષયમાં લાગેલું હોવાથી અને વિશેષ જ્ઞાનનો અર્થી હોવાથી પ્રસિદ્ધ પદાર્થમાં, આ શું! એવો જે ખ્યાલ આવવો તેનું નામ અનધ્યવસાય કહેવાય.

અર્થાત—પનસના વૃક્ષમાં આ વૃક્ષ છે. શાખાવાળું છે એવો તો અધ્યવસાય છે, પરન્તુ આનું પનસ નામ છે એવો ઉપદેશ ન હોવાથી તથા જેને વિશેષ નામની ખબર નથી એવા પુરૂષને મનમાં એમ થાય છે કે એનું નામ શું હશે. એટલા ખ્યાલ માત્રથી જ્યાં સંજ્ઞાવિશેષનું અવધારણુ ન થાય ત્યાં તેને અનધ્યવસાય કહેવામાં આવે છે, આ પ્રત્યક્ષ વિષય અનધ્યવસાય સમજવો. નાળીએર દ્વીપમાં રહેવાવાળા

જંગલી મનુષ્યોને ગાયના ગળાની પાસે રહેલી એકલી ગલ-કુંબળ દેખવાથી આ પ્રાણી કોણુ હશે એવો જે ખ્યાલ થાય તે અપ્રત્યક્ષ અનધ્યવસાય સમજવો.

સ્વપ્નનિરૂપણ.

શરીરના વ્યાપાર દ્વારા ગમનાગમનથી દિવસમાં પરિશ્રાન્ત થયેલા પ્રાણીને રાત્રિમાં પરિશ્રમની શાન્તિ માટે તથા કરેલા આહાર પ્રાણીને રસાદિ રૂપે પરિણામ પમાડવાની ખાતર તથા અદષ્ટે કરાવેલ પ્રયત્નની અપેક્ષા દ્વારા આત્મા અને મનના સંયોગથી મનમાં જે ક્રિયાનો સંતાન ઉત્પન્ન થયેલો છે તેથી બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના સંબન્ધરહિત આત્માના પ્રદેશમાં નિશ્ચલરૂપે મન રહે છે એવા સમયમાં પ્રલીન-મનસ્ક પુરૂષ કહેવાય છે.

અને જ્યારે મન પ્રલીન થાય છે ત્યારે ઈન્દ્રિયોનો સમૂહ પણ પોતાના વ્યાપારથી શાન્ત થઈ જાય છે, અને તે પ્રલીન મનની અવસ્થામાં પ્રાયે પ્રાણુ તથા અપાન વાયુના સંતાનને નીકળવા પ્રવેશ કરવા રૂપ પ્રવૃત્તિ થયા બાદ સ્વાપ એવા સંસ્કારથી તથા પૂર્વે અનુભવેલા વિષયથી પણ દેશ-કાલથી વ્યવહિત એવા અસદ્ભૂત વિષયમાં પ્રત્યક્ષ સંવેદન-રૂપ સ્વપ્નજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તેના ત્રણ ભેદ છે. સંસ્કાર-પાટવથી થતું સ્વપ્નજ્ઞાન, ધાતુદોષથી થતું સ્વપ્નજ્ઞાન અને ત્રીણું અદષ્ટથી થતું સ્વપ્નજ્ઞાન. ઉદાહરણો અનુક્રમે-કામી યા કોધી મનુષ્ય જે અર્થનું ચિન્તવન કરી સુઈ રહ્યો હોય ત્યારે

સંસ્કારના અતિશયથી તેનું સ્મરણ થાય છે. વાતપ્રકૃતિવાળો પુરૂષ સ્વપ્નમાં આકાશગમનને બુઝે છે. પિત્તપ્રકૃતિવાળો અગ્નિમાં પ્રવેશ, સુવર્ણનો પર્વત, સૂર્યનો ઉદય વિગેરે બુઝે છે. શ્લેષ્મપ્રકૃતિવાળો નદી સમુદ્ર વિગેરેમાં તરવાનું, અને ક્ષિપ્તના પર્વત વિગેરેને બુઝે છે. આ સર્વ ધાતુદોષનાં ઉદાહરણો સમજવાં.

અદૃષ્ટનું ઉદાહરણ.

પોતે અનુભવેલા યા નહિ અનુભવેલા પ્રસિદ્ધ યા અપ્રસિદ્ધ પદાર્થમાં જે શુભ સૂચક ગજ ઉપર આરોહણ, છત્ર આમરાદિનો લાભ વિગેરેનું સ્વપ્નમાં જે જ્ઞાન થાય તે સર્વ સંસ્કારસહિત ધર્મથી સમજવું.

તેલનું મર્દન, ગર્દભ, ઊંટ વિગેરે ઉપર ચઢવું એવું જે સ્વપ્નજ્ઞાન થાય તે સર્વ સંસ્કારસહિત અધર્મથી સમજવું.

અત્યન્ત અપ્રસિદ્ધ પદાર્થનું જે સ્વપ્નજ્ઞાન થાય તે કેવલ અદૃષ્ટથી સમજવું.

વિદ્યાનું નિરૂપણ.

તેના ચાર ભેદ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, સ્મૃતિ અને આર્ષ. ઇન્દ્રિય અને અર્થના સંબન્ધથી ઉત્પન્ન થયેલ અને બ્રાન્તિ-રહિત એવું જે જ્ઞાન તેને પ્રત્યક્ષ કહેવામાં આવે છે. દ્રવ્યાદિ પદાર્થો પ્રમેય કહેવાય. આત્મા પ્રમાત, ગુણુ દોષ માધ્યસ્થ દર્શન પ્રમિતિ કહેવાય. ગુણુ દર્શન ઉપાદેયનું જ્ઞાન તે દોષ

દર્શન હેતુ જ્ઞાન તે માધ્યસ્થ દર્શન ગુણુ દોષ સિવાયનું જ્ઞાન તે. આ મતમાં પ્રમાણુ યે છે. પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના લેહો લક્ષણુ વિગેરે સર્વ નૈયાયિકના સમાન હોવાથી અત્ર વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી. વિશેષની આ-કાંક્ષા વાળાએ પ્રશસ્તપાદ લાખ્યના પૃ. ૧૮૬-૧૮૭ સુધી ન્યાય-કન્દલી પૃ. ૧૮૬-૨૦૦ સુધી જ્ઞેષ લેવી. નૈયાયિકના દર્શનમાં પણ ખૂબ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ હોવાથી પિષ્ટપેષણુ ન થાય તેટલા માટે મુલતવી રાખવામાં આવેલ છે.

અનુમાનનિરૂપણ.

હેતુનું દર્શન અને વ્યાપ્તિના સ્મરણુ પૂર્વક જે સાધ્ય પદ્ધર્થનું જ્ઞાન થાય તેને અનુમાન કહેવામાં આવે છે. હેતુનું લક્ષણુ-પ્રશસ્ત પાદ લાખ્ય પૃ. ૨૦૦ માં આ પમાણુ છે.

“ યદનુમેયેન સંબદ્ધં પ્રસિદ્ધં ચ તદન્વિતે ।

તદભાવે ચ નાસ્ત્યેવ તલ્લિજ્ઞમનુમાપકમ્ ॥ ”

“ વિપરોત મતો યત્ સ્યાદેકેન દ્વિતયેન વા ।

વિરુદ્ધાસિદ્ધસંદિગ્ધમર્લિગં કાશ્યપોઽબ્રવીત્ ॥ ”

લાવાર્થ—જેને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય તે ધર્મવાળા પક્ષમાં તે વિદ્યમાન હોય, તથા જેમાં તે સાધ્ય ધર્મના નિશ્ચય હોય તેવા સપક્ષમાં પ્રસિદ્ધ હોય, તથા તેજ સાધ્યધર્મના અભાવવાળામાં તે ખિલકુલ ન હોવો જ્ઞેષએ એવા હેતુને

અનુમિતિનું કરણ માનવામાં આવે છે. ઉપલક્ષણથી બાધ દોષ તથા સત્પ્રતિપક્ષ દોષ આ બેથી પણ રહિત હોય. અર્થાત્—પક્ષસત્ત્વ, વિપક્ષાસત્ત્વ, સપક્ષસત્ત્વ, અબાધિતત્ત્વ, અસત્પ્રતિપક્ષત્ત્વ આ પાંચ રૂપ જેમાં હોય તે હેતુ સાચો કહેવાય. આ પાંચ રૂપમાંથી કોઈ એક રૂપથી પણ રહિત હોય તે અસત્ય હેતુ કહેવાય. બીજાં આગમ વિગેરે પ્રમાણો પણ અનુમાનથી બુદ્ધાં સમજવાં નહિ. ધૂમની માફક વ્યાપ્તિબલથી અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાવાળું આપ્તવચનરૂપ શબ્દ પણ અનુમાજ છે; અમુક શબ્દનો આ સાચો અર્થ છે. એવું જ્યાં સુધી માલૂમ ન પડે ત્યાં સુધી તે અર્થનું શબ્દ દ્વારા પ્રતિપાદન થઈ શકે જ નહિ, અને જ્યારે સાચો અર્થ જાણવામાં આવી જાય ત્યારે ધૂમની માફક અર્થના પ્રતિપાદનમાં તે શબ્દ હેતુ સમજવો. આનું નામજ અનુમાન સમજવું.

ઉપમાનનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ.

રોઝને નહિ જાણનાર નાગરિક પુરૂષે જેને રોઝનું યથાર્થ જ્ઞાન છે એવા વનેચરને કહ્યું કે ગવય કેવો હોય, ત્યારે જવાબમાં એમ જણાવ્યું કે ગાયના જેવો રોઝ હોય. તેજ વખતે જંગલમાં ગયા બાદ તે વ્યક્તિ જેવામાં આવવાથી પૂર્વમાં શ્રવણ કરેલ વનેચરનું વાક્ય પણ યાદ અને પછી યથાર્થ રોઝનું જ્ઞાન થયું કે આનું નામજ રોઝ છે. આને નૈયાયિક લોકો ઉપમાન પ્રમાણ કહે છે. આ વિષયમાં વૈશેષિક લોકોનું કહેવું એમ છે કે આ રોઝનું જ્ઞાન પણ વનેચરના વાક્યથી

થયેલું હોવાથી જેમ શબ્દ પ્રમાણુનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ થાય છે, તેમજ વાક્ય સાંભળવાથી પેદા થયેલ રોગના જ્ઞાન રૂપ ઉપમાન પ્રમાણુને અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ કરવાથી કંઈ પણ ખાધ છેજ નહિ, માટે જીહ્વું પ્રમાણુ ન માનવું જોઈએ.

અર્થોપત્તિનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ.

માવજીભાઈ દિવસે ખાતા નથી અને પુષ્ટ તો માલૂમ પડે છે, ત્યારે રાત્રિલોજનની કલ્પના અવશ્ય કરવી જોઈએ, કેમકે લોજન સિવાય પુષ્ટપણું બની શકેજ નહિ. આવા સ્થલમાં બીજા લોકો અર્થોપત્તિ પ્રમાણુ માને છે, ત્યારે વૈશેષિક લોકો એનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ કરે છે. શાન્તિલાલની માફક માવજીભાઈ પણ રાત્રિલોજન કરવાવાળા છે. દિવસમાં લોજન નહિ કરીને પણ પુષ્ટ માલૂમ પડતા હોવાથી. આવી રીતે દરેક અર્થોપત્તિનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ કરવો.

સંભવનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ.

હબ્બરની સંખ્યા પણ સોની સાથે સંબંધ વાળી છે. સોની ગણતરી પૂર્વક હબ્બરની ગણતરી થતી હોવાથી.

અભાવ પ્રમાણુનો પણ અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ.

જેમ ઉત્પન્ન થયેલું કાર્ય કારણસંતાન સૂચવે છે, તેમ ઉત્પન્ન નહિ થયેલું કાર્ય પણ કારણના અભાવમાં હેતુ રૂપે સમજવું.

જેમ આ વડના ઝાડ નીચે ચક્ષુ છે એવું ઐતિહ્ય બે ખોટા વાક્ય રૂપ હોય તો તે અ પ્રમાણુ છે. અને બે સાચા વાક્ય રૂપ હોય તો તેનો અનુમાનમાં અન્તર્ભાવ સમજવો.

સ્મૃતિવિદ્યાનિરૂપણુ.

પરિસ્ક્રુટ અભ્યાસથી સંસ્કાર પેદા થાય છે અને તે દ્વારા આત્મા મનના સંયોગથી પૂર્વમાં દેખેલ યા સાંભળેલ યા અનુભવેલ પદાર્થનું સ્મરણુ કરે છે. આ સ્મૃતિ પણ પ્રમાણુરૂપ નથી, કેમકે પૂર્વમાં અનુભવેલા પદાર્થને યાદ કરાવીનેચરિતાર્થ થયેલી હોવાથી. માટે પૂર્વ વિજ્ઞાનનેજ પ્રમાણુ માનવું, સ્મરણુને નહિ.

આર્ષવિદ્યા નિરૂપણુ.

વેદ બનાવવાવાળા મહર્ષિઓને ત્રિકાળવિષયક અતીન્દ્રિય પદાર્થ ધર્મ, અધર્મ વિગેરે આગમમાં પ્રતિપાદન કરેલા હોય અથવા ન હોય તો પણ તે સર્વ પદાર્થમાં આત્મા મનના સંયોગથી તથા ધર્મવિશેષને લક્ષને યથાર્થ સંવેદન રૂપ પ્રાતિભજ્ઞાન પેદા થાય છે તેને આ ઠેકાણુ આર્ષ કહેવામાં આવે છે. તે પણ બતાવેલ પ્રમાણુથી અલગ છે એમ સમજવાની ભૂલ કરવી નહિ.

બુદ્ધિનિરૂપણુ સમાપ્ત.

બાકીના ગુણોનું નિરૂપણ.

પુષ્પમાલા વિગેરે ઇચ્છિત પદાર્થને સમીપમાં રહેવાથી તથા ઇષ્ટ પદાર્થની ઉપલબ્ધિવિષયક ઇન્દ્રિયાર્થના સંનિકર્ષથી અને ધર્માદિની અપેક્ષા યુક્ત આત્મા મનના સંયોગથી સુખ વિષયક સંવેદન, અનુરાગ, નેત્રની પ્રસન્નતા, મુખનો પ્રસાદ વિગેરેને પેદા કરાવવાવાળું જે હોય તે સુખ કહેવાય. તે સુખ અનુગ્રહસ્વભાવવાળું હોય છે; અતીત વિષયમાં સ્મૃતિથી થાય છે અને અનાગત વિષયમાં સંકલ્પથી પેદા થાય છે.

દુઃખસ્વરૂપ.

ઉપઘાતસ્વભાવવાળું હોય તે દુઃખ કહેવાય. તે પણ અનિષ્ટ પદાર્થ ઉપલબ્ધિ વિષયક ઇન્દ્રિયાર્થ સંબન્ધથી તથા અધર્મયુક્ત આત્મા મનના સંયોગ દ્વારા અસહિષ્ણુતા, ઉપઘાત, દીનતા, મુખમલિનતા વિગેરેને પેદા કરાવવાવાળું જે હોય તે દુઃખ સમજવું.

ઇચ્છાસ્વરૂપ.

પોતાને માટે યા પરને માટે અપ્રાપ્ત વસ્તુની જે પ્રાર્થના તેનું નામ ઇચ્છા. તે પણ આત્મા મનના સંયોગથી તથા સુખ સ્મૃતિ વિગેરેની અપેક્ષાથી ઉત્પન્ન થાય છે. તે ઇચ્છા પણ સ્મૃતિ પ્રયત્ન ધર્માધર્મ વિગેરેનું કારણ રૂપ છે. કામ, અભિલાષા, રાગ, સંકલ્પ, કાંચ્છ્ય, વૈરાગ્ય, ઉપધા, ભાવ વિગેરે ઇચ્છાના ભેદો સમજવા. મૈત્રુનની ઇચ્છા કામ કહેવાય; ભોજનની

ધ્રુવ અલિલાષા; વારંવાર વિષયમાં આસક્તિપણુ તે રાગ, અનાસન્ન ક્રિયાની ધ્રુવ-તે સંકલ્પ. સ્વાર્થની અપેક્ષા સિવાય પરદુઃખના નાશની ધ્રુવ તે કારણુ. દોષ દેખવાથી વિષયના ત્યાગની ધ્રુવ વૈરાગ્ય. ખીજાને ઠગવાની ધ્રુવ ઉપદા. આકારથી માલૂમ પડેલી ધ્રુવ ભાવ કહેવાય. ચિકીર્ષા, જિહ્વીર્ષા વિગેરે ક્રિયાના લેહથી ધ્રુવના પણુ લેહો સમજવા.

દ્વેષસ્વરૂપ

અન્દરથી હૃદયને બાળવાવાળો જે હોય તે દ્વેષ કહેવાય જેની વિદ્યમાનતામાં આત્મા પ્રજ્વલિત માલૂમ પડે તે દ્વેષ સમજવો. તે પણુ પ્રયત્ન, સ્મૃતિ અને અદૃષ્ટનું કારણરૂપ સમજવો. અમુકને મારી નાંખું એવો પ્રયત્ન દ્વેષથી થાય છે. વેદના અર્થને નાશ કરવાવાળામાં દ્વેષ કરવાથી ધર્મ થાય છે, તેજ વેદના અર્થને પાલન કરવાવાળામાં દ્વેષ કરવાથી અધર્મ થાય છે. ક્રોધ, ક્રોહ, મન્યુ, અક્ષમા, અમર્ષ વિગેરે દ્વેષના લેહો સમજવા.

પ્રયત્નનું સ્વરૂપ.

પ્રયત્ન, સંરંભ, ઉત્સાહ વિગેરે પર્યાયો સમજવા. તેના જે લેહ છે. જીવન પૂર્વક, ખીજો ધ્રુવ પૂર્વક. સુતેલા પ્રાણીની પ્રાણ, અપાન વાયુની ક્રિયા પ્રયત્નપૂર્વક સમજવી. હિતાહિત પ્રાપ્તિ-પરિહારમાં જે સમર્થ હોય તે ધ્રુવ દ્વેષ પૂર્વક પ્રયત્ન સમજવો.

ગુરૂત્વનું સ્વરૂપ.

જલ અને પૃથ્વીની પતનક્રિયામાં જે કારણ હોય તે ગુરૂત્વ કહેવાય. તે અપ્રત્યક્ષ છે તો પણ પતનક્રિયા દ્વારા એનું અનુમાન થઈ શકે છે. જ્યારે આ વૃક્ષથી ફલ નીચે પડ્યું ત્યારે એમાં ભારે પહું છે એમ અવશ્ય માનવું જોઈએ. તથા તેને સંયોગ, પ્રયત્ન અને સંસ્કારનું વિરોધિ સમજવું.

દ્રવ્યત્વનું સ્વરૂપ.

સ્પન્દન કહેતાં રેલો ચાલવો, પાતળાપહું વિગેરે ક્રિયાનું જે કારણ હોય તે દ્રવત્વ કહેવાય. તેના બે ભેદ છે, સાંસદ્ધિક અને ધીબ્ધું નૈમિત્તિક. સ્વભાવસિદ્ધ દ્રવત્વ પાણીમાંજ છે. ઘૂતાદિ પૃથ્વી, સુવર્ણ વિગેરેમાં નૈમિત્તિક દ્રવત્વ સમજવું.

સ્નેહસ્વરૂપ.

સ્નેહ પાણીનો વિશેષ ગુણ છે. આટો વિગેરેનો પિંડા બનાવવામાં શરીર વિગેરેની શુદ્ધિમાં, મૃદુપણા વિગેરેમાં સ્નેહ કારણ છે.

સંસ્કારનું સ્વરૂપ.

તેના ત્રણ ભેદ છે. વેગ, ભાવના અને સ્થિતિસ્થાપક. વેગ મૂર્તિમાન પાંચ દ્રવ્યમાં છે.

ભાવના નામનો સંસ્કાર આત્માનો ગુણ છે. અનુભવેલા પદાર્થની સ્મૃતિમાં તથા પ્રત્યભિજ્ઞાનમાં કારણભૂત છે. જ્ઞાન

મહ દુઃખાદિનો વિરોધિ છે. ધુનુષ વૃક્ષની શાખા નેતરની સોટી વિગેરેને નમાવીને મૂકી દીધા પછી જે પૂર્વ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ-માં જે કારણ હોય તેને સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કાર કહેવાય.

ધર્મનું સ્વરૂપ.

ધર્મ એ પુરૂષનો ગુણવિશેષ છે. તેનું આચરણ કરવાવાળાને ધર્મ પોતે સુખ અને સુખનું સાધન મોક્ષ વિગેરે સારા કાર્યો-માં કારણભૂત છે. તે ધર્મ પુરૂષના શુભ સંકલ્પથી પેદા થાય છે. તેનાં સાધનો ધર્મમાં શ્રદ્ધા, પ્રાણિઓના હિતનું ચિન્તન, સત્યવચન, ચૌરિત્યાગ, બ્રહ્મચર્ય, નિબ્કપટલાવ, ક્રોધત્યાગ, શુચિ દ્રવ્યનું (સાત્વિક પદાર્થનું) સેવન, દેવની ભકિત, ઉપવાસ, અપ્રમાદ આ સર્વ સામાન્ય ધર્મનાં સાધનો સમજવાં. વિશેષ સાધન—

સારા લોકથી ક્ષત્રિય વૈશ્ય પાસેથી દ્રવ્યનું ગ્રહણ કરવું, અધ્યયન, અધ્યાપન, યજ્ઞ વિગેરે બ્રાહ્મણનાં ધર્મ સાધનો સમજવાં. સમ્યક પ્રજ્ઞનું પાલન, ખરાબ લોકોને કબજામાં રાખવા, યુદ્ધથી જ્યાં સુધી વિજય ન મળે ત્યાં સુધી અથવા પ્રાણાન્ત સુધી પણ વિરામ પામવું નહિ વિગેરે ક્ષત્રિયોને ધર્મનાં સાધનો સમજવાં.

લેવા દેવાનો વ્યવહાર કરવો, ખેતીનું કાર્ય કરવું, પશુઓને પાલન કરવાં વિગેરે વૈશ્યોને ધર્મનાં સાધનો સમજવાં.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યના આધીન રહેવું, વૈદિક

મંત્ર સિવાયની ક્રિયાઓ કરવી, વેદ ભણવામાં અનધિકારિ પણું વિગેરે શૂદ્રને ધર્મનાં સાધનો સમજવાં

ગુરુકુલમાં નિવાસ કરવો, નિરન્તર અગ્નિમાં હોમ કરવો, જંગલથી લાકડાં લાવવાં, ભિક્ષા ભોજન કરવું, ગુરુ મહારાજની સેવા વિગેરે બ્રહ્મચારીને ધર્મના સાધનો સમજવાં.

યતિ, સાધુ, સંન્યાસી, પરિત્રાજક વિગેરે સાધુનાં પર્યાય નામો છે. તે સાધુપણું બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ, સંન્યસ્તાશ્રમ આચારમાં કોઈપણ આશ્રમવાળો હોય તેને યતિ થવામાં કંઈ પણ બાધ નથી. અનુક્રમે ચારે આશ્રમ સેવવાજ જોઈએ એવો નિયમ નથી. તેજ વાતની પુષ્ટિમાં ન્યાયકન્દહી કારનો અભિપ્રાય પૃ ૨૦૭ માં છે કે—

યદહરેવાઽસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ તદહરેવાય પ્રવજેત્

જે દિસે શ્રદ્ધા થાય તેજ દિવસે સર્વનો ત્યાગ કરી યતિ પણુને પ્રાપ્ત કરે. એમાં આશ્રમનું કંઈ પણ કામ નથી. કોઈ પણ આશ્રમમાં હોય, પરન્તુ સાધુ થવામાં વૈરાગ્ય-વાસના-યુક્ત શ્રદ્ધાજ કારણ છે.

ભૂતયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, બ્રહ્મયજ્ઞ, આ પાંચ યજ્ઞોનું સેવન, શાલીયા વૃત્તિ, યાયાવર વૃત્તિ, સંતોષ-વૃત્તિ વિગેરે ગૃહસ્થોને ધર્મનાં સાધનો સમજવાં.

વલકલ, ચામડું, દાઢી, સુન્ધ, નખ, રોમ વગેરેનું

ધારણ કરવું, અતિથિના ખાધા પછી જે શેષ ખાકી રહે તેનું ભોજન કરવું વિગેરે વાનપ્રસ્થને ધર્મનાં સાધનો સમજવાં.

યમ, નિયમ વિગેરે ખખ દહતા પૂર્વક પાળવા આ યતિઓને ધર્મનાં સાધનો સમજવાં.

અધર્મનિરૂપણ.

અધર્મ પણ આત્માનો ગુણ વિશેષ સમજવો. તેનું આચરણ કરવાવાળાને અહિત દુઃખ વિગેરેની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ કારણથી ધર્મશાસ્ત્રમાં અધર્માચરણનો નિષેધ કરવામાં આવે છે. હિંસા, અસત્ય, ચોરી, પરદેશગમન, અસંતોષ વિગેરે અધર્મનાં સાધનો સમજવાં.

જ્ઞાન વિનાના અને રાગદ્વેષવાળા પુરૂષને થોડાં અધર્મ સહિત ધર્મમાં ઉત્કૃષ્ટ પ્રવૃત્તિ કરવાથી પોતાના આશયને અનુકૂલ બ્રહ્મ, ઇન્દુ, પ્રજાપતિ, પિતૃલોક, મનુષ્યલોક વિગેરેમાં ઉત્પન્ન થયા બાદ ઇષ્ટ ઇન્દ્રિય વિષયક સુખાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. થોડા ધર્મ સહિત ઘણા અધર્મથી પ્રેતયોનિ, તિર્યચ્ચયોનિ વિગેરે સ્થાનોમાં જવાથી અનિષ્ટ ઇન્દ્રિયોના વિષયો મળવાથી દુઃખાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અધર્મસહિત પ્રવૃત્તિરૂપ ધર્મથી ચારે ગતિમાં વારંવાર પરિભ્રમણ કરતો સંસારનો બન્ધ પ્રાપ્ત કરે છે.

જ્ઞાનપૂર્વક ધર્મના સેવનથી વિશુદ્ધ કુલમાં ઉત્પન્ન થયા બાદ વિનાશના ઉપાયોને જાણનાર-આચાર્યનો સમાગમ કરી છ પદાર્થનું તત્ત્વજ્ઞાન મેળવ્યા બાદ અજ્ઞાનની વૃત્તિઓ રૂપ બાલ-ચેષ્ટાથી ઉદ્ધારીને થયેલ મહાત્માને રાગદ્વેષો શાન્ત થવાથી નવીન ધર્માધર્મો ઉત્પન્ન થતા નથી, અને પૂર્વમાં જે ઉત્પન્ન થયેલા હોય તેનો ઉપભોગ કરી નિરોધ કરવામાં આવે છે. તદનન્તર ઈન્દ્રિય વિનાના અગ્નિની માફક નિર્બીજ આત્માને શરીરની નિવૃત્તિ થાય છે, અને નવા શરીરની ઉત્પત્તિનું કોઈ કારણ ન હોવાથી નવું શરીર ઉત્પન્ન થતું નથી. તેજ વખતે દુઃખનો અત્યંત નાશ થાય છે, એનું નામજ મોક્ષ છે. તે દુઃખના એકવીશ ભેદ છે. છ ઈન્દ્રિયો, છ વિષયો, છ બુદ્ધિઓ, શરીર, મન, દુઃખ, આ એકવીશ દુઃખનું કારણ હોવાથી એને દુઃખરૂપ કહેવામાં આવે છે, અને તેના અભાવનું નામ મોક્ષ સમજવું. ન્યાયકન્દલીકાર પણ આ વાતને પુરવાર કરી આપે છે પૃ. ૨૮૦. આત્માના વિશેષ ગુણોનો સર્વથા નાશ સહિત આત્માનું જે અવસ્થાન તેનું નામજ મોક્ષ.

શબ્દ ગુણનું નિરૂપણ.

શબ્દ આકાશનો ગુણ છે. શ્રવણેન્દ્રિયથી એનું પ્રત્યક્ષ થાય છે. તે ક્ષણિક છે. તેના બે ભેદ છે. વર્ણાત્મક અને ધ્વનિરૂપ. અકારાદિ વર્ણો જ્યાં સ્પષ્ટ માલૂમ પડે તે વર્ણાત્મક શબ્દ સમજવો. શંખ વિગેરેના શબ્દો ધ્વનિરૂપ સમજવા.

નદી, તળાવ, સમુદ્ર વિગેરેના તરંગોની જેમ એક શબ્દથી બીજા શબ્દ, બીજાથી ત્રીજા એવી રીતે ઉત્પન્ન થતાં થતાં જ્યારે કાન સુધી આવે ત્યારે તેણું ગ્રહણ થાય છે.

કર્મસ્વરૂપનિરૂપણ.

મૂર્ત દ્રવ્યમાં રહેવાવાળું, બીજામાં નહિ રહેવાવાળું અને શુભથી જે રહિત હોય તે કર્મ કહેવાય. તેના પાંચ ભેદ છે. ઉત્કેષણ, અવકેષણ, આકુચન, પ્રસારણ, ગમન. પૃથ્વર વિગેરે વસ્તુને ઉંચે ફેંકવાની જે ક્રિયા તે ઉત્કેષણ કર્મ કહેવાય. તેજ વસ્તુને નીચે ફેંકવાની જે ક્રિયા તે અવકેષણ કર્મ કહેવાય. હાથ પગ વિગેરેને સંકોચ કરવાની જે ક્રિયા તે આકુચન કર્મ કહેવાય. તે અવયવોને ફેલાવવાની ક્રિયાને પ્રસારણ કહેવામાં આવે છે. જવા આવવાની ક્રિયાને ગમન કહેવામાં આવે છે. આત્મત્વ પુરૂષત્વની માફક કર્મત્વનો પર્યાય ગમન પણ સમજવું. ભ્રમણ વિગેરેની વ્યાખ્યા પૂર્વ કરવામાં આવી છે, માટે અત્ર તેહું વિવેચન કરવામાં આવતું નથી.

સામાન્યસ્વરૂપનિરૂપણ.

નિત્ય હોઈ કરીને પણ અનેક પદાર્થોમાં સમવાય સંબંધથી જે રહે તે સામાન્ય કહેવાય. તેના બાધક બતાવવામાં આવે છે. જે ધર્મ એક વ્યક્તિમાં રહે તે ધર્મ સામાન્ય ન કહેવાય, જેમ આકાશત્વ, દિશાપણું, કાલપણું.

ઘટત્વ, કલશત્વ, કુંભત્વ વિગેરે પર્યાય ધર્મો પણ ભતિ કહેવાય નહિ. દરેકની અન્દર ઘટત્વ ભતિથીજ કામ આલી બાય છે. આ ઉદાહરણો તુલ્ય ધર્મમાં ભતિ નહિ માનવાનાં સમજવાં.

એકના અધિકરણમાં બ્યાં બીજાનો અત્યન્ત અભાવ આવતો હોય, પરન્તુ તે બંને ધર્મો એક ઠેકાણે રહેતા હોય તે ધર્મો પણ ભતિ કહેવાય નહિ. જેમ ભૂતત્વ અને મૂર્તત્વ. ભૂતત્વના અધિકરણ આકાશમાં મૂર્તપણાનો અભાવ છે, અને મૂર્તપણાના અધિકરણ મનમાં ભૂતપણાનો અભાવ છે, છતાં પણ પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ આકાશની અન્દર તે બંને ધર્મો રહેતા હોવાથી સંકર દોષને લઈને આ બે ધર્મો ભતિ રૂપે માનવામાં આવ્યા નથી.

ભતિની ઉપર ભતિ માનવામાં અનવસ્થા દોષ આવવાથી સામાન્યપણું પણ ભતિ નથી.

વિશેષની ઉપર ભતિ માનવાથી વિશેષ રૂપની હાનિને લીધે વિશેષની ઉપર પણ ભતિ માનવામાં આવી નથી.

પર, અપર વિગેરે ભેદો તો પૂર્વ કહેવામાં આવેલા હોવાથી અત્ર વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી.

જે સ્વભાવથી એક પિંડમાં સામાન્ય રહે છે તેજ સ્વભાવથી બીજા પિંડમાં પણ રહે છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મથી બુદ્ધા પદાર્થ તરીકે સામાન્યને માનવામાં આવે છે.

વિશેષનું નિરૂપણ પૂર્વ કરવામાં આવેલ હોવાથી અત્ર તેનું વિવેચન કરવામાં આવતું નથી.

સમવાયનિરૂપણ.

આ કુંડામાં દહીં છે તેની માફક આ તંતુમાં પટ છે, આ તૃણમાં કટ છે, આ દ્રવ્યમાં ગુણ છે તથા કર્મ છે, ગુણમાં ગુણત્વ છે, કર્મમાં કર્મત્વ છે, આ દ્રવ્ય ગુણ કર્મની ઉપર સત્તા છે, આ નિત્ય દ્રવ્યમાં વિશેષ છે;—આવા પ્રકારની જે પ્રતીતિ થાય છે તે પણ સંબન્ધવિશેષ માન્યા સિવાય ઘટી શકેજ નહિ; અને જે એનો સંબન્ધવિશેષ હોય તેનું નામજ સમવાય. ગુણ ગુણિનો, ક્રિયા અને ક્રિયાવાળાનો, અવયવ અને અવયવિનો, ભતિ અને વ્યકિતનો, નિત્ય દ્રવ્ય અને વિશેષનો સમવાય સંબન્ધ સમજવો.

અભાવનું નિરૂપણ.

નવીન લોકો અભાવને પણ પદાર્થ રૂપે માને છે. તેના ચાર ભેદ છે. પ્રાગભાવ, પ્રદ્વંસાભાવ, અન્યોન્યાભાવ, અત્યંતાભાવ.

આ ભૂતલમાં ઘડો થશે એવી પ્રતીતિ જ્યાં થાય તેને પ્રાગભાવ કહેવામાં આવે છે.

આ ઠેકાણે ઘડો ફૂટી ગયો એવી પ્રતીતિના વિષયને પ્રદ્વંસાભાવ કહેવામાં આવે છે.

ઘટ, પટ નથી એવી પ્રતીતિના વિષયને અન્યોન્યાભાવ કહેવામાં આવે છે. આ ભૂતલમાં ઘડો નથીજ આ પ્રતીતિના વિષયને અત્યન્તા ભાવ કહેવામાં આવે છે.

ઉપરોક્ત પ્રાચીન લોકોના મન્તવ્ય પ્રમાણે છ પદ્ધતીનું, અને નવીન લોકોની માન્યતા પ્રમાણે સાત તરવોનું સંક્ષેપથી સ્વરૂપ બતાવવામાં જે આવેલું છે તે પ્રશસ્તપાદ ભાષ્ય, ન્યાયકન્દલી. ટીકા, મુક્તાવળી, દિનકરી વિગેરે ગ્રન્થોના અનુસારે સમજવું. વિશેષજિજ્ઞાસાવાળાઓને તે ગ્રન્થો અવલોકવાની ભલામણ કરી આ દર્શનની અત્ર સમાપ્તિ કરવામાં આવે છે.

ઇતિ વૈશેષિક દર્શન.

પ્રસ્તાવ દશમો.

વૈશેષિકદર્શનની સમાલોચના.

આ દર્શન ક્યારે ઉત્પન્ન થયું અને કેવી રીતે થયું એ બીના બ્યાં સુધી જનસમાજના જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તેની ઉપર સત્યાસત્યનો નિર્ણય કેવી રીતે બાંધી શકાય! તેટલા માટે જ કે એની ઉત્પત્તિ એના મત પ્રમાણે તે જોઈ ગયા, પરન્તુ બીજાઓનો તેના ઉપર કેવો અભિપ્રાય છે તેની ઉપર પણ દ્રષ્ટિપાત જરૂરનો ધારી કરવામાં આવે છે.

પંચસયાત્રોચાલા તદ્દા સિદ્ધિ ગયસ્ત વીરસ્ત પુરિ
અન્તરંજિયાપ તેરાસિદ્ધિઢી ઉપ્પન્ના—વિશેષાવશ્યક પૃ. ૯૮૧
માં. કાશીમાં છપાયેલ છે તે. પરમાત્મા મહાવીરનું નિર્વાણ થયા બાદ પાંચસો ચુમાલીસ વર્ષે અંતરંજીકા નગરીમાં વૈશેષિક દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઇ.

આનું કંઈક વિવેચન તે ગ્રન્થના અનુસારે કરવામાં આવે છે.

અન્તરંજીકા નગરીની બાહિર ભૂતગૃહ નામના ચૈત્યમાં શ્રીગુપ્ત નામના આચાર્ય મહારાજ બીરાજમાન થયા હતા. તે સમયે તેજ નગરીમાં બલશ્રી નામનો રાજા હતા. તે વખતે

આચાર્યશ્રીનો રોહ ગુપ્ત નામનો શિષ્ય બીજા ગામમાં વિચરતો હતો. કોઈ એક દિવસે રોહગુપ્ત આચાર્યશ્રીને વન્દન કરવા સાડા અંતરજીકા નગરીમાં આવ્યો. તે સમયે પોદ્દશાલ નામના પરિત્રાજક મહર્ષિ પોતે પેટ ઉપર લોહાનો પાટો બાંધી હાથમાં જાંબુના વૃક્ષની ડાળ લઈ શહેરમાં પરિભ્રમણ કરતો હતો. નગરના લોકોએ આવા પ્રકારનું કૌતુક જોઈ પ્રશ્ન કર્યો કે આપને આમ કરવાનું શું કારણ. ઉત્તરમાં પરિત્રાજક મહર્ષિએ જણાવ્યું જે માડું પેટ જાનથી ભરેલું હોવાથી પેટ ફાડીને તે જ્ઞાન નીકળી ન જાય તેની ખાતર પેટ ઉપર લોહાનો પાટો બાંધવામાં આવ્યો છે, અને જાંબુદ્રીપની અન્દર મારો પ્રતિવાદી કોઈ નહિ હોવાથી પ્રતિવાદીનો અભાવ સૂચવવા માટે જાંબુના વૃક્ષની ડાળ હાથમાં રાખી ફરું છું. આ જે નિમિત્તથી તે મહાત્માનું નામ પણ પોદ્દશાલ પ્રચલિત થયું.

કદાચ કોઈ ખુણે રહી ગયો હોય તેના જગાડવા માટે આખા શહેરમાં પટહની ઉદ્દોષણા પણ મેં પોતે કરાવી છે. જેને વાદ કરવો હોય તે મારી પાસે આવી જાયો. આવા પ્રકારની ઉદ્દોષણા નગરમાં પ્રવેશ કરતા રોહગુપ્તે સાંભળી અને તરતજ કહ્યું કે હું તમારી સાથે વાદ કરવા તૈયાર છું. તમે ઉદ્દોષણા બંધ કરાવો. આવી રીતે વાદની પ્રતિક્ષા વૃદ્ધાવસ્થાવાળા આચાર્યશ્રીને કદા સિવાય તેણે સ્વીકારી લીધી, અને જ્યારે ગુરૂ પાસે આવીને સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યો ત્યારે આચાર્યશ્રીએ કહ્યું કે તે મહર્ષિ જલ્પકથા, વિતંડાકથામાં નિપુણ હોવાથી અને

સાથ સાથ વિદ્યાશક્તિ પણ પાસે હોવાથી તમો તેમાં ક્ષવી શકશો નહિ. માટે આ કાર્ય વિચાર કર્યા સિવાય કયું લાગે છે. કદાચ તે હારશે તો પણ વિદ્યાનો પ્રયોગ કરી તમારો પરા-જય કરવા ઘણી કૌશિશ કરશે. તે કારણથી સાહસ કામ કરવું યોગ્ય ગણાય નહિ. વિદ્યાનાં નામો:— વિચ્છ્રુ સપ્તે મુસગ મિગી વરાહીય કાગ પોમાહ પ્યાહિ વિજ્જાહિ સોય પરિ વાજગો કુસલો । ભાવાર્થ—વિંછીની વિદ્યા, સર્પવિદ્યા, મૂષકવિદ્યા, મૃગીવિદ્યા, વરાહીવિદ્યા, કાકવિદ્યા, પોતાકી વિદ્યા, આ વિદ્યાઓનો પ્રયોગ જેની ઉપર કરવામાં આવે તે મનુષ્યને વિદ્યાધિષ્ટાત્રી દેવતા તેવા રૂપથી નાશ કરવાનો ઉપદ્રવ કરે. આ વાત સાંભળી રોહગુપ્તે કહ્યું કે ત્યારે હવે શું કરવું. જે થયું તે ખરૂં. વાદ તો અવશ્ય કરવો. આવા પ્રકારનો રોહગુપ્તનો વિચાર જાણી આત્માર્થ-શ્રીએ જણાવ્યું જે ગલરાઈશ નહિ. મારી પાસે પણ એની વિદ્યાને નાશ કરવા વાળી બીજી વિદ્યાઓ છે, કે જે ખાલી પાઠ માત્ર કરવાથીજ કાર્યસિદ્ધિ કરી આપે છે. તેના નામ:—

મોરી નડલી વિરાલી વઘી સિંહીય ઉલુગિ ઉવાહ પ્યાઓ વિજ્જાઓ ગિણ્ય પરિન્વાય મહળોઓ— મોરી વિદ્યા, નકુલી વિદ્યા, બિડાલી વિદ્યા, વ્યામ્રી વિદ્યા, સિંહી વિદ્યા, ઉલૂકી વિદ્યા, ઉલાવકી વિદ્યા,—આ સાત વિદ્યા-ઓ એની પ્રતિ પક્ષી હોવાથી જે કે તને હરકત કરશે નહિ, તો પણ રનેહરણ મંત્રીને આપું છું તે પણ સાથ લઈ જા-જ્યારે તે મહર્ષિ સાત વિદ્યા સિવાય પણ ગર્દભી વિદ્યાનો પ્રયોગ કરે ત્યારે તું પણ તે રનેહરણનો પ્રયોગ કરજે એટલે

તારી પાસેથી લાગીને તે મહર્ષિ પાસે જઈ તેમની ઉપર મૂત્ર પુરીષોત્સર્ગ વિગેરે કરશે; તેથી તેમની સભામાં હાંસી થવાની અને એને બલશ્રી મહારાજા નગર બહાર કાઢી મૂકશે. સાથ તમારો વિજય થવાનો.

ગુરૂ કૃપાથી સર્વ સામગ્રી મેળવી રોહિણી રાજ સભામાં ગયો અને તે પરિવાજક પણ ત્યાં આવ્યા. રોહિણીને જણાવ્યું જે તમારી ખુશીમાં આવે તેવો પૂર્વ પક્ષ કરો, હું ઉત્તર આપીશ. ત્યારે સમયને ઓળખી પરિવાજકે પણ રોહિણીને ઇંટ, અને જેથી ખંડન થઈ શકે નહિ એવો પ્રશ્ન કર્યો.

શુભ અશુભ રાશિની માફક તેવા પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી જગતમાં જીવ અને અજીવ આ બે રાશિ છે. આ પક્ષ સર્વથા ઇંટ છે તોપણ અભિનિવેશને લઈને ખંડન કરવા માટે ઉત્તરમાં જણાવ્યું જે તમારું કથન ઠીક નથી, કેમકે રાશિ ત્રણ પણ દૃષ્ટિ ગોચર થાય છે—અધમ, મધ્યમ અને ઉત્તમ. આ ત્રણ રાશિની માફક બીજા પ્રકારની ઉપલબ્ધિ થતી હોવાથી જીવ, અજીવ અને નોજીવ આ ત્રણ રાશિ જગતમાં છે. જીવ મનુષ્યાદિ, અજીવ ઘટાદિ અને ગિરોલીનું કાપેલું પુછડું થોડી વાર તરફડે છે તેવો દેશવિશેષ નોજીવ કહેવાય. આ વાત સાંભળી ચૂપ થઈ ગયેલ પરિવાજકને બીજી કંઈ પણ યુક્તિ યાદ નહિ આવવાથી વિદ્યાનો પ્રયોગ અજાણવો શરૂ કર્યો. ત્યારે રોહિણીને પણ તેમજ કર્યું. છેવટ તેમાં ક્ષત્રી નહિ શકવાથી મહર્ષિ પાસે જે છેલ્લું શસ્ત્ર ગર્દભી-વિદ્યાનું હતું તે અજાણ્યું. ત્યારે આણે પણ ગુરૂમંત્રિત

રજ્જેહરણનો પ્રયોગ કર્યો. તે વખતે ગર્દભી વિદ્યા ગર્દભની મઃક્રક ભુન્કીને તે મહર્ષિની ઉપર પેસાબ અને જંગલ કરવાથી તમામ સલામાં તે નિન્દાને પાત્ર થયો અને બલશ્રી મહારાજએ તેને નગર બહાર કર્યો. રોહગુપ્ત ખુશી થયા. જ્યારે વિજય મેળવી આચાર્ય મહારાજશ્રીની પાસે આવી સર્વ વાત કહી સંભળાવી ત્યારે આચાર્ય શ્રીએ જણાવ્યું કે યુક્તિયુક્ત વાત હોવા છતાં પણ રાશિ ત્રણની જે સ્થાપના કરી તે ઘણું અયોગ્ય કાર્ય કર્યું. માટે ફરીથી તે સલામાં જઈ માફી માગી આવે. આચાર્યશ્રીની કેટલી બધી સત્યનિષ્ઠતા છે તે ઉપરોક્ત તેઓશ્રીના કથનથીજ જણાઈ આવે છે. પોતાનો ઠંડાલો શિષ્ય હોવા છતાં પણ જ્યારે અસત્ય પક્ષનો સ્વીકાર કરી પરાજય કરી આવ્યો તોપણ તેનું લગાર માત્ર સન્માન ન કર્યું, ઉલટો તિરસ્કાર બહાર કર્યો. આનું નામજ સત્યપરાયણતા સમજવી. સલામાં માફી માગવાની જ્યારે ના પાડી અને ઉલટું ગુરૂશ્રીને શાસ્ત્રાર્થ કરવાનું આઠ્ઠાન કર્યું ત્યારે શાન્ત-મૂર્તિ આચાર્યશ્રીએ બલશ્રી રાજની સલામાં ધર્મવાદની પ્રણાલીથી છ માસ પર્યન્ત શાસ્ત્રાર્થ કર્યો. છેવટે હારવાનો સમય આવ્યો તોપણ રોહગુપ્તે પોતાનો મિથ્યા અભિનિવેશ છોડ્યો નહિ. ત્યારે ગુરૂશ્રીએ તેની સાથ સર્વ વ્યવહાર બંધ કર્યો. આ વાતથી ચીડાયેલ રોહગુપ્તે ષટ્ પદ્ધર્થની પ્રરૂપણા પૂર્વક નવીન મતની સ્થાપના કરી. જ્યારે આવેશમાં આવે ત્યારે મનુષ્યને કંઈ પણ ભાન રહેતું નથી એ વાતનું બરાબર સ્પષ્ટીકરણ કરી આપ્યું. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય આ છ પદાર્થો તેમના કલ્પેલા સમજવા.

ઉલ્ક ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી ઐલુક્ય નામ અને છ પદાર્થોને માનતા હોવાથી એમનું ષડૌલુક્ય નામ સમજવું.

આ સર્વ ખીના વિશેષાવશ્યકમાં પૃ૦ ૯૮૧ થી ૧૦૦૩ સુધી વિવેચન કરીને સારી રીતે જણાવવામાં આવી છે.

આ ઉપરથી સહેજ સમજી શકાય તેમ છે કે ખુદ ઇશ્વરે ઘુવડનું રૂપ ધારણ કરી કણાદ ઋષિ અપર નામ રોહિણીપતની આગળ છ પદાર્થોનો ઉપદેશ કર્યો એમાં કેટલી સત્યતા છે તેનો વિચાર કરવાનું કાર્ય વાંચક વર્ગને સોંપવામાં આવે છે. પોતે કહ્યેલા પદાર્થોને ઇશ્વરપ્રણીત કહેવરાવવાની ખાતર ઇશ્વરનેજ ઘુવડના રૂપનું ધારણ કરવાનું કંલક આપવું તે સારા મનુષ્યને શોભા સ્પદ કહેવાય નહિ. વળી ઇશ્વરને ખીજી કોઈ પણ રીતે ઉપદેશ આપવાનું યાદ ન આવ્યું કે જેથી ઘુવડનું રૂપ ધારણ કર્યું. અશરીર ઇશ્વરને કોઈ વાર ઘુવડનાં તો કોઈ વાર વરાહના અને કોઈ વાર મચ્છનાં રૂપો ધનાવવાની કહ્યના કરવી, આવી અસંબંધ વાતો શ્રદ્ધાળુ લકતો સિવાય ખીજાઓના મનોમન્દિરમાં કેવી રીતે નિવાસ કરી શકે એનો વિચાર આપ પોતેજ કરશો. આ સિવાયની ઇશ્વર વિષયની માન્યતા નૈયાયિકોના જેવી હોવાથી નૈયાયિક દર્શનની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં વિવેચન કરેલ હોવાથી અત્ર વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવતું નથી.

આ દર્શનના પ્રથમ પ્રણેતા ઐલુક્ય વંશીય કણાદ ઋષિ હોવાથી આ દર્શન અનાદિ કાલનું છે એમ તો કોઈ પણ કહેવાનું સાહસ કરી શકેજ નહિ. હવે પદાર્થોનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ સામાન્ય વિશેષ, સમવાય આ છ પદાર્થો છે. તેમાં પણ પ્રથમ સામાન્ય, વિશેષની સમાલોચના કરવામાં આવે છે. સામાન્ય પદાર્થ એક છે, નિત્ય છે, તેના અવવયો નહિ હોવાથી તે અવયવરહિત છે અને અક્રિય તથા સર્વગત છે. વિશેષ, નિત્ય દ્રવ્યોને એક ખીબની સાથે લેદ્ જ્ઞાન કરાવવામાં કારણભૂત છે. આ બંને પદાર્થો આપસમાં અત્યન્ત લિન્ન છે. આ મન્તવ્ય ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

ગાયોની અન્દર, આ ગાય છે આ ગાય છે એવી એક આકારવાળી સામાન્ય ખુદ્ધિ થવાથી જેમ દરેક ગાયની ઉપર ગોત્વ સામાન્ય માનવામાં આવે છે. તેમજ નિત્ય દ્રવ્યની ઉપર રહેલ વિશેષની અન્દર પણ આ વિશેષ છે આ વિશેષ છે એવી એક આકારવાળી સામાન્ય ખુદ્ધિ થતી હોવાથી તેમાં પણ સામાન્ય માનવું જોઈએ.

પ્ર૦ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ સિવાય ખીબ પદાર્થોમાં સામાન્ય જ્યારે શાસ્ત્રકારે માનેલું નથી ત્યારે વિશેષ પદાર્થની ઉપર સામાન્ય છે એમ અમારાથી કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉ૦ દ્રવ્યાદિ ત્રણ પદાર્થની અન્દર એક આકારવાળી સામાન્ય ખુદ્ધિ રૂપ સામાન્ય માનવામાં જે નિમિત્ત છે તે નિમિત્ત વિશેષની ઉપર પણ સામાન્ય માનવામાં વિદ્યમાન છે તો શા માટે વિશેષની ઉપર સામાન્ય ન માનવું જોઈએ ? તેવીજ રીતે ઘટત્વ સામાન્ય ગોત્વ સામાન્ય વિગેરેની ઉપર

પણ સામાન્ય બુદ્ધિ થતી હોવાથી સામાન્યની ઉપર પણ સામાન્ય કેમ ન માનવું જોઈએ ? અનવસ્થા દોષ તો બીજા અંકુરની માફક કારણસામગ્રીની સહભાવદશામાં અન્યથા સિદ્ધ જેવો સમજવો, કેમકે કારણસામગ્રી જો સંપૂર્ણ હોય તો તે પોતાનું કાર્ય અવશ્ય કરે એમાં બીજાની વાટ જોવાનું કંઈ પણ પ્રયોજન છેજ નહિ.

વળી સામાન્યને પણ વિશેષરૂપ માનવું પડશે. આ ગોત્વ ઘટત્વથી બુદ્ધિ છે, એવા પ્રકારની એક બીજાથી વ્યાવૃત્તિ કરાવવાવાળી વિશેષ બુદ્ધિને લઈને સત્તા સામાન્ય પણ ગોત્વ સામાન્ય વિગેરેથી ભિન્ન કહેતાં વિશેષ છે. નિત્ય દ્રવ્યની ઉપર માનેલા વિશેષ પદાર્થની માફક આથી એ સિદ્ધ થયું કે સામાન્યને વિશેષ રૂપ અને વિશેષને સામાન્ય રૂપ બનવાથી આ સામાન્ય જ છે, વિશેષ નથી તથા આ વિશેષજ છે, સામાન્ય નથી એવા પ્રકારનો નિયમ જે બાંધવામાં આવેલ છે તે પણ રહેશે નહિ. સત્તાના સંબંધથી વસ્તુમાં સત્ત્વ માનવામાં પ્રશ્નનો અવકાશજ ક્યાં છે.

૨૦ સત્તાના સંબંધથી વસ્તુમાં જે સત્ત્વ માનવામાં આવે છે તે શું વસ્તુની અંદર સ્વરૂપથી સત્ત્વ નહીં હોવા છતાં પણ સત્તાના સંબંધથી વસ્તુમાં સત્ત્વ માનો છો, અથવા સ્વરૂપથી સત્ત્વ પદાર્થમાં પણ સત્તાનો સંબંધ થવાથી સત્ત્વ માનો છો.

૩૦ પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો સ્વરૂપથી અસત્ પદાર્થમાં પણ સત્તાનો સંબંધ થવાથી જેમ સત્ત્વ માનવામાં આવે છે તેમજ આકાશપુષ્પ, શશશૃંગ વિગેરેમાં પણ

સત્ત્વ માનવું પડશે, કેમકે સ્વરૂપથી અસત્ જેમ દ્રવ્યાદિ પદાર્થો છે તેમ આકાશગુણ્ય વિગેરે પણ સ્વરૂપથી અસત્ છે. તો એકમાં સ્વરૂપથી અસત્ હોવા છતાં પણ સત્ત્વ માનવું અને બીજામાં ન માનવું એનું શું કારણ, તેનો વિચાર આપજ કરશો. આ કારણથી પ્રથમ પક્ષ આદરણીય નથી. હવે રહ્યો બીજો પક્ષ. જ્યારે દરેક પદાર્થમાં સ્વરૂપથી સત્ત્વ વિદ્યમાન છે ત્યારે સત્તાના સંબંધથી બીજું સત્ત્વ માનવાની શી જરૂર છે ? કેમકે સામાન્ય પદાર્થ માન્યા સિવાય પણ વસ્તુમાં સત્તા તો આપે માની લીધી તો પૃથક્ સામાન્ય પદાર્થ માનવાની બીજી જરૂર શાની રહી ? વળી તે સામાન્ય દરેકની ઉપર વર્તે છે એવું જો માનવામાં આવશે તો દરેક વસ્તુનું સ્વરૂપ જેમ દરેક વસ્તુની અંદર વર્તતું હોવાથી તે એકજ છે એમ કહેવામાં કોઈ પણ બુદ્ધિમાન્ સાહસ કરી શકે નહિ. તેમ દરેક વસ્તુની ઉપર વર્તતું સામાન્ય પણ સ્વરૂપની માફક અનેક હોવા છતાં પણ એકજ છે એમ કોઈ પણ કહી શકે નહિ એનો વિચાર કરશો.

ઘણા દ્રવ્યમાં જો કે તે સામાન્ય રહે છે તોપણ અમે તો એકજ માનીશું એ કથન પણ ઠીક નથી, કેમકે એવી રીતે માનવાથી તો એમાં સદેશપણું આવવાથી સામાન્યપણુંજ ઉડી જવાનું અને સદેશ નહિ માનવામાં તો પરમાણુની માફક દ્રવ્યાદિ પદાર્થોમાં રહેવાપણું બની શકશે નહિ.

દરેક વસ્તુમાં વર્તવા છતાં પણ અમે એને એકજ માનીએ છીએ એ પણ કથન યુક્તિવિરૂદ્ધ સમજવું; કેમકે એમ:

કહેવા કરતાં તે ખરવિષાણની માફક છેજ નહિ એમ કહેવામાં શી અડચણ છે ? આવી રીતે વિચાર કરતાં, જ્યારે કોઈ પણ રીતે સામાન્ય વિશેષ પદાર્થો સિદ્ધ થઈ શકતા નથી. ત્યારે એને પદાર્થરૂપે માનવાની શી જરૂર છે ? સામાન્ય અને વિશેષ એ બંને પદાર્થરૂપ નથી, કિન્તુ પદાર્થના ધર્મરૂપ છે તેમ જૈન દર્શનકાર માને છે. ધર્મોને જે પદાર્થરૂપે માનવામાં આવે તે તે અનન્ત હોવાથી છ પદાર્થોજ છે, અધિક છેજ નહિ એવો જે નિયમ બાંધવામાં આવેલો છે તે બિલકુલ રહેશે નહિ, એ વાતનો ખબ વિચાર કરશો. વસ્તુના ધર્મો કેવી રીતે છે તે પણ સમજવવામાં આવે છે.

ખરી, કાંધ, પૂછડું, શીંગડાં, ગલકંબલ વિગેરે ગાયોના જે સરખા ધર્મરૂપ પર્યાય છે તેને સામાન્ય કહેવામાં આવે છે. તથા કાળી ગાય, ઘોળી ગાય, પીળી ગાય, ચિત્ર ગાય વિગેરે આપસમાં જે ભિન્નતા માલૂમ પડે છે તેવા વિલક્ષણ ધર્મરૂપ પર્યાયને વિશેષ કહેવામાં આવે છે. તેવી રીતે જલ ધારણ કરવું, વચમાંથી પહોળાપણું, ગગું શંખનો જેવા આકારવાળું વિગેરે ધર્મો દરેક ઘટમાં સરખા હોવાથી તે સરખા ધર્મરૂપ પર્યાયને સામાન્ય સમજવું, અને સોનાનો ઘડો, ચાંદીનો, ત્રાંબાનો, પીત્તળનો, લોઢાનો, કાળો, પીળો, ઘોળો, લાલ રંગવાળો વિગેરે વિલક્ષણ ધર્મરૂપ પર્યાયને વિશેષ સમજવું. નિત્ય દ્રવ્યો પણ આવી રીતે સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપજ છે, તે એના માટે અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર કાંઈ પણ રહેતી નથી. સામાન્ય-વિશેષરૂપ વસ્તુના પર્યાયો પણ

સ્વસ્વરૂપની અપેક્ષાએ વસ્તુથી કથંચિત્ અલિપ્ત છે, અને પરરૂપની અપેક્ષાએ લિપ્ત પણ છે. પરંતુ એકાન્તથી અમુક ધર્મ અમુકથી લિપ્ત છે તથા અલિપ્તજ છે એમ માનવામાં કોઈ પણ યુક્તિ છે જ નહિ. કિન્તુ દરેક ધર્મો પોતપોતાના ધર્મની સાથે કથંચિત્ લિપ્ત અને કથંચિત્ અલિપ્ત છે.

પૃથ્વી વિગેરે ચાર દ્રવ્યની સમાલોચના.

પૃથ્વી, પાણી, તેજ, વાયુ આ ચારની મધ્યમાં દરેકના પરમાણુએ સર્વથા નિત્યજ છે, ઘટાદિ વિગેરે તમામ કાર્યો સર્વથા અનિત્યજ છે.

જેનો કદાચિત્ પણ ઉત્પાદ ન થાય, વિનાશ ન થાય અને સર્વદા સ્થિર એક સ્વભાવ રહે તે નિત્ય કહેવાય. આ નિત્યનું લક્ષણ સમજવું.

આવા પ્રકારના વૈશેષિકની માન્યતા ઉપર વિચાર:—

પરમાણુ પૃથ્વી વિગેરે ચાર દ્રવ્યને સર્વથા નિત્ય માનવામાં આવે તો દ્વયણુક વિગેરે કાર્યો તેથી કેવી રીતે બની શકે, અને જ્યારે તેથી કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવામાં આવે ત્યારે તો સ્થિરતાસ્વભાવરૂપ નિત્યત્વના લક્ષણને આપ કેવી રીતે ઘટાવી શકશો ?

કૂટસ્થ નિત્ય પણ માનવું અને તેથી કાર્યની ઉત્પત્તિ પણ માનવી એ તો માતા વન્ધ્યા જેવો ન્યાય સમજવો. સ્થિરતા સ્વભાવરૂપ નિત્ય છે પરમાણુને આવીને અંયુક્ત

થવાથી દ્રવ્યલુક વિગેરે કાર્ય થાય છે આ પણ વિચારણીય છે. જ્યારે સ્થિર સ્વભાવ વાળા પરમાણુઓ પોતાનો સ્થિરતા સ્વભાવનો ત્યાગપૂર્વક આવીને જે મળી ગયા, ત્યારે એનું નામ દ્રવ્યલુક પાડવામાં આવ્યું. આથી એમ સહજ સમજી શકાય છે કે સ્વભાવભેદરૂપ પરિણામાન્તર થવા છતાં પણ જો એને અનિત્ય માનવામાં ન આવે તો જગતમાં અનિત્યની કથાનોજ લોપ થવાનો. તથા એક બીજી વાત પણ પ્રસંગે યાદ આવે છે. સંહાર કાલમાં ગુણ ક્રિયાથી રહિત પરમાણુઓ માત્ર કેવલ છુટાં છુટાં રહે છે, અને જ્યારે સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા મહેશ્વરને થાય છે ત્યારે લોગી લોકોના અદ્ભુટના વશથી પરમાણુઓમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, પછી વિભાગ સંયોગ, અભિસંયોગ, ઇશ્વર-ઇચ્છા વિગેરે કારણકલાપથી રૂપાદિ ગુણોની ઉત્પત્તિ દ્રવ્યલુકાદિ કાર્યથી લઈ મહાપૃથ્વી વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. આ વાત ન્યાયકન્દલીમાં ૫૦ પર માં જણાવી છે.

આ ઉપરથી એ સમજવાનું છે જે સંહાર કાલ પર્યન્ત ગુણ-ક્રિયારહિત ખાલી પરમાણુઓ રહે છે, અને સૃષ્ટિ કાલમાં ગુણ ક્રિયા પેદા થતી હોવાથી તેણે કરી સહિત પરમાણુથી દ્રવ્યલુક વિગેરે કાર્યો માનવામાં આવે છે. આ કથન પણ પરમાણુની અનિત્યતા સિવાય બીજું શું સૂચવે છે ? જ્યારે ઉપરોક્ત નિત્યનું લક્ષણ જેમાં રહે ત્યારે તેમાં કોઈ પણ કાલમાં ગુણ ક્રિયા રહિત પરિણામપણું અને કોઈ કાલમાં ગુણ ક્રિયાવાળા પરિણામપણું-આવા પ્રકારનું વિલક્ષણ પરિ-

ષ્ટામપણું પરમાણુમાં અનિત્યતા માન્યા સિવાય કેવી રીતે માની શકાય એનો વિચાર આપ પોતેજ કરશો.

એક બીજું પણ યુક્તિ વિરુદ્ધ માલૂમ પડે છે તે એ કે એકાન્ત નિત્ય માનવામાં અનુક્રમે યા યુગપત આ બેમાંથી કોઈ પણ રીતે કાર્ય થઈ શકવાનુંજ નહિ. જ્યારે અપરિણામી એકાન્ત નિત્યથી પરિણામી રૂપ કાર્ય થાય ત્યારે તો મૂળમાં કુદાર રૂપ એકાન્ત નિત્યતાની જ હાનિ થઈ જાય.

એકાન્ત અનિત્યતાનો વિચાર.

દ્વયલુક વિગેરે કાર્યો સર્વથા અનિત્ય છે એમ પણ કહી શકાયજ નહિ, જોકે દ્વયલુક વિગેરે પર્યાયોનો ઉત્પાદ અને વિનાશ થતો માલૂમ પડે છે. પુદ્ગલ દ્રવ્યપણું તો બરાબર કાયમ રહે છે. પર્યાય તો એક બીજા પરિણામથી બદલાતા જાય છે, પરંતુ દ્રવ્યપણું તો રહ્યાજ કરે છે, અને જો તેનો પણ નાશ માનવામાં આવે તો કોઈ પણ કાર્ય કોઈ પણ કાળે થવું જોઈએ જ નહિ.

પરમાણુ સર્વથા નિત્ય છે, ઘટાદિ સર્વથા અનિત્ય છે એમ પણ કદાપિ માની શકાયજ નહિ, કિન્તુ દરેક પદાર્થો નિત્યાનિત્ય છે. પરમાણુ પણ નિત્યાનિત્ય છે અને ઘટાદિ પણ નિત્યાનિત્ય છે. પરમાણુઓના દ્વયલુક વિગેરે પરિણામનો ઉત્પાદ થવાથી પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય છે તો પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય પણાનો વિનાશ નહિ થવાથી તેની અપેક્ષાએ નિત્ય

જ છે એમ સમજવું. જે પોતાના પુફ્ફલાદિ દ્રવ્યથી વિનાશ ન પામે તેને નિત્ય કહેવામાં આવે છે. પરમાણુઓથી ઉત્પન્ન થયેલ દ્રવ્યોક વિગેરે કાર્યોમાં પુફ્ફલ દ્રવ્યપણું કાયમ રહેવાને લીધે નિત્યના લક્ષણને ઘટવાથી કોઈ પણ ઠેકાણે દોષનો અવકાશ રહેવાનો નહિ.

એવી રીતે ઘટાદિ કાર્યોમાં પણ ઘટ રૂપ પરિણામનો નાશ થાય છે તો પણ પુફ્ફલ દ્રવ્ય પણું તો જરૂર તે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે માટે ઘટાદિ કાર્યોને પણ કથંચિત નિત્ય માનવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો આધ છે જ નહિ. જૈનદર્શનમાં તમામ કાર્યો નિત્યાનિત્ય છે, એકાન્તથી નિત્ય પણ કોઈ નથી અને કોઈ અનિત્ય પણ નથી. પ્રસ્તુતમાં પૃથ્વી વિગેરે ચાર દ્રવ્યોમાં પણ પરમાણુઓને જેમ નિત્ય માનવામાં આવે છે તેમ અનિત્ય પણ માનવામાં આવે છે. તથા ઘટાદિ કાર્યોને પણ પર્યાયથી અનિત્ય અને દ્રવ્યથી નિત્ય માનવામાં આવે છે. જ્યારે આવા પ્રકારની વ્યવસ્થાથી સર્વ પ્રકારનો વ્યવહાર ખની શકે છે, ત્યારે વૈશેષિકનું કથન કેવી રીતે માની શકાય એનો એકાન્તમાં એસી ખૂબ વિચાર કરશો.

શરીરવિચાર.

મનુષ્ય વિગેરેનાં શરીર પાર્થિવ છે. આ કથન કેવા પ્રકારની યુક્તિવાળું છે તે વક્ષ્યમાણ કથનથી સહજ સમજાશે.

સૂક્ષ્મ શરીર (લિંગ શરીર) વિના કેવલ શુદ્ધ આત્માથી

તો સ્થૂલ શરીરનું ગ્રહણ થઇ શકેજ નહિ એ વાત તો નિવિવાદ સિદ્ધ છે. સૂક્ષ્મ શરીર તે છે કે જેને કાર્મણુ શરીર કહેવામાં આવે છે. તેની વર્ગણા તો સર્વથી ભિન્ન અને ઘણીજ સૂક્ષ્મ છે. તે પાર્થિવ નથી કિન્તુ સાત વર્ગણા ઉપરની આઠમી વર્ગણા છે.

તે શરીર સર્વ શરીરનું મૂલ કારણ છે. કેવલ તે દ્વારા ઉપલોગ થઇ શકતો નથી, પરન્તુ જ્યારે તે આદારિક અથવા વૈક્રિય શરીરનું ઉપદાન થાય છે ત્યારેજ દરેક પ્રકારના ઉપલોગો થઇ શકે છે. કાર્મણુ શરીર સહિત શરીરપર્યામિનામ કર્મ અંગો પાંગ નામ કર્મ વીર્યાન્તરાયનો ક્ષયોપશમ પૂર્વક આદારિક વર્ગણાથી મનુષ્ય તિર્યચોના શરીર બને છે.

તથા કાર્મણુ શરીરસહકૃત શરીરપર્યામિ નામકર્મ યુક્ત વૈક્રિય વર્ગણાથી દેવ નારકીનાં શરીર બને છે. આ સર્વ શરીરો સયોનિક છે. અયોનિક તો કોઇ પણ શરીર નથી. તે યોનિઓના ઘણા લેહો છે. તેમાં કયા જીવને કઇ યોનિ હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન દર્શનમાં કરવામાં આવશે. આથી એ વાત સ્પષ્ટ થઇ કે મનુષ્યનાં શરીર જો કે સયોનિક છે તો પણ પાર્થિવ નથી. દેવતાએનાં શરીર વૈક્રિય હોવાથી તેમાં શુક શોણિત વિગેરે કોઇ પણ ધાતુ જો કે નથી તો પણ એ અયોનિક છે એવી તો ભૂલ લગાર માત્ર કરવી નહિ; તેમ પાર્થિવ છે એમ પણ સમજવું નહિ. એના માટે તો વૈક્રિય વર્ગણા બીજા શરીરોની વર્ગણા કરતાં ભિન્ન છે. જલીય શરીર વરૂણ લોકમાં, તેજસ શરીર આદિત્ય લોકમાં, વાયવીય શરીર મરૂત

લોકમાં છે, અને તે પણ અયોનિક છે. આ કથન પણ વિચાર-સહ નથી.

વરૂણ લોક શબ્દથી કોઈ દેવવિશેષ સમજતા હો તે તે ભ્રમમૂલકજ છે, કેમકે એવો કોઈ પણ દેવવિશેષ નથી કે બ્યાં વૈક્રિય શરીર સિવાય પણ જલનું શરીર હોય, અને વરૂણ જે અપકાય સમજતા હો તે તેમાં લગાર માત્ર અડચણ નથી, કેમ કે અમો પણ જલને અપકાય માનીએ છીએ, અને તેનું પણ શરીર તેવા પ્રકારનું ઐદારિક છે.

તેવીજ રીતે તૈજસ શરીર આદિત્ય લોકમાં છે. આવી રીતે પ્રતિપાદન કરીને તૈજસ શરીરનો ઠેકો કેવલ આદિત્ય લોકનેજ આપવો એ પણ સમજણનો ફેરફારજ સમજવો, કેમકે આહારને પકાવવામાં તથા તેજોલેશ્યા વિગેરે મૂકવામાં કારણભૂત તૈજસ શરીર જ્યારે જગતના તમામ જીવોને ઉપ-યોગી હોવાથી એકલા આદિત્ય લોકમાંજ તૈજસ શરીર માનવું અને બીજાઓને ન માનવું તે પણ પદાર્થને નહિ જાણવાનું ફલ છે. વળી તેને માન્યા સિવાય ઉપરોક્ત કાર્યનો નિર્વાહ પણ આપ કેવી રીતે કરશે. જઠરાગ્નિ પણ તૈજસ શરીરજ છે; જ્યારે તેને સર્વત્ર માન્યો ત્યારે તૈજસને પણ માનવુંજ પડશે. આકાશમાં જે આ દેખાય છે તે તો સ્ફટિક મણિનું જ્યો-ત્ષિષનું વિમાન છે, અને આપણને એનો તાપ જે માલૂમ પડે છે તે પણ આતપ નામ કર્મના ઉદયને લઈને બાહર પૃથ્વી-કાયનોજ સમજવો. સૂર્ય તો એની અન્દર રહેલો અને વૈક્રિય શરીરવાળો દેવવિશેષ છે. તે તમામ દેવોનાં શરીર વૈક્રિય

હોય છે એ દ્વારા અનેક પ્રકારની ક્રિયા થઇ શકે છે. પરન્તુ જેને આપ તેજ કહો છો તેવા તેજનું શરીર તો કોઇ પણ જીવને છેજ નહિ, અને જેને તેજસ શરીર કહેવામાં આવે છે, તે પણ ઔદારિક અથવા વૈક્રિય શરીર દ્વારાજ ઉપલોગનું સાધન બને છે. તથા વાયુ લોકમાં વાયુનું શરીર છે, આ વાક્ય પણ વિશ્વસનીય નથી, કેમ કે એવો કોઇ પણ દેવવિશેષ નથી કે જેનું શરીર વાયુનું હોય; અને જો વાયુ લોકથી પવનને લેવામાં આવે તો તેનું પણ શરીર ઔદારિક છે, પરન્તુ વાયુનું શરીર તો કોઇને છે જ નહિ. આથી એ સિદ્ધ થયું કે પાર્થિવ શરીર, જલનું શરીર, તેજનું શરીર, વાયુનું શરીર—આ ચાર-માંથી કોઇ પણ શરીર છેજ નહિ, પરન્તુ શરીરના પાંચ પ્રકાર છે—ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તેજસ, કાર્મણુ. તેમાં તેજસ કાર્મણુ શરીર તો સર્વ જીવોને સર્વદા હોય છે. જ્યાં સુધી સુકિત ન મળે ત્યાં સુધી તે કાયમ રહેવાનું. ઔદારિક તો મનુષ્ય અને તિર્યંચોને જ હોય છે. અને સ્વાભાવિક વૈક્રિય તો દેવતા નારકીનેજ હોય છે, અને કૃત્રિમ વૈક્રિય તો ચારે ગતિમાં મળી શકે છે. એનું વિશેષ વિવેચન જૈનદર્શનમાંથી સમજવું.

ઇન્દ્રિયોનો વિચાર.

દ્રાણેન્દ્રિય પૃથ્વીની છે, જિહ્વા ઇન્દ્રિય જલની છે, ચક્ષુ ઇન્દ્રિય તેજની છે અને સ્પર્શનેન્દ્રિય વાયુની છે. શ્રવણેન્દ્રિય આકાશરૂપ છે, આ માન્યતા પણ ધરાધર વિચારને અવકાશ આપે છે.

ઇન્દ્રિયોનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ.

દ્રવ્યેન્દ્રિય અને ભાવેન્દ્રિય એમ ઇન્દ્રિયોના બે ભેદ છે. ભાવેન્દ્રિયોના પણ બે ભેદ છે. લઘ્વીન્દ્રિય અને ઉપયોગેન્દ્રિય. જે ઇન્દ્રિયથી જે વિષયનું જ્ઞાન થતું હોય તે જ્ઞાનનું આવારક જે કર્મ તેના ક્ષયોપશમને લઘ્વીન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે, અને તેને વિષયના પરિચ્છેદ કરવામાં આત્માના વ્યાપાર-વિશેષને ઉપયોગેન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે.

શ્રવણેન્દ્રિયના પણ બે ભેદ છે. નિવૃત્તીન્દ્રિય અને બીજી ઉપકરણેન્દ્રિય.

નિર્માણ નામકર્મ અને અંગોપાંગ નામકર્મ નિમિત્તક કર્મ વિશેષથી બનેલ કર્ણશબ્દુલી વિગેરે શરીરના પ્રદેશને નિવૃત્તીન્દ્રિય કહેવામાં આવે છે.

નિવૃત્તીન્દ્રિયનો ઉપઘાત ન થવા દેવામાં તથા અનુગ્રહ કરવામાં જે ઉપકારક હોય તે ઉપકરણેન્દ્રિય કહેવાય.

ઉપરોક્ત દ્રવ્ય ભાવમાંથી કોઈની અન્દર પણ વૈશેષિક લોકોએ માનેલી ઇન્દ્રિયોનો સમાવેશ થઈ શકતો નથી.

સર્વથા જડ હોવાથી ભાવેન્દ્રિયમાં પણ એની ગણના થઈ શકે નહિ.

અને એક એક ભૂતથી એક એક ઇન્દ્રિય બનેલી હોવાથી દ્રવ્યેન્દ્રિયમાં પણ સમાવેશ થઈ શકતો નથી, તથા સર્વથા જડ હોવાથી વિષયનો પરિચ્છેદ પણ કેવી રીતે કરાવી શકે ?

કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે મનોદ્વારા વિષયનો પરિચ્છેદ થાય છે માટે આ દોષનો અવકાશ નથી. આ કથન પણ બુદ્ધિગ્રાહ્ય નથી, કેમકે આપના મતમાં મન પણ પરમાણુરૂપ જડ છે, તો આપજ બતાવશો કે તેવા જડ મનથી પણ વિષયનો પરિચ્છેદ કેવી રીતે થઈ શકે.

એના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે આત્મા પોતેજ વિષયનો પરિચ્છેદ કરે છે, ઇન્દ્રિયો તો કેવલ નામમાત્ર છે. એતુ' નિરાકરણુ તો કુ'ંચુ વિગેરે સૂક્ષ્મ પ્રાણિમાં પણ આત્મા તો બરાબર છે, માટે ત્યાં પણ પ'ચેન્દ્રિયના વિષયનો પરિચ્છેદ થવો જોઈએ, તથા અમુક જીવને અમુક ઇન્દ્રિયો હોય એવું પણ આપના મતમાં કોઈ ઠેકાણે જણાવવામાં આવ્યું નથી. વળી વિષયના પરિચ્છેદમાં વન્ધ્યા તુલ્ય હોવાથી ઇન્દ્રિયોની માન્યતાજ નકામી થઈ જવાની.

૩૦ ઘ્રાણેન્દ્રિય ગન્ધને ગ્રહણુ કરે છે, અને ગન્ધ તો પૃથ્વીનો ગુણુ છે. રસનેન્દ્રિય રસને ગ્રહણુ કરે છે, અને રસ તો જલનો ગુણુ છે. ચક્ષુ રૂપને ગ્રહણુ કરે છે, અને રૂપ તો તેજનો ગુણુ છે, સ્પર્શેન્દ્રિય સ્પર્શને ગ્રહણુ કરે છે, અને સ્પર્શ તો વાયુનો ગુણુ છે. શ્રવણેન્દ્રિય શબ્દને ગ્રહણુ કરે છે અને શબ્દ તો આકાશનો ગુણુ છે. જે ઇન્દ્રિય જેથી બનેલી હોય તે તેના ગુણુને ગ્રહણુ કરે છે. આથી પાંચે ઇન્દ્રિયો પૃથ્વી વિગેરે ભૂતોથી બનેલી છે એ સિદ્ધ થાય છે.

ઉ૦ ઘ્રાણેન્દ્રિયને જો પાર્થિવ માનવામાં આવે તો જેમ

પૃથ્વી સંબન્ધિ ગન્ધગુણતું તેનાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે તેમ બીજા રસાદિ તેર ગુણોતું પણ ગ્રહણ થવું જોઈએ. એવી શી રાજ-આજ્ઞા છે કે ગન્ધતુંજ ગ્રહણ થાય, બીજાતું ન થાય ? તથા રસનાથી રસની માફક ગન્ધાદિ તેર ગુણોતું પણ પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ, ચક્ષુથી રૂપની જેમ રસ વિગેરે તમામ ગુણોતું પ્રત્યક્ષ થવું જોઈએ, કેમકે તેજ પુદ્ગલ છે, અને જેમાં રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શ વિગેરે ગુણો હોય તે પુદ્ગલ કહેવાય. પરમાણુમાં પણ આ ચાર ગુણો તો બરાબર છે અને શબ્દ વિગેરેને પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યના સ્કન્ધો સમજવા. આથી તેજમાં પણ જ્યારે પુદ્ગલપણું સિદ્ધ થયું, ત્યારે તેના તમામ ગુણોતું ચક્ષુથી પ્રત્યક્ષ આપના નિયમ પ્રમાણે કેમ ન થાય ? તથા સ્પર્શનેન્દ્રિયથી સ્પર્શની માફક રૂપાદિ ગુણોતું પણ ગ્રહણ થવું જોઈએ.

પ્ર૦ જેવી રીતે દ્રાણુ વિગેરે ઇન્દ્રિયોથી ગન્ધના પ્રત્યક્ષની માફક રૂપાદિ ગુણોના પ્રત્યક્ષની આપત્તિ અમારા મતમાં આવે છે એમ આપ જણાવો છો તેવીજ રીતે આપના મતમાં પણ તે આપત્તિ તો બરાબર છે. તો જે દોષ પોતાની અન્દર આવતો હોય તેનો ઉદ્ધાર કર્યા સિવાય બીજામાં તે દોષતું આરોપણુ કરવું એ પણ બુદ્ધિમતા કહેવાય નહિ.

ઉ૦ અમારા મતમાં તે દોષનો અવકાશ બિલકુલ છે જ નહિ, કેમકે જેવા પ્રકારની લબ્ધિ ઇન્દ્રિયો હોય તેવા પ્રકારનો દ્રવ્યેન્દ્રિયદ્વારા યોગ થાય છે. અર્થાત્ જે વિષયનો ક્ષયોપશમ તે ઇન્દ્રિયથી તે વિષયનોજ યોગ થાય; બીજાનો થઈ શકેજ નહિ. તો પછી આપજ કહો કે આ દોષનો અવકાશ અમારે ત્યાં

રહે છે ખરો ? એ તો કેવલ દ્રવ્યેદ્રિયોનેજ માનતો હોય તેને ત્યાંજ આ દોષનો અવકાશ રહે એ વાત ખૂબ ધ્યાનમાં રાખશો.

શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી, કિન્તુ પુદ્ગલરૂપ છે, એ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ કરવામાં આવશે. જ્યારે શબ્દ આકાશનો ગુણ નથી ત્યારે આકાશનો ગુણ હોવાથી શ્રોત્ર રૂપ આકાશ શબ્દને ગ્રહણ કરે છે. આ કથન યુક્તિયુક્ત છે કે કેમ એનો વિચાર કરવો વિચારકોનેજ યોગ્ય છે.

પૃથ્વી વિગેરેના વિષયોનું નિરૂપણ.

પ્રાકાર, ઈંટો, માટી, પાષાણ, શિલાઓ, સૂર્યકાન્તાદિ મણિઓ, વજ, હીરા, તૃણ, ઘાસ, ધાન્ય વિગેરે ઓષધિ, પુષ્પ ફલ વાળાં વૃક્ષો-લતા, કેતકી, ખીજેરાં વિગેરે. તથા પુષ્પ, ફલ વિનાની વનસ્પતિઓ આ તમામને પૃથ્વીના વિષયો સમજવા જે ઉપલોગનું સાધન હોય તેજ વિષય કહેવાય. આ વૈશેષિકની માન્યતા ઉપર વિચારનો અવકાશ.

પૃથ્વીના બે ભેદ છે. એક સજીવ, બીજી નિર્જીવ. પોતાના આયુષ કર્મનો સંબન્ધ જે પૃથ્વીકાય જીવોને પુરો થયો હોય તે નિર્જીવ પૃથ્વી ખાલી પુદ્ગલરૂપ જડ છે, અને જેને આયુષ કર્મનો સંબન્ધ ક્ષીણ થયો નથી તે સજીવ પૃથ્વી સમજવી. ઈંટો, પત્થરો, શિલાઓ, હીરા, મણિઓ, સોનું, ચાંદી, તાંબુ, પીતળ, જસત, શીશુ વિગેરે તમામ ધાતુઓ, દરેક પ્રકારની માટી, રત્નો, વજ, ખાણનાં મીઠાં પરવાળાં આ તમા-

મની અંદર શસ્ત્ર વિગેરેના સંબન્ધથી આયુષ કર્મનો જેને ક્ષય થયો હોય તે નિર્જીવ; બાકીના સજીવ. આ સિવાય તમામ પ્રકારની વનસ્પતિને પણ પૃથ્વીમાં ગણના કરવી તે ઠીક નથી, તેજ વાત સમજાવવામાં આવે છે. સ્થાવરની અન્દર પણ વનસ્પતિ નામકર્મ લિન્ન છે. અને પૃથ્વી-કાય નામકર્મ લિન્ન છે, તથા વનસ્પતિ સંજ્ઞા લિન્ન છે અને પૃથ્વી સંજ્ઞા પણ લિન્ન છે. પૃથ્વીકાય રૂપ એકેન્દ્રિય જાતિ લિન્ન છે અને વનસ્પતિ-કાયરૂપે એકેન્દ્રિય જાતિ લિન્ન છે, તથા પૃથ્વીકાય રૂપ તિર્યચ ગતિ લિન્ન છે અને વનસ્પતિકાય રૂપ તિર્યચ ગતિ લિન્ન છે. તથા પૃથ્વીકાયનાં શરીરની અપેક્ષાએ વનસ્પતિ કાયનાં શરીરો ઉચ્ચાઈ વિગેરેમાં લિન્ન રૂપે માનવામાં આવેલાં છે, તથા જેમ વનસ્પતિકાયમાં નિગોદની ગણના છે તેમ પૃથ્વી-કાયમાં નથી. તથા વનસ્પતિકાયના જીવો જેમ અનન્ત છે તેમ પૃથ્વીકાયના નથી, તથા કાર્યો પણ એક બીજામાં લિન્ન છે. આવી રીતે જ્યારે અનેક પ્રકારની લિન્નતા જોવામાં આવે છે ત્યારે બંનેને એક કેવી રીતે માની શકાય ? એમ હોવા છતાં પણ જો એક માનવાની ભાવના હોય તો આખા જગતને કોઈ એક રૂપથી એક માની લ્યો; અમોને તેમાં કંઈ પણ અડચણ નથી. પરન્તુ તેમ કરતા તો નથી. તો શા માટે આ બંને બુદ્ધા ન માનવા જોઈએ ?

વળી સુવર્ણને તેજ માનવું એ પણ ભ્રાન્તિજ છે, કેમકે આપે તેજમાં તો ભાસ્વર શુકલ રૂપ સિવાય બીજું કંઈ પણ રૂપ માનેલું છેજ નહિ, અને સુવર્ણમાં તો પીતરૂપ

છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે સુવર્ણમાં જે પીતરૂપની પ્રતીતિ થાય છે તે તો બ્રાન્તિરૂપ હોવાથી સુવર્ણને તેજ માનવામાં કંઈ પણ ખાધા નથી. આ કથન આપશ્રીનું યુક્તિવિરૂદ્ધ છે. પૂર્વોક્ત બ્રાન્તિનું લક્ષણ જ્યારે ઘટતું નથી, ત્યારે સુવર્ણના પીત રૂપને બ્રાન્તિ રૂપે કેવી રીતે માની શકાય ? પીતં સુવર્ણં દ્રુતમ્ પીળું સોનું ઓગળે છે વિગેરે પ્રતીતિને ધામર ઢોકને પણ ખ્યાલ છે. તો અનુલવ વિરૂદ્ધ તથા યુક્તિવિરૂદ્ધ વાત કેવી રીતે માની શકાય ? આવી તમામ ખાણુમાં ઉત્પન્ન થયેલી ધાતુઓને તેજ ન સમજતાં પૃથ્વી રૂપ સમજવી.

આકાશતત્ત્વવિચાર.

શબ્દ ગુણનો આધાર હોવાથી રૂપાદિના આધારની માફક આકાશને પણ દ્રવ્ય તરીકે જે માનવામાં આવેલ છે તેના ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

વિશેષ ગુણો પૈકી શબ્દ પણ એક વિશેષ ગુણ છે, અને જે વિશેષ ગુણ હોય તેનો આધાર દ્રવ્ય પણ હોવું જોઈએ એમ કહીને સામાન્યરૂપે કોઈ એક દ્રવ્યને શબ્દના આધાર રૂપે માનો છો અથવા તે નિત્ય એક અમૂર્ત વ્યાપક એવા દ્રવ્યના આધાર તરીકે માનો છો ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. તેમાં જે પ્રથમ પક્ષ માનશે તો અમને પણ ઈષ્ટ છે, કેમ કે પુહ્લલ દ્રવ્યને શબ્દના આશ્રય રૂપ સ્વીકારવામાં લગાર માત્ર સંકોચ છેજ નહિ, અને બીજો પક્ષ માનવામાં વ્યભિચાર દોષ જેવી રીતે આવે છે તે સમજવવામાં

આવે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે જણાવેલ રૂપાદિ ગુણો તો અનિત્ય મૂર્તિ એવા અનેક ઘટાદિ વ્યક્તિમાં વર્તે છે, માટે હેતુ પણ તેવાજ પક્ષમાં રહે છે અથવા એના વિરોધી બીજા પક્ષમાં રહે છે. આવા પ્રકારના સંશયને અવકાશ મળવાથી આપનો હેતુ સંદિગ્ધવ્યભિચારદોષવાળો છે એમ કેમ ન કહી શકાય ? આથી એ સિદ્ધ થયું કે શબ્દના આધાર રૂપે આકાશ દ્રવ્યને સિદ્ધ કરવાની જે ભાવના રહી તે ભાવના જ્યારે શબ્દને પૌદ્ગલિક દ્રવ્ય રૂપે માનવામાં આવ્યો ત્યારે કયાંથી રહે તેનો વિચાર આપજ કરશો.

શબ્દમાં પૌદ્ગલિક દ્રવ્યની સિદ્ધિ.

સ્પર્શ, અદ્યત્વ, મહત્વ, પરિમાણ, સંખ્યા વિગેરે ગુણોનો આધાર હોવાથી શબ્દ પણ દ્રવ્ય છે. જે જે સ્પર્શદિ ગુણોનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય. આંબળાં, ખેર, લિંબુ વિગેરેની માફક.

પ્ર૦-ઘટ વિગેરેની માફક શબ્દમાં પણ સ્પર્શ છે, એ કથન અનુભવવિરૂદ્ધ માલૂમ પડે છે, કેમ કે શબ્દમાં જે સ્પર્શ હોય તો તેનો અનુભવ થવો જોઈએ; થતો તો નથી; માટે સ્પર્શ નથી એમ કહેવામાં શી અડચણ છે ?

ઉ૦ ઢાલ, કાંસી, તોય વિગેરેના શબ્દનો મુદ્ગરની માફક જ્યારે કાનમાં સ્પર્શદ્વારા અભિધાત થાય છે, ત્યારે તેવા મ્હોટા અવાજના અભિધાતથી સારા માણસો પણ કાન ફૂટ-

વાથી અધિર થઇ જાય છે. લોકો પણ આવી રીતે કહે છે કે આ અવાજ બંધ કરાવો, અમે તો બહેરા થઇ ગયા, કાન ફૂટી ગયા, બિલકુલ સંભળાતું નથી. આવા પ્રકારનો અનુભવ યુદ્ધના મેદાનમાં રહેવાવાળાને તથા મીલો વિગેરેમાં રહેવાવાળાઓને સારી રીતે થઇ શકે. આ બધી બીના સ્પર્શવાળા દ્રવ્ય સિવાય થઇ શકેજ નહિ. કોઇ પણ મનુષ્ય એમ કહેતો નથી કે આકાશના અભિઘાતથી મારા કાન ફૂટી ગયા, કેમકે અભિઘાત તો સ્પર્શવાળા દ્રવ્ય સિવાય બીજા કોઇ પણ દ્રવ્યમાં છેજ નહિ, માટે કેવી રીતે કહી શકાય ? તથા આ અવાજ ન્હાનો છે, આ મ્હોટો છે એ કથન પણ શબ્દમાં પરિમાણ ગુણને સિદ્ધ કરી આપે છે. તથા અમુકના શબ્દો ઘણા છે, અમુકના થોડા છે આ વ્યવહાર શબ્દમાં સંખ્યા ગુણને સિદ્ધ કરી આપે છે. તથા આનો સ્વર મીઠો છે, આનો કડુ છે આવા ગુણો પણ શબ્દમાં દ્રવ્યપણું સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

જ્યારે આ તમામ નિમિત્તોથી શબ્દમાં દ્રવ્યપણું સિદ્ધ થાય છે, ત્યારે શબ્દને ગુણ માનીને તેના આધારરૂપે આકાશની સિદ્ધિ કરવી એ તો નરી ધ્વાન્તિ નહિ તો બીજું શું સમજવું ?

તથા વર્તમાન કાલમાં ફોનોગ્રાફ વિગેરે સાધનો પણ શબ્દમાં દ્રવ્યપણાની સિદ્ધિનાં સમજવાં. જો કદાચ શબ્દને દ્રવ્યરૂપ માનવામાં ન આવે તો રેકર્ડની અંદર બીજાએ ઉચ્ચારેલા શબ્દોનો સંપ્રહ કેવી રીતે થઇ શકે ? જેમ ગુણને લઇને

બીજાના અદૃષ્ટનું અવતરણ બીજામાં થઇ શકતું નથી, તેમ શબ્દને પણ ગુણ રૂપ માનવામાં આવે તો તેનો પણ ઉતારો રેકર્ડમાં ન થવો જોઈએ, અને થાય છે તો ખરો. માટે શબ્દને દ્રવ્ય સમજવો. અને જ્યારે શબ્દ દ્રવ્ય છે, ત્યારે તે દ્વારા આકાશની સિદ્ધિ પણ આકાશપુષ્પસમાન સમજવી. પરંતુ અવકાશદમાકાશમ્— જે અવગાહ્યમાન પદાર્થોને અવકાશ આપે તે આકાશ કહેવાય. આનું સ્પષ્ટીકરણ જૈન-દર્શનમાં કરવામાં આવશે.

કાલતત્ત્વવિચાર.

અમુકથી અમુક મહોટો છે, અમુક નહાનો છે વિગેરે કાલિક પરત્વ અને કાલિક અપરત્વનો વ્યવહાર કાલ તત્ત્વ સ્વીકાર્યા સિવાય બની શકે નહિ, માટે કાલને દ્રવ્ય માનવામાં આવે છે. જેવી રીતે બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા, વૃદ્ધાવસ્થા વિગેરે મનુષ્યના ક્રમભાવિ પર્યાયો છે તેવી રીતે નહાના-મોટાપણું પણ પર્યાયરૂપ જ સમજવું, અને પર્યાયો પણ દ્રવ્યથી કથંચિત્ અભિન્ન છે. તો શા માટે મુખ્ય રૂપથી કાલ તત્ત્વને માનવું જોઈએ ? વર્તના, પરિણામ, ક્રિયા વિગેરેને પણ જીવા-જીવ તત્ત્વોના પર્યાયોજ સમજવા. કાલ તો કેવલ સૂર્યની ગતિદ્વારા મનુષ્ય ક્ષેત્રમાં ઉપચરિત દ્રવ્ય છે, વાસ્તવિક રૂપે નથી; તેનું સ્પષ્ટીકરણ આગળ કરવામાં આવશે.

દિશાતત્ત્વવિચાર.

દિશા પણ આકાશપ્રદેશથી જુદી નથી. આકાશપ્રદેશ-

નેજ દિશા રૂપે કલ્પવામાં તમામ વ્યવહારની ઉપપત્તિ થઈ શકે છે. અર્થાત્—આકાશપ્રદેશની શ્રેણિમાંજ સૂર્યના ઉદયને લઈને મૂર્ત દ્રવ્યને અવધિ રૂપે માનવાથી પૂર્વ પશ્ચિમનેા વ્યવહાર જ્યારે દૃષ્ટિ ગોચર થાય ત્યારે શા માટે દિશાને પૃથક્ દ્રવ્ય તરીકે માનવું જોઈએ ?

પ્ર૦ કોઈ એક મૂર્ત દ્રવ્યને અવધિ રૂપ બનાવીને અમુકથી આ પૂર્વમાં છે, આ પશ્ચિમમાં છે આવા પ્રકારની પ્રતીતિને લઈને દિશાને પણ દ્રવ્ય તરીકે માન્યા સિવાય આ વ્યવહારની ઉપપત્તિ કેવી રીતે કરશો ?

ઉ૦ અમુક દેશની અપેક્ષાએ અમુક દેશ પૂર્વમાં છે, અમુક પશ્ચિમમાં છે આ વ્યવહાર પણ દેશદ્રવ્યની કલ્પના સિવાય બની શકતો ન હોવાથી તેને માટે પણ દશમું દેશદ્રવ્ય તમારા મત પ્રમાણે તો માનવું જોઈએ.

પ્ર૦ દેશવિષયક વ્યવહારની ઉપપત્તિ તો પૂર્વ વિગેરે દિશાઓના નિમિત્તને લઈને જ્યારે સિદ્ધ થાય છે ત્યારે શા માટે દેશ દ્રવ્ય સ્વીકારવું જોઈએ ?

ઉ૦ જ્યારે આકાશપ્રદેશને લઈને તમામ ઉપરોક્ત વ્યવહાર સિદ્ધ થાય છે ત્યારે દિશાને પણ શા માટે દ્રવ્યરૂપ માનવું જોઈએ ? પૂર્વાદિ તમામ દિશાસંબન્ધિ વ્યવહારો આકાશપ્રદેશના અવલંબનથીજ સમજવા.

આત્મતત્ત્વવિચાર.

આર્વાક વિગેરે નાસ્તિક મતોનું નિરાકરણ કરી અનેક

અનુમાન દ્વારા આત્માની સિદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન જે કર્યો તે તો બહુજ સાફ કર્યું; પરંતુ આત્માથી જ્ઞાન ભિન્ન છે તો; પણ સમવાય સંબન્ધથી આત્મામાં રહે છે અને આત્મા વ્યાપક છે એ બાબતો ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્ર૦ જ્ઞાનને જે સર્વથા આત્માથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો જેમ બીજાના જ્ઞાનથી આપણને વસ્તુનો પરિચય થતો નથી તેમ પોતાના જ્ઞાનથી પણ પોતાને વસ્તુની ઓળખાણ ન થવી જોઈએ.

ઉ૦ સમવાય સંબન્ધથી જે આત્માની અન્દર જે જ્ઞાન રહેલું હોય તેજ આત્મામાં તેજ જ્ઞાન વસ્તુની ઓળખાણ કરાવતું હોવાથી આ દોષનો અવકાશ છેજ નહિ, એમ પણ કહેવાનું સાહસ કદાપિ ન કરવું, કેમકે સમવાય તો એક નિત્ય અને વ્યાપક હોવાથી સર્વત્ર વર્તમાન છે અને આત્મા પણ સર્વત્ર આપના મત પ્રમાણે વ્યાપક છે. ત્યારે એકના જ્ઞાનથી બીજાને પણ વસ્તુની ઓળખાણ કેમ ન થાય ? તથા જેમ ઘટમાં રૂપાદિ ગુણો સમવાય સંબન્ધથી રહેલા હોવાથી તેના નાશથી તેના આધારભૂત ઘટનો પણ નાશ થાય છે, તેમજ જ્ઞાન પણ આત્માની અન્દર સમવાય સંબન્ધથી રહેલું છે, અને તે પણ ક્ષણિક હોવાથી તે જ્ઞાનના વિનાશ થવાથી આત્માનો પણ વિનાશ અને તેની સાથે અનિત્યપણાની આપત્તિ પણ આવવાની.

પ્ર૦ આત્મામાં જ્ઞાન સમવાય સંબન્ધથી રહે છે, આ

વાત થેડીવાર માટે સ્વીકારવામાં આવે તો પણ તે સમવાય જ્ઞાન અને આત્માનો કયા સંબંધથી સંબંધ કરાવે છે એ પ્રશ્ન તો જરૂર ઉપરિચિત થવાનો.

ઉ૦ બીજા સમવાય સંબંધથી પ્રથમનો સમવાય જ્ઞાન અને આત્માનો સંબંધ કરાવે છે, એમ કહેવામાં આવે તો અનવસ્થા દોષ આવવાનો. કદાચ અનવસ્થા દોષના લયથી એમ જણાવવામાં આવે કે પ્રથમનો સમવાય સ્વસ્વરૂપથી જ્ઞાન અને આત્માનો સંબંધ મેળવી આપે છે, ત્યારે તો જ્ઞાન પોતેજ આત્માની સાથે સ્વસ્વરૂપથી સંબંધ છે એમ કહેવામાં શી અડચણ છે? શા માટે સમવાય નામનો પદાર્થ માંનવો જોઈએ ?

પ૦ જેમ દીવો સ્વભાવથીજ પોતાનો ને પરનો પ્રકાશ કરે છે તેમ સમવાય પણ તેવા સ્વભાવવાળો હોવાથી પોતાની સાથે જ્ઞાન અને આત્માનો સંબંધ કરાવશે, માટે સમવાય પદાર્થ પણ માનવો જોઈએ.

ઉ૦ આત્માનો પણ તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ કેમ ન માનવામાં આવે કે જ્ઞાનની સાથે પોતાની મેળેજ સંબંધ થાય છે. તો પછી સમવાયની શી જરૂર છે ? તથા દીવાનું દેષાંત પણ તમારા પક્ષમાં ઘટી શકશે નહિ. બુદ્ધિ દીવો તેજ દ્રવ્ય છે અને પ્રકાશ તેનો ધર્મ છે. ધર્મ-ધર્મિને આપ સર્વથા ભિન્ન માનો છો ત્યારે આપજ બતાવીએ લેદલાવની અન્દર દીવાને પ્રકાશરૂપ માનવામાં બીજું કયું સાધન આપની પાસે

રહું? અને ન્યારે આપના મત પ્રમાણે દીવામાં પ્રકાશ રૂપતા સિદ્ધ થતી નથી ત્યારે સ્વપરપ્રકાશકસ્વભાવનું દૃષ્ટાંત આપી સમવાયને સિદ્ધ કરવાનો મનોરથ આકાશ-પુષ્પસમાન સમજવો. અને ન્યારે સમવાય સિદ્ધ ન થયો ત્યારે આત્માથી ઘટની માફક સર્વથા ભિન્ન જ્ઞાનને આત્મામાં સંબન્ધ કેવી રીતે ઘટી શકશે એનો વિચાર આપજ કરશો.

બીજી પણ પ્રસંગોપાત્ત એક વાત યાદ આવે છે. જે દીવાની સાથે પ્રકાશને અત્યન્ત ભેદ માનીને પણ સ્વપરપ્રકાશકપણું માનવામાં આવે તો ઘટ, પટ વિગરે બીજી ચીજે શો ગુન્હો કર્યો કે પ્રકાશની માફક ભિન્ન હોવા છતાં પણ દીવાને સ્વપર પ્રકાશક માનવો, ઘટ, પટ વિગરેને ન માનવા? આ તો ન્યાયથી તદ્દન વિરુદ્ધજ કહેવાય.

વળી સમવાયનો જે સ્વપરને સંબન્ધ કરાવવાનો સ્વભાવ છે તે સ્વભાવ સમવાયથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન છે? ભિન્ન છે એમ જો પથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો સમવાયનો જ સ્વપર સંબન્ધ કરાવવાનો સ્વભાવ છે, બીજાનો નથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય? આ દોષના ઉરથી બીજો અભિન્ન પક્ષ માનવામાં આવે તો સમવાય માત્ર બાકી રહે; સ્વભાવ તો હવામાં ઉડી જાય.

આ સમવાયની અન્દર સમવાય છે એવી બુદ્ધિ જેમ સમવાય સિવાય પણ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ આત્માની અન્દર જ્ઞાન છે એવી બુદ્ધિ પણ સમવાય પદાર્થ સ્વીકાર્યા સિવાય માનવામાં આવે તો શો બાધ છે એનો વિચાર કરશો.

આત્મા કર્તા જ્ઞાન કરણ અને કર્તાકરણનો જ્યારે સુથાર વાંસલાની માફક લેદલાવ પ્રસિદ્ધ છે ત્યારે જ્ઞાન અને આત્માનો અલેદલાવ કેવી રીતે માની શકાય ?

દૃષ્ટાંતની વિષમતાને લઈને આ કથન પણ યુક્તિસિદ્ધ માલૂમ પડતું નથી. તે વાંત યુક્તિપુરઃસર સમજાવવામાં આવે છે.

જ્યારે વાંસલો બાહ્ય કરણ છે અને જ્ઞાન આભ્યન્તર કરણ છે ત્યારે આ બન્નેનું સાધર્મ્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ?

વળી એમાં કરણતા અપ્રસિદ્ધ છે એમ પણ ન સમજવું. જુઓ સ્યાદ્રાદમંજરી પૃ૦ ૪૮ કાશીમાં છપાએલ છે તે.

“ કરણં દ્વિવિધં જ્ઞેયં બાહ્યમાભ્યન્તરં બુધૈઃ ।
યથા લુનાતિ દાત્રેણ મેરું ગચ્છતિ ચેતસા ” ॥

એ પ્રકારનાં કરણો વિદ્વાન લોક બતાવે છે. એક બાહ્ય બીજું આભ્યન્તર. જેમ ધાન્ય લણવાની ક્રિયામાં દાતરડું બાહ્ય કરણ છે તેમજ મેરૂગમન ક્રિયામાં મનને આભ્યન્તરકરણ સર્વથા વસ્તુથી ભિન્ન છે એમ બતાવવામાં જ્યારે આવે ત્યારે દૃષ્ટાન્ત દાષ્ટાંતિકનું સાધર્મ્ય ઘટી શકે. પરંતુ એમ તો કંઈ છેજ નહિ તો બાલી કથનમાત્રથી કેવી રીતે માની શકાય ?

વળી બાહ્યકરણમાં રહેલા તમામ ધર્મો આભ્યન્તર કરણમાં માની શકાય તેમ પણ નથી, છતાં જે માનવામાં આવે તો દોષનો અવકાશ જરૂર રહે.

દીપેન ચક્ષુષા દેવદત્તઃ પश्यति—દીવા દ્વારા ચક્ષુથી દેવદત્ત પોતે પદાર્થનું અવલોકન કરે છે. આ ઠેકાણે દીવાની માફક દેવદત્તની સાથે ચક્ષુને પણ સર્વથા લેદલાવનો પ્રસંગ આવવાનો. હવે વાંસલો પણ સુથારથી એકાન્ત લિન્ન નથી એ વાત સમજાવવામાં આવે છે.

આ લાકડાને આ વાંસલા વડે હું ઘડીશ, આવી રીતે જ્યાં સુધી વાંસલાને ગ્રહણ કરવાના પરિણામથી પરિણત ન થયેલો હોય ત્યાં સુધી તેને ગ્રહણ કર્યા શિવાય લાકડાને ઘડી શકેજ નહિ; પરન્તુ જ્યારે તેવા પ્રકારના પરિણામથી પરિણત થાય ત્યારેજ તેવા પ્રકારના પરિણામની અન્દર વાંસલો પણ તે લાકડાને ઘડવામાં વ્યાપારવાળો થાય અને પુરૂષ પણ થાય. આવી રીતે એ કાર્યનું સાધકપણું બંનેમાં હોવાથી તેને લઈને વાંસલાની સાથે સુથારનો અલેદ ઘટી શકે, ત્યારે આપજ કહેશો, આવા ઠેકાણે પણ જ્યારે અલેદ ભાવનીઉત્પત્તિ થતી હોય ત્યારે સર્વથા લેદલાવ કેવી રીતે માની શકાય ?

તેવીજ રીતે આ જ્ઞાન વડે હું અર્થને બાણું છું એવા પ્રકારના પરિણામથી પરિણત થઈ જ્યારે જ્ઞાનને ગ્રહણ કરીને અર્થનો નિશ્ચય કરીશ, ત્યારે તો સંવિત્તિરૂપ એક કાર્યના સાધક પણાને લઈને જ્ઞાન અને આત્માનો અલેદ બરાબર

ઘટી શકે; અને ત્યારે કર્તા કરણમાં કથંચિત્ અલેદ સિદ્ધ થયે ત્યારે સંવિત્તિરૂપ કાર્ય આત્મામાં રહે છે કે વિષયમાં ? આ બે પ્રશ્નોનો અવકાશ જરૂર રહે છે.

સંવિત્તિ રૂપ કાર્ય આત્મામાં છે એ પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે ત્યારે તો કંઈ પણ વકતવ્ય જેવું છે જ નહિ; કેમકે એ વાત તો અમે પણ કબૂલ કરીએ છીએ. અને જો ઘટ-પક્ષાદિ વિષયમાં સંવિત્તિરૂપ કાર્ય રહે છે એમ બીજો પક્ષ માનવામાં આવે તો આત્માને અનુભવ થાય છે એ જગત પ્રસિદ્ધ વાતનો નિર્વાહ કેવી રીતે કરશો ?

પ્ર૦ જ્ઞાન અને આત્માનો અલેદ માનવામાં કર્તૃ-કરણ-ચલુ કેવી રીતે ઘટાવી શકશો ?

ઉ૦ એમ સર્પ આત્મા વડે કરીને પોતાના આત્માને વીટે છે; આવા ઠેકાણે જેવી રીતે અલેદ કર્તૃકરણ ભાવ દ્રષ્ટિ જોગ્યર થાય છે તેવીજ રીતે આત્મા અને જ્ઞાનમાં પણ કર્તૃકરણ ભાવ સમજવો.

પ્ર૦ સર્પના દષ્ટાન્તમાં જે કર્તૃકરણ ભાવ બતાવ્યો તે તો કલ્પેલો હોવાથી વાસ્તવિક રીતે કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉ૦ સંકોટો કલ્પનાથી પણ પત્થરનો થાંભલો પોતાની મેળે પોતાને વીટે છે એમ તો કોઈથી પણ કહી શકાય તેમ છે જ નહિ; એને સર્પનું દષ્ટાન્ત એવું નથી કે બીજીના અનુભવથી બહાર હોય. ત્યારે તે દષ્ટાન્તમાં કર્તૃકરણ ભાવ પરિ-

કહિપત છે એમ આપનાથી કેવી રીતે કહી શકાય ? માટે અલેદમાં પણ કર્તૃકરણભાવ છે એ વાત દઢતા પૂર્વક સમજવી.

વળી ચૈતન્ય શબ્દ પણ આત્મા અને જ્ઞાનનો અલેદ સંબંધ સિદ્ધ કરી આપે છે. આત્મા ચૈતન છે એ વાત તો આપ પણ માનો છો. એ ચૈતનનો ભાવ કહેતાં જે સ્વરૂપ તેનું નામ ચૈતન્ય કહેવાય, અને જે જેનું સ્વરૂપ હોય તે તેનાથી ભિન્ન છે એમ તો કહી શકાયજ નહિ. જેમ વૃક્ષનું સ્વરૂપ વૃક્ષથી ભિન્ન નથી તેમ ચૈતન મહારાજનું જ્ઞાન સ્વરૂપ તેનાથી જુદું છે એમ કહેવાને કયો આસ્તિકશિરોમણિ સાહસ કરી શકે ? અર્થાત્ કોઈ પણ નહિ.

ઉપરોક્ત કથનથી એ સિદ્ધ થયું કે જ્ઞાન આત્માથી સર્વથા જુદું નથી, કેમકે સર્વથા જુદું માનવામાં અનેક દોષોનું આગમન થાય તેમ છે. માટે જુદું કોઈથી માની શકાય તેમ નથી.

આત્માની વ્યાપકતાનો વિચાર નૈયાયિકલોકોની સમાલોચનાના પ્રસ્તાવમાં કેટલોક કરવામાં આવ્યો છે, તો પણ પ્રસંગો યાત્તથી કંઈક કહેવામાં આવે છે.

દિશા, કાલ, અને આકાશ આ ત્રણ દ્રવ્યથી ભિન્ન હોવા છતાં પણ દ્રવ્યપણું હોવાથી ઘટાદિની માફક આત્મા પણ વ્યાપક નથી.

આત્માને આપ લોકો ઘણા અને વ્યાપક જ્યારે માને છે, ત્યારે તે એમ દીવાનો પ્રકાશ એક બીજામાં મળી જાય છે તેમજ તે આત્માશ્રિત શુભાશુભ કર્મોનો પણ એક બીજામાં પ્રવેશ થવાથી એકના શુભ કર્મથી સુખી બીજો થાય અને બીજાના ખરાબ કર્મથી દુઃખી બીજો જ થાય; અથવા તે પોતાના શુભ કર્મના વિપાકથી સુખીપણું પણ પોતાને અને બીજાના અશુભકર્મના વિપાકથી દુઃખીપણું પણ પોતાને આ બંને બાબતો એક કાલમાં થવી જોઈએ.

વળી જેટલો વ્યાપક આત્મા છે તેટલુંજ વ્યાપક શરીર છે એમ કહેવા માંગો છો અથવા તો આત્માના એક દેશમાં શરીર છે એમ માનવામાં આવે છે, અથવા તો જેટલું શરીર છે તેટલામાંજ આત્મા છે એમ માનવામાં આવે છે? આ ત્રણ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે.

પ્રથમ પક્ષમાં તો આત્મા સ્વર્ગલોક, મૃત્યુલોક, પાતાલલોક આ ત્રણે લોકમાં વ્યાપીને રહેલો હોવાથી એકજ ભવમાં ચાર ગતિના વિષયનો અનુભવ થવો જોઈએ; તથા આ મનુષ્ય છે, તિર્યંચ નથી; આ તિર્યંચ જ છે, મનુષ્ય નથી; આ દેવ છે, નારકી નથી; આ નારકી છે, દેવ નથી; આવો જે જગત-પ્રસિદ્ધ વ્યવહાર છે તે આત્માને વ્યાપક માનવામાં બિલકુલ ન થવો જોઈએ.

અને બીજો પક્ષ માનવામાં તો આત્માના એકજ ભાગમાં જ્યારે ભોગનું સાધન શરીર છે ત્યારે તો તેજ ભાગમાં

લોગની ક્રિયાને લઈને કર્મબંધ થવો જોઈએ, અને ખીજા ભાગમાં તે કર્મબંધનું સાધનભૂત શરીર નહિ હોવાથી બંધનો અભાવ થવાનો, અને જ્યારે બંધનો અભાવ થયો ત્યારે મુક્તાવસ્થા માનવામાં અડચણ શી રહી તે આપજ સમજાવશો. આથી એ સિદ્ધ થયું કે એકજ ભવમાં સંસારી અવસ્થા અને મુક્તાવસ્થાને સાથે રહેવાથી દરેક જીવો મુક્ત થઈ છે અને સંસારી પણ છે. આવું માતા વન્ધ્યા સમાન માનવાનો સુઅવસર આપને પ્રાપ્ત થવાનો. માટે ખીજો પક્ષ પણ આપનાથી માની શકાશે નહિ.

ખીજો પક્ષ માનવામાં તેો શરીરવ્યાપી જ્યારે જીવાત્મા છે ત્યારે જગતવ્યાપકતા એમાં કેવી રીતે આવવાની ? આ પણ વાત વિચારણીય છે.

વળી આત્માને વ્યાપક માનવામાં જગત્કર્તૃપણું પણ ઈશ્વરની માફક તમામના આત્મામાં અવવાનું. જીવાત્માઓ જગત્ વ્યાપક હોવાથી ઈશ્વરના આત્મામાં પણ વિદ્યમાન છે. અને જ્યારે ઈશ્વરના આત્મામાં જીવાત્માનો પ્રવેશ થયો ત્યારે ઈશ્વરની માફક જીવાત્મા પણ જગતનો કર્તા છે એમ કેમ ન કહી શકાય ? અથવા તેો જીવાત્મા જગતનો કર્તા નહિ હોવાથી ઈશ્વર પણ જગતનો કર્તા નથી એમ કહેવામાં પણ આપના મત પ્રમાણે શો બાધ છે તે જણાવશો.

પ્ર૦ આત્મા વ્યાપક છે. આકાશની માફક. સર્વ ઠેકાણે ગુણોની ઉપતાબ્દિ થતી હોવાથી આ અનુમાન આત્માની વ્યાપકતા સિદ્ધ કરી આપે છે.

ઉં જ્યાં પોતાનું શરીર હોય ત્યાં ગુણોની ઉપલબ્ધિ રૂપ હેતુ રહે છે એમ માનો છો અથવા ધીબ્જના શરીરમાં પણ માનો છો? આ બે પ્રશ્ન કરવામાં આવે છે પ્રથમ પક્ષ માનશે તો શરીરને વ્યાપક નહિ હોવાથી તેમાં ઉપલબ્ધ થતા ગુણો દ્વારા આત્માની વ્યાપકતા કેવી રીતે સિદ્ધ થશે એનો વિચાર પોતેજ કરશે. પોતાના ગુણોની ઉપલબ્ધિ ધીબ્જના શરીરમાં પણ થાય છે એવો ધીજે પક્ષ માનવામાં આવે તો જગતના તમામ જીવો સર્વજ્ઞ થવા જોઈએ; કોઈ પણ અદ્યક્ષ દષ્ટિ ગોચર ન થવો જોઈએ. આજ્ઞા દોષોથી મુક્ત થવા માટે આત્માને વ્યાપક ન માનતાં જેમ તલમાં તેલ, દહિંમાં ઘી; તેમ શરીરમાત્રવ્યાપી માનવો તેજ સર્વોત્તમ વાત છે.

તથા આત્માથી સર્વથા ભિન્ન હોવાથી અને અચેતન રૂપ હોવાથી પણ શબ્દાદિકની માફક ધર્માધર્મને આત્માના ગુણ કહેવાનો વિચાર આપના મત પ્રમાણે આકાશપુષ્પસમાન સમજવો તથા એકાન્ત નિત્ય પણ આત્મા નથી. એકાન્ત નિત્ય માનવામાં બન્ધાદિત્તી વ્યવસ્થાના અભાવમાં સંસારનો પણ અભાવ; અને તેના અભાવમાં એક પણ કોને મળી શકે? અને નિત્યાનિત્ય માનવામાં દ્રવ્યાર્થિક તત્ત્વની અપેક્ષાએ નિત્ય તથા પર્યાયાર્થિક તત્ત્વની અપેક્ષાએ અનિત્ય માનવામાં કોઈ પણ વાતની અનુપપત્તિ છે જ નહિ. આ વાતનું સ્પષ્ટીકરણ બેન દર્શનમાં સારી રીતે થશે.

મનોદ્રવ્ય વિચાર.

વૈશેષિક લોકોએ માનેલ મનોદ્રવ્ય પણ વિચાર કરતાં વિખરી જાય તેમ છે. પરમાણુ રૂપ મન આત્મા અને ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ થયા બાદ પોતાનું કાર્ય કરવા તત્પર થાય છે. આ વાત ઉપર વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્ર૦ આત્મા અને ઇન્દ્રિયોની સાથે મન સર્વથા સંબંધ છે અથવા તો દેશથી સંબંધ છે આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે.

ઉ૦ સર્વથા મનનો સંબંધ આત્મા અને ઇન્દ્રિયોની સાથે છે એ પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો જગત વ્યાપક આત્મા અને ઇન્દ્રિયોની સાથે એક કાલમાં સર્વથા મનનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટી શકે ? આ દોષથી બચવાની ખાતર બે બીજા પક્ષ માનવામાં આવે તો પણ દોષનો અવકાશ તો જરૂર રહે છે.

એક દેશથી મન આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે અને બીજા દેશથી ઇન્દ્રિયોની સાથે જોડાય છે. આ કથનથી તો મનમાં જ્યારે દેશાદિ વિભાગ માન્યા, ત્યારે મનમાં જે પર-આણુસ્વરૂપતા માનવામાં આવી છે તે તો હવામાં ઉડી જવાની વળી મન સર્વથા આત્માની સાથે સંબંધ થાય છે એમ માનવામાં આવે તો સંપૂર્ણ આત્માની સાથે જોડાયેલ મનમાં પણ આત્માની માફક વ્યાપકતા સિદ્ધ થવાની; અથવા મનમાં પરમાણુ રૂપતા હોવાથી આત્મામાં પણ આણુરૂપતા આવવાની

પ્ર૦ એક દેશથી આત્મા મનની સાથે જોડાતો હોવાથી પૂર્વોક્ત દોષનો અવકાશ નથી.

ઉં એવી રીતે માનવામાં તો આત્મા અંશવાળો બની જવાથી આત્માના જે ભાગમાં મનનો સંનિકર્ષ થશે તે ભાગ જ્ઞાનાદિગુણવાળો કહેવાશે; અને બીજા ભાગમાં મનની સાથે સંનિકર્ષ નહિ હોવાથી જ્ઞાનાદિ ગુણો પણ નહિ પેદા થવાના. અને જ્ઞાનાદિ ગુણોના અભાવમાં બીજો ભાગ પત્થર જેવો જડ બની જશે એ વાત આપને પણ અનિષ્ટ જરૂર માલૂમ પડશે.

જે ભાગમાં જ્ઞાનાદિ ગુણો નથી તે ભાગમાં આત્માના લક્ષણને નહિ ઘટવાથી વ્યાપકપણું પણ આત્મામાં આપના મત પ્રમાણે રહેશે નહિ. આ પણ દોષ જરૂર આવવાનો.

વળી ઇન્દ્રિયોના સર્વ વિભાગમાં મન સંપૂર્ણતાથી એકાદ્ય છે એમ કહેવામાં આવે તો ઇન્દ્રિયોમાં અણુરૂપતા નહિ રહેવાથી મનમાં પણ અણુરૂપતા આવશે નહિ. આ દોષથી બચવાની ખાતર મન એક દેશથી ઇન્દ્રિયોની સાથે સંબંધ થાય છે એમ કહેવામાં આવે તો મનમાં પણ દેશાદિ વિભાગ માનવાથી પરમાણુસ્વરૂપતા પણ રહેશે નહિ.

તથા આપના મતમાં ગુણ અને ગુણીને સર્વથા લિન્ન માનવામાં આવેલ હોવાથી અને મનમાં પણ સર્વથા નિત્ય પણ હોવાથી તેની અન્દર સંયોગ, વિભાગ પરિમાણ વિગેરે ગુણોનો પણ અભાવ થવાનો. અને જ્યારે મનની અન્દર સંયોગ-વિભાગાદિ ગુણોનો અભાવ થયો ત્યારે આત્માની સાથે અથવા તો ઇન્દ્રિયોની સાથે સંયોગસંનિકર્ષ પણ કેવી રીતે ઘટી શકશે તથા સંનિકર્ષના અભાવે જ્ઞાન પણ કેને થવાનું

અને જ્ઞાનના અભાવમાં સુકા લાકડા સમાનને આત્મા પણ કેવી રીતે કહી શકાય ?

પ્ર૦ સંયોગ, વિભાગ રૂપે મન પરિણત થાય છે. અને બ્યારે મન તેવી રીતે પરિણામને પામે છે, ત્યારે કઈ વાતની અનુપપત્તિ અમારા મતમાં રહેવાની તેનો વિચાર કરશો.

ઉ૦ આપે તો બહુજ સાઈ કહી બતાવ્યું. બ્યારે મનનો પણ પરિણામ માનવામાં આવ્યો ત્યારે કૂટસ્થ નિત્યતા મનમાં કેવી રીતે આવી શકશે એ વિચાર કરવાનું કાર્ય આપનેજ સોંપવામાં આવે છે. વળી મનને સર્વથા જડ રૂપ માનવામાં આવેલું હોવાથી પંચેન્દ્રિયોના વિષય કાલમાં પણ અમુક ઈન્દ્રિયોની સાથેજ સંબંધ થવું ણીબની સાથે ન થવું, તથા ઈન્દ્રિયોના સંબંધને છોડીને આત્માની સાથે સંબંધ થવું આવા પ્રકારનું કાર્ય આપનું જડ મન ઘટાદિ જડ પદ્ધતિની માફક કેવી રીતે કરી શકશે ?

વળી મનમાં સૂક્ષ્મપણું હોવાથી ચક્ષુ વગેરેમાં રૂપાદિના ગ્રહણની યોગ્યતાજ ઘટી શકશે નહિ. કેમકે પરમાણુસ્વરૂપ મનને સંપૂર્ણ ચક્ષુની સાથે સંબંધ તો છેજ નહિ. જેટલો ભાગ ચક્ષુનો મનની સાથે સબંધવાળો છે તેટલા ભાગમાંજ રૂપાદિનું ગ્રહણ થશે. સંપૂર્ણ ચક્ષુથી રૂપને ગ્રહણ કરવાનું કાર્ય નહિ થઈ શકે. માટે પરમાણુસ્વરૂપ મન મથી એ વાત ખૂબ દૃઢ થઈ સમજવી. વાસ્તવિક મનનું સ્વરૂપ જૈન દર્શનમાં સમજાવવામાં આવશે.

નવદ્રવ્યવિચાર-અભાસ.

ગુણ વિચાર.

રૂપાદિ ગુણોનું જેવા સ્વરૂપથી વર્ણન કરવામાં આવેલ છે તેવા પ્રકારનું સ્વરૂપ બીજા દર્શનોમાં જેવામાં આવતું નથી તેજ બતાવવામાં આવે છે.

નીલ પીતાદિ રૂપ જેમ પૃથ્વી, પાણી તેજમાં વર્તમાન છે તેમ વાયુમાં પણ છે. પૌદ્ગલિકપણું હોવાથી તથા સ્પર્શવત્તા હોવાથી પૃથ્વીની માફક વાયુ પણ નીલ પીતાદિરૂપ વાળો છે.

તથા પૌદ્ગલિકપણાને લીધે રૂપવાળાપણું હોવાથી પૃથ્વીની માફક પાણી પણ ગુણવાળું છે, કેમકે જે રૂપ, રસ, ગન્ધ, સ્પર્શવાળું હોય તે પુદ્ગલદ્રવ્ય કહેવાય અને તેમાં પણ રૂપાદિ ગુણોનો આવિર્ભાવ તિરોભાવ માનવામાં તેો અમે પણ લગાર માત્ર વિરોધ દર્શાવતા નથી.

તથા સંખ્યા પણ સંખ્યેય પદાર્થ સિવાય કોઈ પણ ઠેકાણે પૃથક્પણે ન્યારે ઉપલબ્ધ નથી ત્યારે શા માટે સંખ્યા પદાર્થ માનવો જોઈએ ?

વળી, આ એક ગુણું કાળું છે, આ બે ગુણું કાળું છે એવી પ્રતીતિ ગુણમાં પણ થાય છે, તે આપના મત પ્રમાણે તેો ગુણમાં ગુણ નહિ હોવાથી સંખ્યાની પ્રતીતિ કેવી રીતે થશે ? માટે સંખ્યાને દ્રવ્યથી અલગ માનવી ઠીક નથી.

પ્ર૦ દ્વિત્વ, બહુત્વ સંખ્યા ને દ્વયભુક વિગેરેના પરિમા-

ણમાં અસમવાયિકારણપણું હોવાથી સંખ્યા પદાર્થ માન્યા સિવાય તેનો નિર્વાહ કેવી રીતે થશે ?

ઉ૦ પરિમાણમાં સંખ્યાને અસમવાયિકારણ માનવાની કંઈપણ જરૂર નથી. ઘટાદિની માફક. કારણ પરિમાણ જ કાર્ય પરિમાણનું અસમવાયિકારણ હોવાથી તેના માટે સંખ્યાને પદાર્થ રૂપે અલગ માનવાની જરૂર છેજ નહિ.

પ્ર૦ દ્વયલુકના પરિમાણને પરમાણુ પરિમાણથી ઉત્પન્ન થયેલું માનવામાં આવે તો દ્વયલુકનું પરિમાણ પણ પરમાણુના પરિમાણ જેવું થઈ જશે. માટે દ્વયલુકનું પરિમાણ સંખ્યાથી ઉત્પન્ન થએલ છે એમ માનવું જોઈએ.

ઉ૦ દૃષ્ટાન્ત કોઈ પણ નહિ હોવાથી કાર્ય કારણનું સરખું પરિમાણ માનવામાં આવતું નથી. દરેક ઠેકાણે કારણ પરિમાણથી મ્હોટું કાર્ય પરિમાણ જોવામાં આવે છે. વળી પરિમાણની માફક કર્મમાં પણ આપના અભિપ્રાય પ્રમાણે સંખ્યાને અસમવાયિકારણ માનવું પડશે, કેમકે એ યા ઘણા હોકો મળીને એક મ્હોટા પત્થરને ઉપાડે છે, એ વાત પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. પરન્તુ ત્યાં આપ સંખ્યાને અસમવાયિકારણ છે, જેમ માનતા નથી તેમજ આપના વિચાર પ્રમાણે તો પરિમાણમાં પણ સંખ્યાને અસમવાયિકારણ ન માનવું જોઈએ. અને જ્યારે પરિમાણની અસમવાયિકારણતા સંખ્યામાં સિદ્ધ થતી નથી ત્યારે સંખ્યાને સ્વતંત્ર ગુણ પદાર્થ માનવામાં ધીજી ક્રયું નિમિત્ત રહ્યું કે જે સંખ્યાને પદાર્થ રૂપે સિદ્ધ કરી આપે ?

પરિમાણુ વિચાર.

સુખાદિની માફક મહત્ પરિમાણુ વિગેરે પરિમાણુ પણ રૂપાદિથી વિલક્ષણુ ગુણુ પદાર્થરૂપે સિદ્ધ થાય છે આ વાત વિચારણીય છે.

પરિમાણુને પૃથક્ રૂપે ગુણુ પદાર્થમાં ગણવું ઠીક નથી. આકાશ, કાલ, દિશા, આત્મા-આ ચારના પરિમાણુ સિવાય પણ મહોટી મહોટી હવેલીઓની પંક્તિમાં તથા મહોટા પર્વતોની પંક્તિમાં પણ આ મહોટા મહેલો છે. આ મહોટા પર્વતો છે, આવા ઠેકાણુ પણ મહત્ પરિમાણુનું જ્ઞાનતો જરૂર થાય છે, પરન્તુ આપ તો મહત્ પરિમાણુને ત્યાં માનતા નથી. જેવી રીતે આ ઠેકાણુ મહત્ પરિમાણુ માન્યા સિવાય પણ વ્યવહારની ઉપપત્તિ માનવામાં આવી; તેવી રીતે આકાશાદિમાં પણ માનવામાં શે આધ છે? કેવલ દ્રવ્યના આપેક્ષિક પર્યાય સિવાય પરિમાણુ કોઈ બુદ્ધો ગુણુ પદાર્થ છે જ નહિ.

હ્રસ્વ-દીર્ઘં પણ દ્રવ્યનાં સંસ્થાન વિશેષ રૂપ હોવાથી દ્રવ્યથી બુદ્ધં કેવી રીતે માની શકાય ?

પોતાના હેતુથી ઉત્પન્ન થયેલ અને એક બીજાથી ભિન્ન એવા ઘટપટાદિ પદાર્થને છોડીને પૃથક્ત્વ કોઈ પણ અલગ પદાર્થ છે જ નહિ.

રૂપાદિ ગુણોમાં પણ આ રૂપ આ રૂપથી બુદ્ધં છે, એવું જ્ઞાન થતું હોવાથી અને ક્રમમાં ગુણોપણુ નહિ હોવાથી જેવી

રીતે રૂપાદિ ગુણોમાં પૃથક્ત્વ ગુણને નહિ માનીને પણ વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે છે, તેવી રીતે ઘટાદિ પદાર્થોમાં પણ વ્યવહાર થઈ જશે.

જે પરસ્પર વ્યાવૃત્ત સ્વભાવવાળા છે, તે પોતાથી ભિન્ન પૃથક્ત્વના આધારરૂપ નથી. જેમ રૂપાદિ તેમજ ઘટ પટ વિગેરેમાં પણ સમજવું. આ અનુમાનથી પણ પૃથક્ત્વ અલગ ગુણ રૂપે સિદ્ધ થતું નથી.

આંતરા શિવાય બનાવેલ મણીલાલ હીરાલાલના ઘરની માફક પૂર્વની ભિન્નતાનો ત્યાગ કરીને અભિન્ન રૂપથી (નિરન્તર રૂપથી) ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુનેજ સંયોગ કહેવામાં આવે છે. એથી ખીજે કોઈ પણ સંયોગ નામનો પદાર્થ છે જ નહિ.

વળી ગુણો પોતે નિર્ગુણ હોવાથી ઘરની જે સંખ્યાને સંયોગનું આશ્રયપણું આપ લોકથી પણ માની શકાય તેમ નથી.

આ ઘેટો આ ઘેટાથી ભિન્ન છે, એવી બુદ્ધિ પણ વિભાગ-રહિત પદાર્થ માત્રને અવલંબન કરવાવાળી સમજવી. આથી એ સિદ્ધ થયું કે સંયોગ કોઈ અલગ ગુણ પદાર્થ નથી અને જ્યારે સંયોગ પદાર્થ સિદ્ધ થતો નથી ત્યારે વિભાગ પણ કેવી રીતે દ્રવ્યના પર્યાયને છોડીને પદાર્થ રૂપે સિદ્ધ થાય, તેનો વિચાર આપજ કરશો. દ્રવ્યની અવસ્થાવિશેષને છોડીને સંયોગ વિભાગ કોઈ પદાર્થ છેજ નહિ.

જેવી રીતે પરાપરત્વ બુદ્ધિ મૂર્તિ પિંડમાં થાય છે, એમ આપતું કહેવું છે, તેવીજ રીતે જેમાં આપગુણ માનતા નથી તે અનુક્રમે ઉત્પન્ન થયેલા એવા નીલ-પીતાદિ ગુણોમાં પણ આ નીલ પર છે, આનીલ અપર છે, એવી બુદ્ધિ જ્યારે થાય છે ત્યારે આપનો નિયમ કયાં રહ્યો ? માટે પરાપરત્વ પણ દ્રવ્યનાં પર્યાય સિવાય બીજું કંઈ અલગ સમજવાતું છેજ નહિ.

ગુરૂત્વ વિગેરે પણ પુદ્ગલ પર્યાયરૂપજ છે એમ માનવું ઠીક છે, પરન્તુ આદ્યપતન ક્રિયાથી અનુભેય છે, આવા પ્રકારની માન્યતા ઠીક નથી. કેમકે હાથમાં રહેલ પત્થરના કકડામાં આદ્યપતન ક્રિયા સિવાય પણ ગુરૂત્વનો પ્રતિભાસ બરાબર થાય છે, તો શા માટે પતન ક્રિયાથી અનુભેય ગુરૂત્વ ગુણ માનવો જોઈએ ?

પાણીની માફક રૂપી હોવાથી દરેક પૃથ્વી, દરેક તેજ દ્રવત્વ ગુણ યુક્ત છે. આ અનુમાનથી પૃથ્વી, પાણી, તેજમાં જે દ્રવત્વ માનવામાં આવે છે તે ઠીક નથી, કેમકે અગ્નિકાયમાં દ્રવત્વપણું તો સ્વપ્નમાં પણ જોવામાં આવતું નથી. એના ઉત્તરમાં એમ કહેવામાં આવે કે સુવર્ણ વિગેરે તેજમાં દ્રવત્વ ઓગાળવાથી પ્રત્યક્ષ માલુમ પડે છે, માટે તેજમાં માનવું જોઈએ. તે પણ કથન યુક્ત વિરૂદ્ધ છે. સુવર્ણ વિગેરે તે પૃથ્વીજ છે, તેજ છેજ નહિ. તો પછી તેમાં દ્રવત્વ દેખી તેજમાં અનુમાન બાંધવું તે તો કેવલ બ્રાન્તિ સિવાય બીજું શું સમજવું ? આથી એ સિદ્ધ થયું કે દ્રવત્વ પણ પૌદ્ગલિક

પર્યાય સમજવો. સ્વતંત્ર ગુણરૂપ છેજ નહિ. સ્નેહ પણ પાણી સિવાય કોઈમાં છેજ નહિ. આ માન્યતા પણ વિચારણીય છે, કેમકે ઘી, તેલ, લાખ, રાજ વિગેરેમાં પણ લોકો સ્નેહનો જ્યારે અનુભવ કરે છે, ત્યારે એકલા પાણીમાંજ છે એમ કેવી રીતે માની શકાય ?

પ્ર૦ ઘી, તેલ વિગેરેમાં જળના નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી આરોપિત ત્યાં સ્નેહ છે, એમ કહેવામાં શો બાધ છે ?

ઉ૦ એવી ઉલટી પણ કલ્પના થઈ શકતી હોવાથી આરોપની કલ્પના ત્યાં શા માટે કરવી જોઈએ ? પાણીના સંબન્ધથી પણ દાળ, ચોખા વિગેરેમાં સ્નેહની પ્રતીતિ થતી નથી, અને ઘીના સંબન્ધથી સ્નેહ ગુણની બુદ્ધિ સર્વને દષ્ટિ ગોચર થતી માલુમ પડે છે. માટે એમ કેમ કહી શકાય કે પાણીમાંજ સ્નેહ છે, ઘી વિગેરેમાં નથી ?

પ્ર૦ આટાનો પિંડો બાંધવામાં પાણીમાં રહેલી બન્ધ હેતુતા, સ્પષ્ટરૂપે માલુમ પડતી હોવાથી સ્નેહગુણ પાણીમાંજ છે એમ કેમ ન કહેવાય !

ઉ૦ તમોએ જેમાં સ્નેહ માન્યો નથી તેવા દૂધ, દહીં, લાખ, રાજ વિગેરે પદાર્થો દ્વારા પણ જ્યારે પિંડો થતો માલુમ પડે છે, ત્યારે એકલા પાણીમાંજ સ્નેહ માનવો એ તો અનુભવથી બાહિરની વાત છે.

વળી સ્નેહ ગુણની માફક કઠિનતા, મૃદુતા વિગેરેમાં પણ ગુણ સ્વરૂપતા માલુમ પડતી હોવાથી ગુણની સંખ્યાનો

પણ નિયમ રહેવાનો નહિ, માટે પુદ્ગલદ્રવ્યના પર્યાય માનવામાં કોઈ પણ જાતની અડચણ છેજ નહિ. કેવલ ગુણ પદાર્થ માનવામાં તમામ અડચણો ઉભી થાય છે. ક્રિયાની શીઘ્રતા સિવાય વેગ કોઈ અલગ ગુણ છેજ નહિ, અને તે વેગ મૂર્ત દ્રવ્ય સિવાય અમૂર્ત આત્મામાં પણ અનુભવ ગોચર થાય છે. વેગેન ગચ્છતિ શીઘ્રં ગચ્છતિ આ પુરૂષ જલદી જાય છે, બહુ વેગથી જવાવાળો છે, આ પ્રકારની બુદ્ધિ જ્યારે આત્મવિષયક થાય છે, ત્યારે મૂર્તદ્રવ્ય માત્રમાંજ વેગ માનવો એ કેટલું બધું અયોગ્ય કહેવાય ? અને સંસારી આત્મામાં ક્રિયા તો સ્વાનુભવ સિદ્ધ છે ત્યારે વેગ માનવામાં શો બાધ છે તે આપજ સમજાવશો.

માટે આ ઠેકાણે દ્રવ્યના પર્યાયવિશેષ સિવાય સંસ્કાર નો અવાન્તર ભેદ રૂપ વેગ નામનો કોઈ પણ ગુણ છેજ નહિ.

પૂર્વના અનુભવથી ગ્રહણ કરેલી અને સ્મૃતિનો કારણ બૂત ભાવના નામનો સંસ્કાર તો દરેકને માનનીય છે, પરન્તુ સ્થિતિ સ્થાપક સંસ્કાર તો વધ્યા પુત્ર સમાનજ સમજવો.

પ્ર૦ સ્થિતિ સ્થાપક સંસ્કાર પોતે શુ અસ્થિર સ્વભાવવાળા પદાર્થને સ્થાપન કરે છે, અથવા તો સ્થિર સ્વભાવવાળા પદાર્થને સ્થાપન કરે છે ?

ઉ૦ પ્રથમ પક્ષ માનવામાં આવે તો અસ્થિર સ્વભાવવાળો પદાર્થ વિજળીની માફક જ્યારે પોતાના સ્વભાવને છોડતોજ નથી, ત્યારે તેનું સ્થાપન કેવી રીતે કરી શકશે ?

કેમકે ક્ષણ વાર પછી પોતેજ નષ્ટ થાય છે, તો કેનો સ્થાપક તે સંસ્કાર બનશે એનો વિચાર આપ એકાંતમાં કરશો.

બીજો પક્ષ જો માનવામાં આવશે તો તે પણ ઠીક નથી, કેમકે સ્થિર સ્વભાવમાં રહેલા પદાર્થો જ્યારે પોતાની મેળેજ સ્થિર છે તો તેમાં સ્થિતિ સ્થાપક સંસ્કારનું બીજું શું કામ રહ્યું કે જેને માટે તેને માનવાની જરૂર પડે ?

પોતપોતાની કારણ સામગ્રીથી પદાર્થોની તેવા તેવા પ્રકારની જે પરિણતિ તેનું નામજ સ્થિતિસ્થાપક સંસ્કાર સમજવો. એથી બીજો વૈશેષિક લોકોએ પરિકલ્પિત છેજ નહિ.

આત્મા અને મનના સંયોગથી ઉત્પન્ન થયેલ પોતાના કાર્યનો વિરોધી ધર્માધર્મ શબ્દથી પ્રસિદ્ધ એવો અદ્વૈત નામનો જે ગુણ માનવામાં આવે છે તે ઠીક નથી. પરંતુ કર્તાને સુખ દેવાવાળો પરિણામ સુદર અને મોક્ષનોજ હેતુ હોય તે ધર્મ કહેવાય, તથા દુઃખ દેવાવાળો અને પરિણામ જેનો કટુ વિપાક હોય તે અધર્મ કહેવાય.

ઉપર્યુકત સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળો અદ્વૈત નામનો ગુણ કોઈ છેજ નહિ. તેનું વિશેષ સ્વરૂપ જૈનદર્શનમાં સમજવામાં આવશે.

કર્મ પદાર્થ વિચાર.

એક દેશથી બીજા દેશની પ્રાપ્તિના કારણ રૂપ જે પદા-

થાંનો પરિસ્પન્દ છે, તેનું નામજ કર્મ સમજવું. વૈશેષિક લોકોએ માનેલ ઉત્ક્ષેપણ, અવક્ષેપણ, આકુચન, પ્રસારણ, ગમન આ પાંચ કર્મનો પણ આમાંજ સમાવેશ સમજવો.

પ્ર૦ ઉત્ક્ષેપણાદિ કર્મમાં વિલક્ષણતા જ્યારે માલૂમ પડે છે, ત્યારે એક દેશથી બીજા દેશની પ્રાપ્તિના કારણ રૂપ પદાર્થની ક્રિયાને એક કર્મ સ્વરૂપે કેવી રીતે માની શકાય ?

ઉ૦ જો કંઈક લેદ વિશેષને લઈને કર્મનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે તો ભ્રમણ, રેચન વિગેરેને પણ પૃથક્ રૂપે કર્મ કેમ ન મનાય ? આકાશની માફક જે સર્વદા એક સ્વરૂપ વાળો હોય તેમાં ક્રિયા પણ કેવી રીતે સંભવી શકે ? વળી એક સ્વરૂપવાળા આત્માદિ પદાર્થમાં ગમન ક્રિયા કરવાપણું જ્યારે માનવામાં આવશે ત્યારે નિશ્ચલપણું (ક્રિયા રહિતપણું) આકાશમાં ઉડી જવાનું અને જો ગમન ક્રિયા કરવાપણું ન માનવામાં આવે તો આકાશની માફક કંઈ પણ જીવન સંબન્ધી ચેષ્ટાઓ દૃષ્ટિગોચર ન થવી જોઈએ, કેમકે આપના મતમાં આત્મા, મન વિગેરે અપરિણામી માનવામાં આવેલ છે, અને અપરિણામીમાં તો આકાશ પુષ્પની માફક ક્રિયાનો ખીલકુલ સંભવજ ન હોઈ શકે; તો પછી ગમન વિગેરે ક્રિયાના પાંચ લેહોનીતો વાતજ શી કરવી ? માટે આપના મત પ્રમાણે તો કર્મ પદાર્થ કોઈ રીતે સિદ્ધ થાય તેમ છેજ નહિ. પરન્તુ જે દર્શનકાર આત્મા, મન વિગેરેને પરિણામી માનતા હોય તેમનાજ મતમાં દરેક પ્રકારના કર્મની ઉપપત્તિ થવાની.

સમવાય પદાર્થ વિચાર.

આ તંતુમાં પટ છે, એવી બુદ્ધિ સિવાય સમવાય પદાર્થ માનવામાં બીજું કોઈ પણ કારણ છેજ નહિ. પરન્તુ બુદ્ધિ તો એથી ઉલટીજ લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ પટમાં તંતુ છે, ઘટમાં કપાલ છે, કપાલમાં રૂપ છે. જ્યારે આવા પ્રકારતું જ્ઞાન એક બાલકને પણ થઈ શકે તેવું છે, ત્યારે તંતુમાં પટ છે એવા જ્ઞાન માટે સમવાય પદાર્થની કલ્પના કરવી તે તો બુદ્ધિમત્તા સિવાય બીજું શું કહી શકાય ? વળી સમવાયને સંબન્ધ રૂપે માની શકાય તેમ છેજ નહિ, કેમકે જે બે પદાર્થમાં રહે અને સંબન્ધીથી ભિન્ન હોય તેનેજ આપ લોક સંબન્ધ કહો છો. આ લક્ષણ જ્યારે સમવાયમાં ઘટતું નથી ત્યારે એને સંબન્ધ રૂપે કેવી રીતે માની શકાય ?

વળી આ ઠેકાણે તંતુમાં પટ છે, એવી પ્રતીતિથી સંબન્ધ માત્ર સિદ્ધ કરવા ચાહો છો કે સંબન્ધ વિશેષને સિદ્ધ કરવાની ભાવના છે ? આ બે પ્રશ્નો પૂછવામાં આવે છે. પ્રથમ પક્ષ માનવામાં તો અમો પણ સંમત છીએ, કેમકે તંતુ અને પટનો તાદાત્મ્ય રૂપ સંબન્ધ માનવામાં લગાર માત્ર સંકોચ છે જ નહિ.

પ્ર૦ તંતુ પટનો તાદાત્મ્ય સંબન્ધ માનવામાં તો તંતુઓ કાં તો રહેવાના, કાં તો પટ રહેવાનો. પરન્તુ તાદાત્મ્ય સ્વરૂપમાં તો બે પદાર્થ કહી શકાય જ નહિ. અને જ્યારે સંબન્ધી એક છે ત્યારે બેમાં રહેવાવાળા સંબન્ધને એકમાં રહેવાથી એતું સંબન્ધ નામ કેવી રીતે આપી શકાય ?

ઉં જે એમાં રહેવાવાળો સંબન્ધ હોય તેનો તો સંયોગની જેમ અભાવ પણ થઈ શકે છે, પરન્તુ તંતુ સ્વભાવ રૂપ તાદાત્મ્ય સંબન્ધનો તો અભાવ કેવી રીતે થઈ શકે તેનો વિચાર આપ જ કરશો. તંતુ સ્વભાવ રૂપ જ પટ છે, પરન્તુ આ-તાન વિતાની ભૂત તંતુને ઊડીને ખીલે કોઈ પણ પટ પદાર્થ છેજ નહિ. માટે ઉપર્યુકત પ્રતીતિથી સંબન્ધ માત્ર સિદ્ધ કરવાનો મનોરથ તો આપનાથી તો સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છેજ નહિ. ખીલે પક્ષ માનવામાં આવે તો સંબન્ધ વિશેષથી શું સંયોગ સિદ્ધ કરવા માંગો છો, અથવા તો સમવાયને? આ એ પ્રશ્નનો અવકાશ જરૂર રહેછે. તેમાં સંયોગ તો આપનાથી માની શકાય તેમ છેજ નહિ, અને સમવાય માનવામાં આવે તો આ ઠેકાણે કુંડામાં ઢહી છે, એ દૃષ્ટાન્તમાં ઘટી શકે તેમ નથી; અને ખીલુ કોઈ પણ નિમિત્ત છેજ નહિ કે જે દ્વારા સમવાયની સિદ્ધિ કરવામાં આવે. માટે સમવાય પદાર્થ નથી એમ કહેવામાં શી અડચણ છે? અને એમ જો પદાર્થના સંબન્ધ રૂપ પર્યાયને પણ સંબન્ધ માનવામાં આવે તો પછી સંયોગ સંબન્ધ, સ્વરૂપ સંબન્ધ, કાલિક સંબન્ધ, દેશિક સંબન્ધ, વિષયતા સંબન્ધ, વિષયિતા સંબન્ધ વિગેરેને પણ પદાર્થ રૂપે કેમ ન માની શકાય? અને જ્યારે ઉપર્યુકત તમામ સંબન્ધને પદાર્થ રૂપે માનવામાં આવે ત્યારે છ પદાર્થની ઉદ્ઘોષણા તો હવામાં ઉડી જવાની. માટે સમવાયને પદાર્થ રૂપે ન માનતાં તેના બદલામાં તાદાત્મ્ય સંબન્ધ માની પદાર્થના પર્યાય રૂપે સ્વીકારવામાં આવે તો કંઈ પણ બાધ જેવું છેજ નહિ.

અભાવને પણ પદાર્થ રૂપ માનવામાં જ્યારે આવે ત્યારે વન્ધ્યા પુત્ર, ખરશૃંગ, કાચખાતું દૂધ વિગેરેને પદાર્થ માનવામાં અડચણ શાની ?

મુક્તિ વિચાર.

આત્માના વિશેષ ગુણનો જે નાશ તેનું નામજ મોક્ષ સમજવું. આ વાત ખુબ ધ્યાન પૂર્વક વિચાર કરવા લાયક છે.

આત્માથી સર્વથા ભિન્ન એવા બુદ્ધિ વિગેરે વિશેષ ગુણોના વિનાશને આપ મોક્ષ કહો છો, અથવા તો અભિન્ન એવા વિશેષ ગુણોના ઉચ્છેદને મોક્ષ કહો છો, અથવા તો કથંચિત્ ભિન્ન એવા વિશેષ ગુણોના વિનાશને કહો છો ? આ ત્રણ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે.

પ્રથમ પક્ષમાં તો આત્માથી સર્વથા ભિન્ન હોય અને આત્માના ગુણો પણ કહેવાય એ વાત કેવી રીતે કહી શકાય ? જેમ હિમાચલ અને વિન્ધ્યાચલ આ બે પર્વતો સર્વથા ભિન્ન હોવાથી એમાં ગુણગુણીભાવ માનવામાં આવતો નથી. તેમ જ આત્મા અને જ્ઞાનાદિ ગુણોમાં પણ સર્વથા ભિન્નતા હોવાથી ગુણ ગુણી ભાવ પણ કેવી રીતે માની શકાય ? અને જ્યારે આપસમાં ગુણગુણીભાવ નથી, ત્યારે ઘટના વિનાશની માફક ગુણોનો વિનાશ થાય તો પણ આત્માને મોક્ષ કેવી રીતે કહી શકાય ? માટે પ્રથમ પક્ષ અનાદરણીય સમજવો.

ખીજે પક્ષ માનવામાં તો ગુણોના વિનાશમાં આત્માનો પણ સર્વથા અભિન્ન હોવાથી વિનાશ થવો જોઈએ. અને જ્યારે આત્માનો અભાવ થયો ત્યારે મુક્તિ કેને મળવાની ? એ પ્રશ્ન તો આકાશમાં લટકતો જ રહેવાનો.

ત્રીજો પક્ષ માનવામાં તો આપના સિદ્ધાન્તમાં જ વ્યાધાત આવવાનો, કેમકે આપ લોકો ગુણ ગુણીનો કથચિત્ ભિન્નભાવ તો ખીલકુલ માનતા નથી, તો કથચિત્ ભિન્ન એવા ગુણોના અભાવને મોક્ષ કેવી રીતે માની શકશો ? વળી ઇન્દ્રિય દ્વારા પેદા થયેલા બુદ્ધિ વિગેરે ગુણોના વિનાશને મોક્ષ કહો છો અથવા તો અતીન્દ્રિય ગુણોના વિનાશને કહો છો ?

પ્રથમ પક્ષ તો અમારે પણ સંમત છે, કેમકે કોઈ પણ બુદ્ધિમાન પુરૂષ મોક્ષાવસ્થામાં ઇન્દ્રિયજન્ય ગુણો વિદ્યમાન હોય તેમ તો માની શકેજ નહિ. અને ખીજે પક્ષ માનવામાં તો જગત્માં કોઈ પણ જીવ મુક્તિ માટે પ્રયત્ન કરી શકેજ નહિ, કેમકે મોક્ષની અભિલાષા વાળા દરેક જીવો નિરતિશય સુખ, કેવલ જ્ઞાન, કેવલ દર્શન વિગેરેની પ્રાપ્તિ માટે જ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પરંતુ પત્થરની શિલાની માફક જ્યાં જ્ઞાન, સુખ વિગેરે કંઈ પણ આત્મીય સ્વભાવિક ગુણ ન હોય એવા જડ પાષાણ તુલ્ય થવાને માટે તો કોઈ પણ બુદ્ધિશાલી પ્રયત્ન કરી શકેજ નહિ. એવા મોક્ષ કરતાં સંસારાવસ્થા ઘણીજ સારી છે કે જ્યાં વચમાં કોઈ વાર જ્ઞાન સુખાદિનો અનુભવ પણ દષ્ટિ ગોચર થાય છે. માટે આપની મુક્તિ પણ બુદ્ધિમાનેને ઇચ્છવા યોગ્ય નથી,

સૃષ્ટિ સંહાર ક્રમ પણ યુક્તિ વિકલતાનોજ પરિચય કરાવે છે.

ઈશ્વરને સંહાર કરવાની જે ઇચ્છા તે ઈશ્વરની ઈશ્વરતાને મહોંટો ધક્કો પહોંચાડે છે. જે ખુદ વીતરાગ સ્વરૂપ વાળા હોય અને જેની પાસે રાગાદિ કંઈ પણ દૂષણ ગણુ નથી, તેને લોભનો બીજો પર્યાય ઇચ્છા હોયજ કયાંથી ? અને જ્યાં ઇચ્છા હોય ત્યાં રાગાદિ તમામ દૂષણ ગણુ પણ આપણા જેવાની માફક વિદ્યમાન હોય, અને જ્યાં રાગાદિ દૂષણ ગણુ હોય ત્યાં ઈશ્વરતા કેવી રીતે માની શકાય ? અને જ્યારે ઈશ્વરતા સિદ્ધ થતી નથી ત્યારે સંહારની ઇચ્છા વિગેરે પણ સિદ્ધ કયાંથી થાય ? તથા સૃષ્ટિકાલમાં આકાશમાં ચાર મહા-બૂતોને ઉત્પન્ન કર્યો બાદ મહેશ્વરના સંકલ્પ માત્રથી પાર્થિવ પરમાણુ સહિત તેજસ પરમાણુથી એક મહોટા ઇંડાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે અને તેજ ઇંડામાંથી ચાર મુખવાળા બ્રહ્માને બનાવવામાં આવે છે.

આ પણ ઈશ્વરની અપરંપાર લીલા કહેવાય. ઇંડામાંથી દેવસ્વરૂપ બ્રહ્માજીને બનાવવા અને તેમને સર્વ કાર્યમાં જોડવા, આ બધી પોપલીલા નહિ તો બીજું શું કહી શકાય ? એક બાળક પણ સમજી શકે તેમ છે કે ઇંડામાંથી તો પક્ષીઓ ઉત્પન્ન થાય, પરન્તુ દેવ સ્વરૂપી બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા એ તો અપાર બુદ્ધિનો વિષય છે. તથા તે બ્રહ્માજીના મુખથી બ્રાહ્મણ, હાથથી ક્ષત્રિય, ઉરૂથી વૈશ્ય અને પગથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા, આ કથન પણ સોયના નાકાથી નવાણું હાથી નીકળી ગયા

